

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Частина 2
XIX – поч. XX століття**

Хрестоматія

*Допущено Міністерством культури і мистецтв України
як навчальний посібник для вищих навчальних закладів культури і мистецтв*

КИЇВ ДАКККиМ 2003

ББК 63.3 (4 Укр)

Історія України. Частина 2. XIX – поч. XX століття / Автор-упорядник О.І.Путро. – Хрестоматія. – К.: ДАКККиМ, 2003. – 194 с.

У хрестоматії, що є продовженням попереднього аналогічного видання (ч. I), вміщено документи і матеріали з історії України за період XIX – початок XX ст. Вони висвітлюють, зокрема, соціально-економічні та суспільно-політичні процеси в Україні, що перебувала на той час в складі Російської та Австрійської імперій. Значна частина документів і матеріалів присвячена історії культури і мистецтва, процесові національного відродження, що відбувався в даний період в Україні.

Видання розраховане на студентів і викладачів вузів, а також усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Рецензенти:

Реєнт О.П., доктор історичних наук,
член коресп. НАН України;

Мордвинцев В.М., доктор історичних
наук, професор

ISBN 966 – 7435 – 72 – 5

©Путро О.І., 2003;

©Державна академія керівних кадрів
культури і мистецтв, 2003

ЗМІСТ

№1. Витяг з урядового розпорядження від 5 червня 1812 р. про утворення українського козацького війська для боротьби проти наполеонівського нашествия	6
№2. Про патріотичне піднесення серед українського дворянства і міщанства України у боротьбі проти наполеонівської навали.....	6
№3. Академік ВУАН Д.І.Багалій про масонство в Україні як форму дворянської революційності	8
№4. Про початок повстання Чернігівського полку і надіслання розвідувальної групи до повстанців у Київ (за свідченням на допиті 2 січня 1826 р. арештованого солдата Чернігівського полку Олексія Федорова).....	10
№5. Поразка Чернігівського полку в бою з вірним царизму військом (за спогадами декабриста І.І.Горбачевського).....	11
№6. Кирило-Мефодіївці: українська відповідь на нову імперську ідеологію	13
№7. Відозва Кирило-Мефодіївського товариства до росіян і поляків (кінець 1845р. – 1846р.)	25
№8. Відозва Кирило-Мефодіївського товариства до українців (кінець 1845р.-1846 р.)	26
№9. Заклучний уривок з програмного твору Кирило-Мефодіївського товариства “Книга буття українського народу”	26
№10. Відношення шефа жандармів графа О.Ф.Орлова до начальника 5-го округу корпусу жандармів О.А. Шнеля про затверджені царем заходи щодо недопущення “українофільської” пропаганди (9 червня 1847р.).....	27
№11. Галичина і революція 1848 р.....	29
№12. Пожвавлення українського культурно-освітнього руху у Східній Галичині під впливом революції 1848 р. (з листа Я.Словацького до О.Боденського від 9 квітня (28 березня) 1849 р.)	34
№13. Зі статті Я.Головацького “Становище русинів у Галичині”, опублікованої у німецькомовному “Щорічнику слов’янської літератури, мистецтва і науки” (1846 р.), (переклад з німецької)	35
№14. Про долю упорядників “Русалки Дністрової” та ставлення загалу українсько-галицької інтелігенції до цього альманаху (зі статті М.Павлика “50-ліття руської літератури”, опублікованої у варшавській газеті “Правда” 12 лютого (31 січня) 1887 р., переклад з польської).....	37

№15. Про заборону української мови (циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва від 18 липня 1863 р.).....	38
№16. З царського указу про заборону друкувати і ввозити з-за кордону книги.....	39
№17. Нові соціальні механізми культури	40
№18. Михайло Максимович (1804-1873) – ботанік, історик, літературознавець, лінгвіст.....	48
№19. Микола Пирогов (1810-1881) – хірург, науковий діяч і мислитель	56
№20. “Батьки і діти” в наддніпрянській націонал-демократії	60
№21. Заснування таємної української політичної організації “Братерство тарасівців” 1892 р. (за спогадами одного із засновників Івана Липи).....	66
№22. Ліберально-демократичний гуманізм.....	67
№23. Гуманістичний соціалізм.....	72
№24. З програмної праці М.Міхновського “Самостійна Україна” (1900).....	78
№25. Початок масової еміграції українців з Галичини до Сполучених Штатів Америки.....	81
№26. Перші іммігранти з України в Канаді (з розвідки українсько-канадського історика-публіциста).....	84
№27. Перебування повсталого броненосця (панцерника)	86
№28. Збройний виступ саперів у Києві (з обвинувального акту Київського військового окружного суду, березень 1906 р.).....	88
№29. Організація першої української парламентської фракції у I Державній думі (за спогадами діяча українського національного руху О.Лотоцького).....	90
№30. Законотворча діяльність Української Фракції у I Державній думі (за спогадами О.Лотоцького)	91
№31. Стаття М.Грушевського “Законопроект про учення українською мовою”	91
№32. Маніфест Головної Української Ради. Львів (5 серпня 1914 р.).....	93
№33. Розділ з науково-публіцистичної праці видатного вченого-українознавця Степана Рудницького “Чому ми хочемо самостійної України” (1916р.).....	94
№34. Антисемітизм.....	98
№35. Західна Україна	104

№36. М.Грушевський про Галичину як духовний П'ємонт для всього українства другої половини ХІХ ст.	107
№37. З історії спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві (за спогадами діячів українського національного руху О.Левицького і О.Лотоцького)	110
№38. Художня освіта і виховання	111
№39. Микола Лисенко (1842-1912) – композитор, піаніст, педагог, хоровий диригент, основоположник української класичної музики ..	124
№40. Видатний український хормейстер, композитор і диригент Олександр Кошиць про великого українського композитора Миколу Лисенка	134
№41. Михайло Старицький (1840-1904) – письменник, актор і режисер.....	136
№42. Олена Блаватська (1831-1891) письменниця і теософ	141
№43. Соломія Крушельницька (1872-1952) – співачка, лірико-драматичне сопрано.....	147
№44. Терещенки – меценати та їх внесок у культурну спадщину України.....	157
№45. Внесок родини Терещенків у збагачення традицій православної духовності в Україні.....	168
№46. Михайло Туган-Барановський (1865-1919) – економіст, громадський і політичний діяч, один із засновників Української академії наук	173
№47. Агатангел Кримський (1871-1942) – сходознавець, історик, мовознавець, літературознавець, фольклорист, етнограф, письменник, перекладач.....	178
№48. Сергій Єфремов (1876-1939) – історик української літератури, письменник, публіцист, громадсько-політичний діяч	184
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	193

**№1. Витяг з урядового розпорядження
від 5 червня 1812 р.
про утворення українського козацького війська
для боротьби проти наполеонівського нашествия**

Військо це передбачається утворити на Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї.

Воно повинно складатись з 4 полків: кожен полк з 8 ескадронів, а ескадрон з 150 козаків...

Зброя повинна бути для козаків і для всіх нижчих чинів: піка, шабля, один пістоль і по 16 на ескадрон штуцерів або рушниць, якого б калібру вони не були. Зброя для цього береться із зібраної по Київській губернії на міліцію, а чого не вистачає – зі старої, що зберігається в арсеналі. Патронів призначається для рушниць по 25, а для пістолей – по 10, які відпускаються з артилерії.

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються залежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись за те від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народженні від (часу) вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища в свої, відведуться для оселення землі казенні, про що буде ухвалена тоді окрема постанова...

Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів. – К., 1948. – С.12-14.

**№2. Про патріотичне піднесення
серед українського дворянства і міщанства України
у боротьбі проти наполеонівської навали**

...Не бракувало й прикладів особливого піднесення війною. Так, не дуже, багатий поміщик на Кобеляччині Білуха-Коханівський, “залишаючись на службі при Дунайській армії і позбавлений можливості знаходитись особисто у зібранні для спільної наради про допомогу улюбленим нашим вітчизнам за теперішніх обставин”, офірував 5 тис. карб, “на допомогу для таких дворян, які, пориваючись на теперішню службу, нести її з своїх достатків неспроможні”; колезький реєстратор

Василь Каневський, “палаючи духом брати участь у цьому ополченні, але позбавлений з старістю років до присвячення себе на службу Богу і Государю”, офірував “на служіння сина свого, здатного і все охоче служити бажуючого”; колезький асесор Кондратівський, маючи п’ять душ у Лубенському повіті, віддав з них одного “з конем і всім належним для кінного воїна озброєнням, одягом і на корм провіантом і просив прийняти його для згаданого предмета на весь той час, поки у такому ополченні і захисті вітчизна матиме потребу”; дрібнопомісний кобеляцький дворянин Денис, обраний повітовим дворянським зібранням за сотенного осавула, послав до ополчення двох своїх синів – Данила й Грицька, котрих, як і себе, довгий час утримував на власні кошти; відомі брати ж Олексієви офірували для ополчення понад двісті речей військового спорядження; не менш відомий ніби фундатор “Малоросійського Товариства” С.М.Кочубей поставив ополченців не від 25, а від 1-15 душ; другий такий же ніби фундатор “Малоросійського Товариства” – В.Лукашевич, що ніби пив за здоров’я Наполеона та розчавлення Росії, “сформував і навчив ополчення, яке виявилось найкращим у губернії”, і при вторгненні противника у Москву запросив дворянство до загального озброєння, запросив усіх, хто може носити зброю, не рахуючи відданих в ополчення”, і багацько жертвував узагалі на війну. Дехто (як Суходольський, Лубенський, Тимківський, Бутовський), “маючи ревне бажання вступити в службу Його імператорської величності”, самі пропонували свої послуги. Інші (як полковник Ураків), “одержавши призначення, не рахуючись з жорстокістю хвороби, домашнім розстройством..., а з тим і нестатками, однією думкою прагнув до формування і утворення війська, щоб могло воно з користю використаним бути на захист улюбленої нами вітчизни”. Інші ще (як осавули Богданівський та Черушинський), будучи обрані в ті або інші чини, давали урочисту обітницю цареві і батьківщині “не шкодуючи життя, до останньої своєї крові вірним бути і ревним сином, де б не зустрів іноплемянників у бою, як ворогів і супостатів, що хитають віру християнську, поразати на кожному кроці”, останній навіть лишаючи “матір, дружину і п’ятеро дітей без всякого від кого-небудь піклування, лише доручивши їх в опіку всемогутньому Творцю”.

Хрестоматія з історії України ХІХ – поч. ХХ ст. / Упор. В.Г.Сарбей. – К., 2000. – С.31-32.

№3. Академік ВУАН Д.І.Багалій про масонство в Україні як форму дворянської революційності

Дух незадоволення всіх класів українського суспільства, свідомого дворянства (офіцерів), неможливість вільно викладати свої думки, плани і проекти необхідних змін державного і соціального ладу призвели до організації таємних товариств, що існували в XVIII ст. у Західній Європі та Росії і що ними була вкрита в початку XIX ст. Україна ще до заснування декабристських товариств; і ті, і другі мали між собою зв'язок; члени одних бували й членами других. На першому місці треба поставити масонські ложі, що до них входило дворянство, іноді дуже вельможне і багате, офіцерство. Масонство з його штучною організацією, містикою і символікою, політичною і соціальною уміркованістю, а іноді й індиферентизмом, що були реакцією проти французької революції, коріння свої на Україні мало в російському і польському масонстві. Головною його метою було духовне відродження окремої людини і філантропія, тому вони з початку не тільки не зустрічали перепони з боку влади а навпаки; членом Київської ложі на Україні був відомий потім борець з революцією, правитель “3-го отделения” Дубельт; близько стояв до Полтавської ложі Малоросійський ген-губ, кн. М. Рєпнін та і сам Олександр був близький до масонської ідеології правої її течії, завдяки своєму містицизму і захопленню біблійськими товариствами. Багато українських декабристів було спочатку масонами, але їх, перейнятих політичним раціоналізмом не задовольняли вузькі завдання масонства, їх політична реакційність і релігійна містика, і вони утворили власні декабристські організації. Членами масонських лож були такі проводирі Південного товариства як Пестель, брати Муравйови-Апостоли і С.Волконський. Зв'язок з масонством мали також і ті попередні Північні організації, з яких почасти виріс і декабризм, “Союз Спасіння” і “Союз Благоденствія”.

На Україні масонство було досить поширене. У Києві було ще в XVIII ст. дві ложі, а в 1818 р. ми бачимо там ложу сполучених слов'ян у спілці Астрея, куди входили також поляки Про неї згадує член Південного товариства С.Волконський, оповідаючи про свою там промову з приводу обрання його в почесні члени її – ця промова була присвячена єднанню в ложі руських з поляками і викликала велике задоволення усіх присутніх. Щоб зрозуміти це, треба лише згадати, що символом ложі була *Jedność Słowian*. На Київській Контрактовій ярмарці збиралися на неї великі внески. Число членів її доходило до 81,

були дійсні і почесні члени. Основоположником її був Київський губерніяльний маршал (губернський предводитель дворянства) Росцишевський. Членом її був магнат-поляк Г.Олізар, Київський губерніяльний маршал (губ. предв. двор.), прогресист, що одстоював думку про знищення кріпацтва, з заміною панщини оброком; але з ним згодилися лише два повітових маршали; його було притягнуто до слідства над декабристами, обвинувачувано в приналежності до них. Рядовими членами цієї ложі були представники української Інтелігенції – учителі, лікарі, професор. В цій ложі ми бачимо прояву польсько-українського слов'янського напрямку.

...Найбільш яскраву самостійницьку течію ми бачимо в “Малоросійському товаристві”, що його утворював Лукашевич, бориспільський поміщик. Нажаль, однак, ми не маємо про нього певних відомостей, і навіть тією архівною справою, що збереглася про нього, це питання остаточно не розв’язується, бо Лукашевич, притягнутий до слідства над декабристами, рішуче зрікався і “Малоросійського Общества”, і зв’язку з декабристами; але доказів на його роллю в цій справі було наведено чимало: казали, що він склав катехізиса про відродження гетьманщини, і перед нами, зараз стоїть завдання на підставі цієї справи і інших джерел дізнатися тут об’єктивної істини. Новіков був організатором Полтавської масонської ложі, він був небіж відомого масона Новікова і раніше входив до членів “Союзу Спасіння”, “Союзу Благоденствія” і масонської Петербурзької ложі. Тоді він мав зносини з гр. Дмитрієвим-Мамоновим і Орловим, що склали проект “Общества русских рыцарей” з обмеженням самодержавства і аристократичним представництвом. Їх ідеологія була пронизана національним шовінізмом щодо поляків, євреїв і т. ін. У своїх допитах на слідстві про декабристів гр. Мамонов посилався на Новікова, а Пестель рішуче казав, що цей проект республіканської конституції був складений Новіковим і розбуркав у нього першу думку про республіканське правління. Новіков, додав Пестель, казав мені про свою республіканську конституцію для Росії, але я тоді обстоював обмежену монархічну владу.

...Деякі декабристи свідчили, що було таємне товариство і в Харкові під проводом гр. Булгари, але слідча комісія гадала, що це були лише похвалки. Однак з однієї справи студента Харківського університету Розальон-Сошальського ми дізнаємося, що ним було написано вірш “Рылеев в темнице”. В цьому вірші в уста Рилєєва вкладено думки про Росію і тирана-імператора, – я бажав, Росія,

бачити тебе вільною, зривати з тебе тяжкі кайдани, пожертвувати усім, щоб повернути твої права, щоб розірвати злочинну завісу, що закриває гніт і неправду. Не вмиру, доки не скажу правди про сучасний лад: вмерла правда в судах, на чолі яких таті, порушення свободи громадян і їхньої власності. Під маскою піклування про загальний добробут, під впливом лукавого порадника (гр. Аракчєєва) Олександр погрожував скувати державу суворими законами військової дисципліни (натяк на військове поселення). Не вмиру, поки не виявлю новому царю (Миколі І), що Росія стогне і знесилюється під тягарем розкошів і розпусти у вищих класах, рабства у нижчих, і що він повинен скоритися великому народові, джерелу і вартівнику влади.

Гніздом таємних товариств була Одеса, як про це ми довідуємося із статті Рябіан, що вміщена в нашому збірникові, і до цієї статті й одсилаємо читачів. Були таємні товариства в Кишеневі. З Одесою і Кишеневом зв'язано перебування в них Пушкіна і Міцкевича, які стояли досить близько до декабристів. Про членів Південного товариства писав Пушкін в незакінченому розділі "Євгенія Онєгіна". Одеса і Кишинів були південними осередками опозиційного і революційного руху, і тут, окрім масонських лож, були таємні гуртки філоретів і фломатів, зв'язані з польським рухом. Нарешті треба додати, що були таємні масонські товариства на Волині – в Житомирі, Дубні, в Вишневцю, на Поділлі – в Кам'янці – Пламеніюча Зоря, що залежала від Петербурзької Астреї, була ложа і в селі Буцьківцях, в Катеринославі, куди входили ген. Ізнов, губ. маршал Алексєєв (заарештований і притягнений до слідства над декабристами), директор гімназії Мизко та інші. Вона мала зв'язок з Полтавською, що поділялася на дві частини – одна збиралася в маєткові Тагамлику, друга в передмісті Полтави, на Тернівщині, що належала членові ген. суду Тарновському.

Хрестоматія з історії України ХІХ – поч. ХХ ст. / Упор. В.Г.Сарбей. – С.36-39.

**№4. Про початок повстання Чернігівського полку
і надіслання розвідувальної групи до повстанців у Київ
(за свідченням на допиті 2 січня 1826 р. арештованого
солдата Чернігівського полку Олексія Федорова)**

1825 року, грудня 29 числа, як він чув від солдатів, приїхав у ротний двір полковий командир і, зупинившись в квартирі ротного командира Кузьміна, поставив біля квартири Муравйова караул; скоро

надійшов до полкового командира поручик Щепила, не скидаючи капелюха, ввійшов так у квартиру, але коли перший став останньому говорити, тоді Щепило, скинувши з себе капелюха, вхопив у вартового рушницю, почав полкового командира колоти, а Муравйов, коли прийшов, бив його прикладом; полковник однако ж вирвався і втік. — Після зібрана рота і вийшла у Васильків, залишивши на квартирах ранці, ківера та інші речі, а деякі із тих речей брали з собою, всі без винятку взяли рушниці і сумки з патронами. Після зібрання полку у Василькові при прапорах полковий священник читав катехізис і після зарядання рушниць пішли до Житомира, а його, Федорова, та інших трьох рядових послали з Мозалевським до Києва, куди, прибувши 31 грудня увечері, були всі, крім нього, Федорова, на пивоварні, а потім поїхали на Поділ, де Мозалевський, залишаючись на візку, надсилав з них Прокоф'єва відшукувати майора Тамбовського чи Муромського полків, прізвище якого не пам'ятає (для того, щоб дізнатися про нього); надсилав Прокоф'єва до полкової канцелярії, проте, не знайшовши, заїздили в трактир; сам Федоров залишився біля коней, після Мозалевський надсилав Сафронова з якимись паперами, а потім виїхали в Борщагівку, де взяті і доставлені у Київ. На шинелях у нього, Федорова, та в інших трьох рядових еполети відрізані за наказом Мозалевського для того, щоб не довідались, якого вони полку.

Хрестоматія з історії України XIX – поч. XX ст. / Упор. В.Г.Сарбей. — С.45-46.

№5. Поразка Чернігівського полку в бою з вірним царизму військом (за спогадами декабриста І.І.Горбачевського)

Як тільки колона вийшла з околиці і зробила не більше чверті верстви, гарматний постріл вразив слух здивованих солдатів, які побачили на досить значній віддалі гармати, прикриті гусарами. За цим пострілом послідувало декілька інших, але жоден з них не завдав найменшої шкоди колоні: можливо, стріляли холостими зарядами. Полк ішов вперед.

Муравйов наказав оглянути гвинтівки і приготуватися до бою. Наказ цей підбадьорив солдатів, але запал збудженої мужності був зупинений гарматними пострілами. Перший картечний постріл поранив і вбив кількох чоловік. С.Муравйов хотів викликати стрільців: новий постріл поранив його у голову; поручик Щепила і декілька рядових впали на землю мертвими. С.Муравйов стояв, ніби оглушений. Кров

текла по його обличчі, він зібрав всі свої сили і хотів зробити потрібні розпорядження, але солдати, бачучи його скривавленим, завагалися: перший взвод кинув рушницю й розсипався полем; другий наслідував його прикладу; решта, зупинившись, самі собою, здається, готувалися дорого продати своє життя.

Кілька влучних картечних пострілів змінили цей намір. Дія їх була вбивчою. Багато солдатів померло в лавах своїх товаришів. Кузьмін, Іполит Муравйов були поранені. Бистрицький одержав сильну контузію, від якої ледве міг триматися на ногах. Мужність солдатів похитнулася: Сухінов, Кузьмін і Соловйов доклали всіх зусиль для відновлення їхніх колишніх надій і бадьорості. Останній, бажаючи подати собою приклад і запалити їх своєю хоробрістю, показував явну зневагу до життя, ставав під самі картечні постріли і кликав їх уперед; але все було марно.

Вигляд вбитих і поранених, відсутність С.Муравйова завдали рішучого удару мужності повсталих чернігівців: вони, кинувши рушницю, побігли в різні боки. Один ескадрон гусарів переслідував втікачів, які розсипалися полем; інший оточив офіцерів, які залишилися на місці, що займала раніше колона, між пораненими і вбитими.

...Коли надія на спіх пропала, Іполит Муравйов, поранений, стікаючи кров'ю, відійшов кілька кроків від загубленого місця, і майже в той же самий час, коли гусар наскочив на нього, він прострілив собі череп і упав мертвий до ніг коня гусара. За наказом генерала Гейсмара гусари оточили офіцерів і поранених солдатів й відібрали в них зброю.

Таким чином закінчилося згубне для багатьох повстання Чернігівського полку. Близько 60 чоловік і 12 селян, які знаходилися в обозі, було вбито або тяжко поранено. Поручик Щепила помер в лавах; С.Муравйова було поранено в голову; Іполита Муравйова в ліву руку, Кузьміна в плече навиліт; всіх трьох картеччю. Бистрицький одержав сильну контузію правої ноги; шинель Бестужева була прострілена в кількох місцях. Це стало доказом того, під яким убивчим вогнем знаходився Чернігівський полк і наскільки мало думали офіцери про своє життя. Ходили чутки, нібито гусари зробили атаку на беззбройних чернігівців і рубали їх без пощади. Обов'язок істини змушує сказати, що це зовсім не справедливо...

О 5 годині вечора 3 січня полонених офіцерів і солдатів було привезено під посиленням конвою у село Триліси: С.Муравйова, брата його Матвія, Соловйова, Кузьміна, Бистрицького, Бестужева-Рюміна і солдатів, розжалуваних з офіцерів, – Грохольського і Ракузу – було всіх разом поміщено у корчмі в одній великій кімнаті, а за перегородкою

знаходилась караульня. Всередині і біля корчми були розставлені вартові. Нижніх чинів було розміщено по різних селянських хатах під суворою вартою.

Незабаром після приїзду у Триліси помер Кузьмін справді геройською смертю. Він, одержавши рану під час бою, незважаючи на пекучий біль, приховував його з наміром позбавити себе життя пістолем, який сховав у рукаві своєї шинелі, і, вичекавши зручну хвилину, вдався до його згубної допомоги. Таким чином, закінчив життя один з найвидатніших подвижників С.Муравйова. Сила волі, твердість душі були відмітними рисами його характеру.

О 4 годині пополудні полонені прийшли у Білу Церкву і були здані 18-му єгерському полку, який на той час прийшов у це містечко з міста Богуслава. С.Муравйова і Бестужева-Рюміна було заарештовано поодино, а Матвій Муравйов та інші офіцери залишилися разом. Нижні чини утримувалися у селянських хатах і були тут заковані у кайдани, зроблені зі ста пудів заліза, пожертвованого графинею Браницькою, яка на цей раз забула про свою скнарість.

5 січня розпочалося слідство...

Хрестоматія з історії України XIX – поч. XX ст. / Упор. В.Г.Сарбей. – С.47-49.

№6. Кирило-Мефодіївці: українська відповідь на нову імперську ідеологію

В українському національному відродженні 1820-1830-х років не було нічого такого, що б представляло б серйозну загрозу для Російської імперії. Українські патріоти – літератори, збирачі фольклору, укладачі історії та граматики – зберігали лояльність цареві і Росії, а свою діяльність на ниві національного відродження поєднували зі службою у російських державних установах. Гулак-Артемовський тішився з перемоги російського війська над польськими повстанцями у 1831 р., з того, що його командуючий генерал Пашкевич “видавив з поляків весь жир”. Квітка-Основ’яненко у “Листах до любезних земляків” відверто вихваляв пануючий лад, а Метлинський називав Москву “рідним краєм”. Зі свого боку, Санкт-Петербург розглядав літературно-науковий рух в Україні як частину “загальноруського культурного процесу”. Після польського повстання 1830-1831 рр. російський уряд звернув увагу на цей рух в Україні, маючи намір за його допомогою укріпити “руський характер Південно-Західного краю”. Особливо

наголошувалося на розвитку історичних досліджень в Україні. У 1843 р. при канцелярії київського генерал-губернатора було засновано Тимчасовий комітет для розгляду давніх актів. Метою створення цієї археографічної комісії була публікація історичних документів з питань що доводили б безпідставність польських претензій на цей край і виправдовували б антипольську русифікаторську політику. У діяльності комісії взяло участь чи не мало українських патріотів.

Свідоме використання українського руху у власних цілях було одним із проявів нового курсу в політиці Російської імперії. До повстання 1830-1831 р. Петербург не приділяв великого значення національному питанню. Від початку ХУІІ ст.: аж до 1820-х років російська імперська модель ґрунтувалася на традиційному визначенні громадянства: від громадянина вимагалось вірнопідданого виконання своїх обов'язків та безумовної лояльності цареві. Його віросповідання чи національна приналежність не бралися до уваги. Від часів Петра І аж до Олександра І серед російської правлячої еліти було чимало іноземців та осіб неросійського походження (балтійських німців, нових українських дворян польських шляхтичів тощо). Те саме стосувалося членів Російської академії наук та професорського складу університетів. Багато з цих іноземців після довгих років служби у Петербурзі і Москві так і не навчилися російською мовою. У цьому не було потреби: мовою петербурзького двору була французька, а частина провінційного дворянства розмовляла німецькою.

Повстання 1830-1831 років на прикладі польської шляхти показало, що стара імперська модель громадянства не є надійною. Тенденції до зміщення чужинців на російських дворян в дворянському оточенні проявилися ще в останні роки правління Олександра І. Але справжньої сили вони набрали у 1830-х роках, за правління Миколи І (1825-1855). Головним ідеологом нового курсу став призначений Миколою І на пост міністра народної освіти граф Сергій Уваров. Він запропонував три принципи, на які має спиратися російська державність: “самодержавство, православ'я, народність”. Перші два принципи були старими і зрозумілими, тим часом як третій – “народність” – відповідав модерним західним інтелектуальним тенденціям. Незрозумілим було, як провести цей принцип у державі, де російською мовою розмовляє лише менше половини населення. Уваров пропонував розв'язати цю проблему простим й ефективним способом – русифікацією іншої половини. Головним засобом для цієї мети мала стати освітня політика. У першу чергу треба було заступити іноземних професорів і вчителів на російських.

Уваров не лише провів чистку професорського складу, а й відібрав молодих й найталановитіших викладачів для стажування в західно-європейських університетах, а після завершення стажування призначав їх на високі посади.

Українські діячі були в числі тих, хто скористався з цих реформ. Михайло Максимович був першим ректором Київського університету за прямим розпорядженням Уварова, маючи заледве 30 років. Іншим протеже міністра був Ізмаїл Срезневський, який перед тим як очолити кафедру слов'янських мов у Харківському університеті був відряджений до слов'янських країн. Вихованцями Максимовича і Срезневського були два провідні діячі нової хвилі українського відродження – Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров. Помічником (а фактично головним розпорядником) Київського учбового округу у 1843 р. призначили активного “малоросійського” діяча Михайла Юзефовича. Його приймальня стала місцем, де діставала високі призначення талановита українська молодь.

Але справа була не лише в особливих призначеннях. Глибший вплив мало створення іншого інтелектуального клімату, в якому могли прорости паростки нової української ідеології. На момент проведення уварівських реформ імперський уряд не мав готової російської національної науки і культури, за допомогою якої можна було б русифікувати неросійське населення чи освічувати самих росіян. Нова світська російська культура, що відрізнялася від традиційних народно-селянської та церковної культур, почала розвиватися допіру у 1760-х роках. На початку XIX ст. вона все ще перебувала у стадії формування літературної мови та культурного коду. До часу правління Миколи I нова російська, як і нова українська культура була позбавлена офіційної опіки. Російський двір тривалий час був космополітичним, надаючи перевагу західноєвропейським літературам і смакам. Прагнення Миколи I змінити модель громадянства з імперської на національно-російську логічно вели до потреби розвивати цю нову російську “високу” культуру.

Українська культура у 1830-х роках перебувала більш або менш в однаковому стані розвитку з російською; обидві були складовими частинами одного потоку, які неможливо було розчленити. Внесок українців у формування нової російської культури був дуже суттєвим, тому почати вони могли вважати цю культуру власною. Відповідно російський уряд також розглядав українську культуру як свою, доки вона не виходила за межі лояльності до імперії. Тому підтримка російської культури неминуче означала й розвиток культури української.

Невідкладними цілями було формування літературної мови, писання підручників з історії тощо: автоматично вело до реалізації таких самих завдань в українській культурі. Але чим динамічніше розвивалися обидві культури, тим не можливішим ставало їхнє нерозчленоване співіснування. Так, дослідження в галузі історії неминуче ставили питання про час виникнення “малоросів” і “великоросів”, про місце в їхній спадщині періоду Київської Русі та ін. Порушення цих питань поклало початок гострим дискусіям між українськими і російськими діячами.

Головним ефектом уварівської реформи стало прискорене вичленування української культурної ідентичності з загальноруського потоку. Уособленням цього перевороту стало нове покоління українських діячів, яке вступило на суспільну арену на зламі 1830-х і 1840-х років. Центральними фігурами цієї генерації були Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко. У їхніх біографіях відбилися збірні риси нового покоління українських патріотів. На відміну від своїх попередників – нащадків козацької старшини – всі троє були “низького” соціального походження: Куліш походив із сім’ї вільних селян, Костомаров був позашлюбною дитиною російського поміщика й українські кріпачки, а Шевченко народився в сім’ї кріпаків і сам до 24 року життя був кріпаком. Іншою їх спільною рисою було те, що у 1840-х роках всі вони займали посади в установах міністерства народної освіти (Куліш навчав у гімназіях Києва, Луцька, Петербурга та у Петербурзькому університеті, Костомаров – у рівненській гімназії і Київському університеті, а Шевченко працював в Київській археографічній комісії, а у лютому 1847 р. завдяки протегуванню княгині Рєпіної одержав посаду викладача у Київському університеті). Якщо діячі першої генерації національного відродження трактували свої літературні і наукові заняття як своєрідне хобі, то для Куліша, Костомарова і Шевченка їхня діяльність у галузі української культури мала, так би мовити, цілком фаховий характер.

Найвизначнішою постаттю у цьому тріумвіраті був Тарас Шевченко. У 1840 р. він видав збірку своїх поезій під назвою “Кобзар”. Значення появи “Кобзаря” виходило далеко за літературні рамки. Шевченкові поезії відрізнялися мовою. Вона була не просто відтворенням народної мови; поет творив її на основі трьох українських діалектів (південно-східного, північного і північно-західного), елементів церковнослов’янської мови, а також мовного матеріалу ранішніх українських літературних творів. Шевченко тим самим заклав міцні підвалини модерної української літератури, а в ширшому значенні – і під українську національну самосвідомість.

Велике значення мав політичний аспект його творчості. Найпліднішими з цього погляду були 1843-1845 рр., коли Шевченко написав свої найбільш революційні поеми – “Сон”, “Кавказ”, “Великий льох”, “І мертвим, і живим...” та “Заповіт”. Більшість із них він зібрав у своїй рукописній книжечці під назвою “Три літа”. Його пристрасна поезія не обмежувалася, як у інших українських романтиків, оплакуванням героїчного минулого. Вона збуджувала національні почуття і давала бачення майбутнього: якщо Україна у минулому користувалася правами самостійної держави, то це має служити достатньою підставою для здобуття політичної незалежності у майбутньому.

Основну вину за поневолення України Шевченко перекладав на Росію та російських імператорів. Для Шевченко російські імператори – це тирані, які позбавили Україну свободи. Ніколи раніше перед Шевченком українські інтелектуали не піднімали так сильно свого голосу протесту проти Росії. Його поезія різко відкидала конформістську модель “малоросійства”, що ґрунтувалася на ідеї нерозривності Малої і Великої Русі і лояльності до імператора.

Іншою великою заслугою Шевченка було те, що в своїй творчості він поєднав два до того часу розділені струмені козацької традиції – простолюдну і старшинську. Шевченкова ненависть до соціальної несправедливості та вболівання за волю і гідність простої людини виводилася із його селянського походження. Але своїм інтелектуальним вантажем він завдячував впливу українського дворянства, як писанням, так і особистим знайомствам. Шевченка могли читати всі – і селяни, і дворяни. Кожна з верств українського суспільства знаходила в його поезії відображення своїх інтересів. Шевченковий заклик до одночасного національного і соціального визволення став ідеологічним наріжним каменем модерної України. Його вірші справляли величезний вплив на його сучасників. За словами Костомарова, “... муза Шевченко раздирала занавесу народної життя. И страшно, и сладко, и больно, и упоительно было заглянуть туда”.

Коли Шевченко творив нову українську ідеологію своїми натхненними віршами, Костомаров закладав під неї наукові підвалини. Він був вихідцем із харківського середовища, яке у 1843-1844 роках після смерті Квітки-Основ'яненка та відходу від українських студій Ізмаїла Срезневського перестало існувати. Захистивши магістерську дисертацію (1844 р.) у Харківському університеті та після недовгого вчителювання у Рівному, у 1845 р. Костомаров одержав призначення до Київського університету. У стінах цього університету він знайшов

групу молодих людей, які були вже підготовлені до засвоєння нових ідей лекціями Михайла Максимовича. У 1845 р. вони відвідували лекції Костомарова зі слов'янської міфології. Костомаров став духовним проводирем цієї групи, подібно як Срезневський у Харкові. Він поєднав первісну, харківську традицію з більш зрілим, київським періодом у розвитку українського романтизму.

Вивчаючи народну творчість українців та слов'янських народів, Костомаров дійшов висновку, що між українцями і слов'янами існує чимало спільного. Це наштовхнуло його на ідею слов'янської єдності.

Погляди Костомарова поділяв його найближчий друг, Пантелеймон Куліш. Якщо Куліш називав Костомарова українським Тацитом, то Костомаров вбачав у Кулішеві майбутнього Вальтера Скотта. Його повість “Чорна рада”, перші розділи якої були надруковані у 1845 р., досі займає одне з провідних місць в українській літературі, а його доброзичлива критика “Кобзаря” позитивно вплинула на Шевченка. Куліш був проиннятий ідеєю поширення української науки і літератури. “Українська пісня й неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою – видвинути свою націю із темряви”, – писав пізніше Куліш, а в своїй автобіографії додавав: “Християнство та історія слов'ян були їм потрібні для великого сподвижництва”.

Наприкінці 1845 – на початку 1846 року Костомаров разом з іншим членом українофільської групи, молодим службовцем губернської канцелярії Миколою Гулаком вирішили перетворити вільний гурток молодих людей на конспіративну організацію – Кирило-Мефодіївське братство, яке займеться поширенням ідей слов'янської спільності. Ідеологія братства була синтезом ідеї трьох рухів – українського автономістичного, польського демократичного і російського декабристського в Україні. Особливо сильним у його діяльності був християнський момент. Це відбилася у виборі патронів товариства – св. Кирила і Мефодія, які навернули слов'ян у християнство, у формі самої організації, що наслідувала старі українські церковні братства, та у програмному документі кирило-мефодіївців – “Книзі битія українського народу” (інша назва – “Закон Божий”). Автором “Книги битія...” вважається Микола Костомаров. Центральним моментом у програмному документі братства було наполягання на необхідності здійснення християнських ідеалів, справедливості, свободи і рівності. Ці ідеали у “Книзі битія” поєднуються з почуттям українського патріотизму.

Поєднання християнської і національної ідеї набуло виходом кирило-мефодіївців. Цю формулу вони запозичили у польських інтелектуалів, передовсім з твору Адама Мецкевича “Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego” (“Книги народу польського і пілігримства польського”), написаного і виданого у Парижі у 1832 р., після поразки листопадового повстання. Але незважаючи на запозичення однієї з центральних ідей, “Книга битія...” була оригінальним документом. У ній розвивалася ідея українського месіанства: український народ, найбільш пригноблений і зневажений, а zarazом – і найбільш волелюбний та демократичний, звільнить росіян від їхнього деспотизму, а поляків – від аристократизму. У своїй автобіографії Костомаров пізніше признавався, що федерацію слов’янських народів братчики уявляли собі на зразок стародавніх грецьких республік або Сполучених Штатів Америки. “Книга битія” закінчувалась словами:

“І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до братів своїх слов’ян, і почують крик її, і встане Слов’янщина, і не позостанеться ні царя, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельство, ні превосходительство, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар.

І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі Слов’янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: “От камень, него же не берегоша зиждущии, той бисть во главу [угла]”.

Вироблення програми Кирило-Мефодіївського братства відбувалося у гострих суперечках, насамперед між Костомаровим і Шевченком. Розходження між цими двома чоловіками дали привід радянським історикам і літературознавцям говорити про існування двох течій всередині товариства – “ліберально-буржуазної” і “революційно-демократичної”. Це твердження свідомо перебільшувало ідейні відмінності серед членів товариства. Точніше буде сказати, що політична філософія братства мала синкретичний характер: Куліш наголошував на національному елементі, Костомаров – загальнолюдському – християнському, а Шевченко – соціальному елементі. Кожний з цих елементів знайшов відображення у “Книзі битія...”.

Соціальна програма кирило-мефодіївців складалася з двох пунктів: скасування кріпацтва та поширення освіти серед народу. Вони не розробили конкретніших планів щодо знищення кріпацтва й впровадження загальної освіти. Реалізація цих обидвох вимог була лише передумовою для досягнення глибших політичних змін, які мали ґрунтуватися на

принципах християнської етики, ідеї панславізму і широко зрозумілого лібералізму – особистої свободи людей, незалежної від їхнього особистого соціального статусу. Це були ідеї, за які українська нація, як твердили братчики, боролася ось уже декілька століть.

Кирило-Мефодіївське братство проіснувало трохи більше року. Наприкінці березня – на початку квітня 1847 р. воно було розгромлено жандармами за доносом студента Олексія Петрова.

Окремі сторінки історії Кирило-Мефодіївського братства оповиті туманом. Петро Зайончковський, який користувався архівними матеріалами справи Кирило-Мефодіївського братства, переконував, що створенню товариства передувала організаційно неоформлена група студентів, чиновників і вчителів-“українофілів” під назвою “Київська молода”. З його легкої руки це твердження перекочувало у праці багатьох радянських і західних істориків. Однак не всі поділяють таку точку зору, вважаючи її непереконливою. Серед його дослідників немає єдиної думки і щодо того, скільки осіб об’єднувало братство, зокрема, чи входили до його складу Шевченко і Куліш? Слідством встановлено, що товариство складалося лише з трьох чоловіків: Білозерського, Гулака і Костомарова. Решта арештованих формально не ввійшла до складу братства, хоча знала про його існування завдяки знайомству з цими трьома особами. Ця версія повторюється у декількох сучасних дослідженнях, хоча вона має слабе місце: логічно припустити, що арештовані свідомо прагнули ввести в оману слідчих і представити справу так, щоб уникнути суворого покарання. Дмитро Пильчиков у своїх пізніших спогадах твердив, що кількість членів товариства на початку 1847 р. доходила до 100 чоловік. Ця оцінка найчастіше трапляється у дослідженнях, присвячених Кирило-Мефодіївському братству. Окремо виділяється ядро товариства, до складу якого входило 12 чоловік: Микола Костомаров, Микола Гулак, Василь Білозерський, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Дмитро Пильчиков, Микола Савич та студенти Київського університету – Юрій Андрузький, Опанас Маркович, Олександр Навродський, Іван Посяда, Олександр Тулуб. Зайончковський вважає назване Пильчиковим число явно перебільшеним, стверджуючи, однак, що в Кирило-Мефодіївському братстві було більше, аніж 12 чоловік.

В українській традиційній та радянській історіографії Кирило-Мефодіївське братство служило своєрідною точкою відліку національної боротьби проти російського поневолення чи, відповідно, – революційної боротьби проти реакційної феодальної системи. Тому зрозумілим є

бажання “містифікувати” характер та перебільшувати масштаби його діяльності. Але таке трактування має дуже мало спільного з історичною діяльністю. Досить сказати, що у результаті слідства у російських жандармів склалося враження, що діяльність Товариства не становила серйозної політичної загрози. Шеф жандармів граф Олексій Орлов у листі до Миколи І писав, що “общество было не более как учёный бред трёх молодых людей”. За обсягом слідчого матеріалу справа кирило-мефодіївців була порівняно невеликою. У 1990 р., після тривалих перешкод і зволікань з боку радянської влади, були опубліковані документи слідства над членами Кирило-Мефодіївського братства. Їхня публікація зайняла три томи. Для порівняння наведемо факт, що справа декабристів, яка видавалася з 1925 по 1988 р., вмістилася в 18 томах. Справа Конарського навряд чи вмістилася б навіть у 10 томах.

Більшість арештованих дістало порівняно м'яке покарання, відповідно до їхнього молодого віку і “дитячості їхніх задумів”. За винятком Костомарова й Гулака, яких було покарано відповідно на 1 та 3 роки тюрми (перший відсидів цей термін у Петропавлівській, другий – у Шліссельбурзькій фортеці), решту було засуджено на короткі терміни ув'язнення – на заслання у великоруські губернії під поліцейський нагляд. Найсуворіше було покарано Шевченка, однак не за злочини, пов'язані безпосередньо з діяльністю братства. Приводом для тяжкого покарання стали знайдені зошити з його поемами “Кавказ”, “Сон”, “Послання...”. Крім його революційного та антиросійського змісту, слідчих обурило те, що у цих віршах містилися образливі натяки на Миколу І та його дружину. Після завершення слідства Шевченка було віддано у солдати на невизначений термін в Оренбурзький окремих корпус. За особистим розпорядженням імператора, над ним був встановлений суворий нагляд з заборонаю писати і малювати.

Організаційна неоформленість, нечисельність Кирило-Мефодіївського братства та порівняна м'якість покарання братчиків не свідчили про його незначущість. Як зауважує Марко Антонович, один із найкращих сучасних знавців суспільно-політичного життя у Наддніпрянській Україні ХІХ ст., український рух до 1990 р., тобто до того часу утворення першої української партії, майже не знав організацій з чітко визначеним членством. Тому статус братчиків найкраще було б визначити як “члени-прихильники”. Гадаємо, що це не було винятково українським явищем. За умов миколаївської реакції 1830-1840-х років будь-яке відкрите обговорення суспільно-політичних питань було неможливим, тому воно переносилося у домашні зібрання, переписку

та інші недоступні державному контролю сфери громадського життя. Домашні гуртки набирали великого значення як засіб культивування суспільної думки. Майже у той самий час, що і Кирило-Мефодіївське товариство, декілька таких гуртків існували у столиці Російської імперії (серед них найбільш відомий гурток петрашевців), а також у Москві, Казані, Ростові-Ярославському. Вони виникали навколо однієї чи декількох осіб, що мали амбіції, талант і енергію для згуртування навколо себе відповідного інтелектуального середовища, вироблення основних ідей, ведення самої дискусії тощо. Хоча вступ на такі зібрання був суворо регламентований, домашні гуртки не мали чіткої організаційної структури, а їхня діяльність не набула нелегального характеру. Вони діяли тривалий час, доки жандармерії не вдавалося вживати у це середовище свого агента чи провокатора й одержати таким чином матеріал для проведення арештів.

Історичне значення Кирило-Мефодіївського братства треба оцінювати на декількох рівнях і в декількох контекстах. У загальноєвропейському контексті товариство було українським відповідником націоналістичних організацій, що між 1830 і 1848 рр. виникли по всьому континенті під впливом наполеонівських воєн, антимонархічних революцій і поширення ідеології романтизму – “Молода Італія”, “Молода Німеччина”, “Молода Польща”, “Молода Україна” та ін. Спільним для всіх цих організацій було поєднання національних гасел з ідеєю демократії. У специфічних обставинах Центральної і Східної Європи кирило-мефодіївці були одними з речників концепції слов’янської єдності. Однак порівняно з політичними вимогами інших всеслов’янських рухів (австрославізму, ілірійського руху, російського панславізму) київське товариство відрізнялося найреволюційнішою програмою демократичної слов’янської федерації.

У контексті Російської імперії діяльність кирило-мефодіївців поклала початок новій українській ідентичності серед місцевої еліти. До цього часу усі українські інтелектуальні явища були хоч і своєрідним, але все ж таки відображенням російського інтелектуального життя. Досі українці задовольнялися тими нішами, які створювала для них російська культура. Заповнюючи ці ніши, вони водночас вносили корективи у поняття “руськості”. Вихідці з Малоросії першими поставили питання про російську національну ідентичність. Даючи широке (“общерусское”) трактування своєї ідентичності, “малороси” вводили росіян у ширший слов’янський світ і певною мірою, готували ґрунт для виникнення слов’янофільства і російського націоналізму.

Приклад інкорпорації “малоросів” до імперського суспільства немовби давав своєрідну відповідь на поставлене Пушкіним питання: чи зіллються усі слов’янські ріки у російське море? Співвідношення між “Малою” і “Великою” Руссю, що склалося на початку XIX ст., слугувало готовою моделлю для асиміляції інших народів, тобто реалізації уварівської формули “народності”. Здавалося, що “стара Україна” зійшла з історичної сцени, і в українському питанні не було нічого такого, що робило б його політичним. Впроваджуючи свої реформи, Уваров зобов’язував Київський університет до проведення спеціальних заходів “к исцелению глубокой язвы, взаимной ненависти двух словянских народов”. Він мав на увазі лише російський і польський народи. Офіційні плани не передбачали існування в Малоросії третьої нації – української.

Вироблена ж кирило-мефодіївцями ідея слов’янської єдності перебувала у рішучій опозиції до урядового панславізму. Ідеї централізованої слов’янської імперії з центром у Петербурзі вони протиставили ідею федеративної слов’янської республіки з столицею у Києві. Тим самим вони завдавали удару у найчутливіше місце уварівської концепції народності. Не випадково діяльність кирило-мефодіївців викликала гостру реакцію Уварова. В окремому циркулярі, написаному з приводу арештів серед кирило-мефодіївців, міністр освіти застерігав, що “русское словянство в чистоте своей должно выражать безусловную приверженность к православию и самодержавию; но всё, что выходит из этих пределов, есть примесь чуждых понятий, игра фантазии или личина, под которою злоумышленники стараются уловить неопытность и увлечь мечтателей”.

Циркуляр Уварова відбивав офіційну, але не єдину точку зору російського суспільства на спроби молодих київських інтелектуалів утвердити нове поняття української ідентичності. У 1840-х роках українська тема втратила ту вагу й популярність, якою вона втішалася у Петербурзі десять років тому. Серед російської освіченої публіки на той час велася гостра полеміка навколо питання про співвідношення Росії і Заходу. Одна група (так звані заходники) турбувалася відставанням Росії від Заходу і наполягала на якнайширшому впровадженні європейських стандартів у російське життя, інша – слов’янофіли – наполягала на захисті національної культури від шкідливих західних впливів. Спроби кирило-мефодіївців утвердити нову українську національну ідею, якими б маловажними вони не видавалися, влучили саме у центр дискусій. Один із провідних лідерів російського слов’янофільства Олексій Хом’яков відгукнувся про братчиків як про

малоросів, заражених політичним безумством. Ставлення західників не було однозначно негативним. Тимофій Грановський і Олександр Герцен виявляли симпатії до України й українців, але не надавали великого значення відмінностям між “великоросами” і “малоросами”. На думку Герцена, ця справа мала другорядне значення у відношенні до головної проблеми – пробудження від сну і модернізації патріархального життя слов’ян. Єдиним різким відгуком була реакція володаря думок російської ліберальної і прозахідно настроєної інтелігенції Віссаріона Белінського. У листі до П.Анненкова у грудні 1847 р. він писав про Шевченкові поеми:

“Я не читал этих пасквилей, и никто из моих знакомых их не читал (что, между прочим, доказывает, что они нисколько не злы, а только плоски и глупы)... Шевченко послали на Кавказ солдатом. Мне жаль его, будь его судьбою, я сделал бы не меньше.”

Солідаризація Белінського з офіційною позицією виглядала дуже дивною – адже в інших випадках він виступав гострим критиком російського самодержавства. Роздратування Белінського викликало прагнення українських діячів 1840-х років писати українською мовою. На його думку, літературною мовою освічених малоросіян мала бути російська. Він вважав, що серед усіх слов’янських народів лише росіяни і, можливо, чехи можуть пишатися великими поетами. Українською мовою, якою розмовляє лише “малоросійська чернь”, не можуть писатися твори високої мистецької цінності. Він передрікав цілковите зникнення цієї мови як природний наслідок входження України до Російської імперії. Для нього українці були просто племенем, але не нацією, а тим більше – державною нацією. Белінський погоджувався з загальною думкою, що українські козаки могли хоробро воювати і блискуче вмирати за свою батьківщину. Але вони ніколи не могли скористатися з плодів своїх перемог.

На поглядах Белінського сильно позначився вплив філософії Гегеля, його поділ на “історичні” й “неісторичні” народи. Здатністю творити історію згідно з цією філософією володіють тільки ті народи, які мають свою державу. Доля ж інших, “неісторичних” народів, які втратили або ж зовсім не мали своєї держави, полягала у цілковитій асиміляції й розчиненні серед народів “державних”. Філософія Гегеля у поглядах на національне питання була запереченням поглядів Гердера, і її тріумфальне поширення на Європейському континенті сильно підірвало позиції романтиків. Зокрема, вона завдала тяжкого удару українській справі. Кожна спроба відродити “неісторичну”

українську націю в очах російських лібералів виглядала як назадняцтво, що суперечить історичному прогресові.

Збіг оцінок Уварова, Хом'якова і Белінського свідчив про дуже важливий факт в історії українсько-російських відносин: з часу появи Кирило-Мефодіївського братства російська і українська ідентичності не могли уже бути примирені одна з одною. Суворе покарання братчиків стало неначе пересторогою для всіх, хто наслідився б піти далі їхнім шляхом. Однак надання українській справі ореолу мучеництва і жертвності лише посилював притягальність для наступних поколінь українських діячів.

Грицак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації. – 2-е видання. – К., 2000. – С.35-41.

№7. Відозва Кирило-Мефодіївського товариства до росіян і поляків (кінець 1845р. – 1846р.)

Брати великоросіяни і поляки!

Це глаголить до вас Україна, злиденна сестра ваша, яку ви розіп'яли і розтерзали і яка не пам'ятає зла і співчуває вашим бідуванням і готова проливати кров дітей своїх за вашу свободу. Прочитайте послання це братерське, обговоріть важливу справу вашого спільного спасіння, встаньте від сну і дрімоти, знищіть у серцях ваших нерозсудливу ненависть один до одного запалену царями і панами, на загальну погибель вашої свободи, засоромтеся ярма, яке тяжіє на ваших плечах, засоромтеся власної своєї зіпсованості, піддайте прокляттю святотатственні імена земного царя і земного пана, вигоніть з умів ваших дух невіри занесений від племен німецьких і романських, і дух закоснілості, надихнутий татарами, огорнітеся у властиву слов'янам любов до людства, згадайте також про братів ваших, які мучаться і в шовкових ланцюгах німецьких, і у кігтях турецьких, і хай буде метою життя і діяльності кожного з вас: слов'янський союз, загальна рівність, братерство, мир і любов Господа нашого Ісуса Христа. Амінь.

Кирило-Мефодіївське товариство. Збірник документів і матеріалів: У 3-т. / АН УРСР, Археогр. Коміс. та ін.; Редкол.: П.С.Сохань та ін. – К., Наукова думка, 1990. – Т.1. – С.172.

№8. Відозва Кирило-Мефодіївського товариства до українців (кінець 1845р.-1846 р.)

Брати українці!

От сю розказу полагаючи перед ваші очі, даєм вам уважити, чи добре воно так буде.

1. Ми приймаємо, що усі слов'яне повинні з собою поєднатися.

2. Але так, щоб кожен народ зкомпонував свою Річ Посполиту і управлявся несмісимо з другими так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу, і свою справу общественну. Такії народи, по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-серби і болгари.

3. Щоб був один сейм, або рада слов'янства, де б сходились депутати оду всіх Речей Посполитих і там розважали б і полишали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського.

4. Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на годa, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на годa.

5. Щоб в кожній Речі Посполитій була б посполита рівність і свобода і станів не було вовсі.

6. Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщенності народним вибором.

7. До того, щоб віра Христова була основою закону і общественної справи в цілому союзі і кожній Речі Посполитій.

От се вам, братіє українці обох сторoн Дніпра, подаєм на увагу, прочитайте пильно і нехай кожен думає, як до сього дійти, і як би лучше воно було. Як багато голів та багато розумів кажуть. Коли ви об сім станете думати, то в той час, як прийде пора говорити об сім, вам Господь Бог дарує смисл і уразуменіє.

Кирило-Мефодіївське товариство. – Т.1. – С.170; 172.

№9. Заклучний уривок з програмного твору Кирило-Мефодіївського товариства “Книга буття українського народу”

Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

Бо голос її, голос, що звав свою Слов'янщину на свободу і братерство, розійшовся по світу слов'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли третього постановили поляки, щоб не було панів і щоб всі були рівні у Речі Посполитій; а того хотіла Україна за 120 літ до того.

І не допустили Польщу до того, і розірвали Польщу, як прежде розірвали Україну.

І се їй так треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою.

Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятує зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними.

І голос України відізвався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство і установити Річ Посполиту, і всіх слов'ян поєднати по образу іпостасей божественних не розділимо і несмісимо; а сього Україна ще 200 років до того хотіла.

І не допустив до того деспот: одні покінчили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз черкесові.

І панує деспот, кат над трьома народами слов'янськими, править через німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слов'янську і нічого не зробить.

Бо голос України не затих. І встане Україна зі своєї могили. І знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар.

Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: “От камень, его же не брегоша, зіждуції, той бисть во главу”.

Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990. – Т.1. – С.168 –169.

**№10. Відношення шефа жандармів графа О.Ф.Орлова
до начальника 5-го округу корпусу жандармів О.А. Шнеля
про затверджені царем заходи щодо недопущення
“українофільської” пропаганди (9 червня 1847р.)**

Згідно з Височайше затвердженим рішенням про Україно-слов'янське товариство винуватці піддані суворому покаранню, зверх того, визначено:

1. Надруковані твори: Шевченка “Кобзарь” 1840 р., Куліша “Повість об украинском народе” 1846 р., “Украина” 1843 р. і “Михайло Чарнишенко” 1843 р., Костомарова під псевдонімом Ієремії Галки “Украинские баллады” 1839 р. і “Ветка” 1840 р. заборонити і вилучити з продажу.

2. Генерал-ад'ютантам Бібікову і Кокошкіну повідомити, щоб вони наглядали у довірених їм губерніях, чи не залишилися в обігу вірші Шевченка, рукопис “Закон Божий” та інші обурливі твори, так само, чи не живляться думки про колишню вольницю, Гетьманщину й про мнимі права на окреме існування, щоб звертати увагу на тих, які переважно займаються малоросійськими старожитностями, історією та літературою, і старалися б припиняти у цій галузі наук всіляке зловживання, але найнепомітнішим і найобережнішим чином, без явних переслідувань і, наскільки можливо, не дратуючи уродженців Малоросії.

3. Міністру народної освіти, який уже вжив заходів для спрямування трудів учених до розумування про народність, мову і літературу власне російські, оголосити ще позитивне Височайше повеління, щоб наставники і письменники діяли у дусі і в інтересах нашого уряду, аж ніяк не допускаючи ні на лекціях, ні в книгах і журналах ніяких припущень про приєднання до Росії іноземних слов'ян і взагалі ні про що, що належить урядові, а не вченим, щоб вони висловлювались наскільки можливо обережніше там, де йдеться про народність або мову Малоросії та інших підвладних Росії земель, не даючи любові до батьківщини переважити над любов'ю до вітчизни, імперії й виганяючи все, здатне шкодити останній любові, особливо про мнимі нинішні бідування й про колишнє нібито надзвичайно щасливе становище підвладних племен, щоб усі висновки вчених і письменників схилялися до піднесення не Малоросії, Польщі та інших країн окремо, а Російської імперії у сукупності народів, які її складають, щоб цензори звертали найсуворішу увагу на московські, київські й харківські періодичні видання і на всі книги, які друкуються у слов'янофільському дусі, не допускаючи в них тих напівтемних і двозначних виразів, якими вони багаті, і які, хоча не містять зловмисної мети, можуть однаке людей зловмисних приводити до припущень про самотійність і колишню вольницю народів, підвладних Росії.

Повідомивши про таку монаршу волю до виконання всім, кому належало, пропоную Вашому Превосходительству доручити жандармським штабс-офіцерам довіреного Вам округу, особливо Малоросії, щоб вони зі свого боку наглядали, але найобережнішим і непомітним чином, без всіляких переслідувань за вищевикладеними пунктами з рішення Україно-слов'янської справи, доносячи прямо мені про все, що заслуговуватиме на увагу.

Кирило-Мефодіївське товариство. – Т.1. – С.80-81.

№11. Галичина і революція 1848 р.

1795 р. після поділу Польщі приєднано до Австрії “Королівство Галіції та Лодомерії”, і південна Польща одержала назву “Нова”, чи “Західна” Галичина (1809 р. приєднана до князівства Варшавського, з якого 1815 р. викроєно “республіку Краківську”). 1846 р. в Кракові відбулось польське повстання, 1847 р. – повстання Мерославського в Пруссії, в Познані, після якого відбувся гучний процес, і Мерославський опинився у в’язниці, звідки його визволила революція в Німеччині 1848 року. Після повстання “республіка Краківська” ліквідована, з 1846 р. Східна та Західна Галичина адміністративно – один коронний край Австрії з центром у Львові. В сукупній польсько-українській Галичині польське населення переважало, а в містах особливо Політичний режим Австрії був м’якший, ніж у Росії, і польські національні кола прагнули перетворити Галичину на опертя незалежницького і культурного польського руху.

Після повстання 1831 р. поляки втратили національну школу в Росії, у них лишився тільки Краківський університет, закритий 1846 року. Польським центром дедалі більше ставав Львів.

Відносини між польським та українським населенням Галичини були стосунками двох громад що протистояли одна одній як культурно, так і релігійно. Українська (“русинська”) громада була переважно селянською, очолювала її греко-католицька церква. Вся освіта й культура в першій половині ХІХ ст. контролювалася уніатським кліром.

У річищі просвітницьких реформ цісаря Йозефа австрійські українці одержали певні освітні можливості. Єпископ Бачинський добився 1774 р. у Відні при університеті заснування *Barbareum* – Богословського інституту для молоді з Галичини та Закарпаття 1783 р., засновано Центральну греко-католицьку Семінарію у Львові і *Studium Ruthenum* при Львівському університеті (Львівська єзуїтська академія була закрита цісарем після заборони ордену єзуїтів, а пізніше, 1817 р., поновлено Львівський університет з викладанням німецькою мовою). Цісар запропонував викладати в уніатській семінарії українською мовою, але уніатський клір ображено відмовився. Використовуючи галицькі говірки для спілкування з простими віруючими, греко-католицькі священики міцно трималися за старовинну диглосію. Сакральною мовою церкви і культури взагалі залишався галицький звід церковнослов’янської. В цьому консерватизмі виявлявся характер національної свідомості, яка за умов Галичини ототожнювалась із релігійною.

1808 р. відновлено галицьку митрополію. Серед перших кандидатів – старий Андрій Бачинський, але став митрополитом Антін Ангелович (1756-1814 рр.), єпископ Перемиський, колишній учитель цесаря Йозефа, після його смерті – теж перемишлянин Михайло Левицький (1774-1858 рр.) – перший кардинал-українець, підготував єпархіальний синод 1818 р., що ухвалив закладати парафіяльні школи з викладанням “по-русинському”, видав катехізис, буквар і катехітичні науки для дітей. Єпископ Левицький брав участь у Віденському конгресі 1815 р, з 1816 р. він галицький митрополит, з 1848 р. – примас Галичини. Був ініціатором опіки греко-католицьких консисторій над українськими народними школами, настанови українських катехитів по гімназіях (1856 р.), викладів догматики (1849 р.) та утворення кафедри пасторального богослов'я і катехітики при Львівському університеті. Його співробітником та однодумцем був Іван Могильницький (1777-1831 рр.), наглядач шкіл перемишлянської єпархії, крилошанин перемишлянської капітули (в католицькій, з ХІХ ст. і греко-католицькій церкві канонік, крилошанин або каштуляр – вищий священницький титул, дійсний крилошанин є членом капітули при єпископі). Могильницький 1816 р. заснував перше в Галичині культурно-освітнє “Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти й культури серед вірних” 1817 р. він же заснував у Перемишлі дяковчительський інститут.

1794 р. в Почаєві вийшли “Науки парохіяльні” ченця Юліана Добриловського (1760-1825 рр.) в перекладі з “славенорускаго на простый й посполитый язык руский”. О.Добриловський написав також низку пісень, серед яких “Дай же, Боже, в добрий час”, що співалася на кожному патріотичному зібранні в 40-50 роки.

Греко-католицьке духівництво становило підвалину галицького “освіченого класу”. В домашньому побуті у нього панувала польська мова, по-українськи вміли говорити і дедалі активніше використовували мову простого люду для спілкування з ним, пов'язані були родинними зв'язками із шляхтою, як і православні, одружувалися, і були покоління священників, а також поповичі, які йшли в інтелігентні професії. Велику роль в громадському і культурному житті Галичини відігравали дяки. Духівництво було поспіль консервативне, але природно, що саме в середовищі духівництва виникали перші порухи народолюбства.

У Львівській семінарії існував інтелігентний гурток, що одержав назву “Руська трійця”. Гурток склався навколо Маркіяна Шашкевича (1811-1843 рр.), Івана Вагілевича (1811-1866 рр.), Якова Головацького (1814-1888 рр.). Перші збірки поезій та статей, підготовлені за

ініціативою Шашкевича, були рукописними, 1837 р. гурток видав народною мовою збірник “Русалка Дністровая”. У 1846-1847 рр. вийшов у двох томах альманах “Вінок русинам на обжинки”, у виданні брата-близнюка священика Якова, журналіста Івана Головацького.

Але питання про те, яка мова літературна і до якого народу належать русини, цим не було розв’язане. В кінці XVIII – на початку XIX ст. патріоти-русини борються насамперед проти переведення “руської мови” на латинський алфавіт. Вживання народної мови ще не означало національної самоідентифікації – невелика частина вважала себе русинами які не мають нічого спільного з Наддніпрянщиною, переважна більшість ототожнювала себе з “Малою Руссю”, питання про спільність з “Великою Руссю” тоді не було таким гострим, але антипольські настрої сприяли посиленню проросійських. Консерватори пізніше, у 50-ті роки, називали себе “твердою Руссю”, “старо-русинами”, “твердорусинами” (їх супротивники образливо – “москвофілами” або “кацапами”) До 60-х років “старорусини” мали переважний вплив у церкві та громадській думці загалом.

Писав на “язичії” Денис Зубрицький (1777-1862 рр.) – історик-“твердорусин”, архівіст, дослідник історії Галичини і Львова. В 1835 р. і 1839-1840 рр. Львів відвідав Погодін і встановив контакти з групою Зубрицького. У 1839-1840 рр. склався гурток – “Погодінська колонія” (брати Головацькі, Б.Дідицький, І.Гушалеви́ч, М.Малиновський, С.Шехович та ін.). Револуція 1848 р. поділила колишню “Руську трійцю” на ворожі табори.

У березні 1848 р. спалахнула революція у Франції, у квітні – в Австрії. 16 квітня імператор Фердинанд I скасував панщину, 25 квітня проголосив конституцію. Проте революція тільки починалась – вона переростала на розвал імперії. Почалось повстання італійців та угорців, спрямоване на боротьбу за національну незалежність, слов’яни імперії прагнули до федеративного устрою. Ліберальний Захід, особливо Англія і США, вітали поляків і надто Кошута, який був з тріумфом зустрінутий у Лондоні після поразки революції і жив на запрошення американського уряду в США. І.Кошут, і Міцкевич побували в Стамбулі – Туреччину європейські ліберали розглядали як антиросійську силу.

2 травня 1848 р. у Львові заснована Головна Руська Рада. Вона складалася з 30 членів, серед яких переважали священики; головою ради був львівський єпископ Григорій Яхимович, майбутній галицький митрополит, його заступником, фактичним організатором усієї роботи на місцях, а згодом і головою ГРР – львівський крилошанин Михайло

Куземський (1809-1879 рр.), активний просвітницький і політичний діяч. Організація влади на місцях (“поменші ради” та окружні організації) спиралася на церковні деканати.

У першому ж числі газети “Зоря Галицька” маніфест ГРР проголосив приналежність русинів до 15-мільйонного “великого народу”, і головним завданням поставив об’єднання всіх русинських земель в Австрії в один коронний край. У червні русини взяли участь в слов’янському з’їзді в Празі, 19 жовтня 1848 р. при активній організаційній роботі М.Куземського зібрано Собор руських учених у Львові, організовано Народний дім і Галицько-Руську Матицю у Львові.

Головна Руська Рада прийняла національний символ галицьких “русинів” – жовтого лева на блакитному полі, що спирається на жовту скелю. Золотий (жовтий) лев на блакитному полі щита був геральдичним знаком Лева II та Андрія Юрієвича 1323 р., а пізніше вживався польською адміністрацією як символ Руського воєводства. Цей знак був вміщений на прапорах Народних гвардій в кількох галицьких містах, де вона була створена, та на прапорі батальйону “руських стрільців”, що воював проти угорців, а також на Народному домі у Львові та на його печатці. Звідси і жовто-блакитний прапор, прийнятий ГРР (яка не встановила, який колір угорі, який знизу). На вибір кольорів вплинув також той факт, що обидві закарпатські єпархії – мукачівсько-ужгородська і пряшівська – мали жовто-блакитні прапори.

На Всеслов’янському з’їзді у Празі інші делегації співали свої гімни, а українці – “Многая літа”. Головна Руська Рада прийняла як гімн галицьких українців пісню отця Івана Гушалевича, священника із Калушського повіту, “Мир вам, браття, всім приносим”.

Військово-політична активність ГРР виявились у заходах щодо створення військових частин на захист австрійської монархії. Указом від 14 березня 1848 р. Фердинанд I створив по імперії загони Національної гвардії (оборона конституційного ладу, передбачена їх статутом від 8 квітня). В Галичині першими почали створювати свою гвардію поляки (близько 2000). Народну Гвардію організовували за закликом ГРР у Стрию, Жовкві, Бережанах, Станіславі, Тернополі та Яворові, але тільки в останньому зібрали близько 300 чоловік. Проти угорців створено “Народну самооборону” та “Батальйон руських гірських стрільців”. Революція 1848 р. підтвердила за русинами репутацію вірних “тірольців сходу”.

В цей час активну роль відіграє юрист із Закарпаття Адольф Добрянський (1817-1901 рр.), виходець із с.Рудлів (Словакія), що з

1840 р. працював у Пешті. Будучи членом ГРР у Львові, він склав проект створення русинської автономії з русинських земель Австрії Цей проект упродовж усієї наступної історії аж до 1914 р. формулював головну політичну мету русинських організацій Австрії – утворення окремої від поляків автономної україно-руської території в імперії.

У 1848-1849 рр. Добрянський був австрійським комісаром при російській армії. 19.10.49 р. датовано написаний ним меморандум цісарю про поділ Угорщини на національні дистрикти, який був згодом прийнятий, після чого у 1849-1860 рр. Добрянський став намісником “Руського дистрикту” з центром в Ужгороді. Добрянський вважався одним із чільних “твердо русинів” проросійської орієнтації, він змушений був подати у відставку 1860 р. у зв’язку з посиленням угорських позицій при підготовці нової конституції.

У 1848 р. переслідувань від угорців зазнав культурний діяч із Пряшівщини, канонік Пряшівської капітули Олександр Духнович (1803-1865 рр.), послідовний противник угорського асиміляторства. На Закарпатті були дуже популярними його пісні – “Я русин бив, есьм і буду”, що співалася замість гімну, і “Подкарпатські русини” (гімн закарпатців у 1919-1938 рр.). У 1850 р. Духнович організував культурно-освітнє товариство “Литературное заведені Пряшовское”, 1853 р. видав підручник для народних шкіл “Книжица читальная”, катехізис, молитовник, написав драму народною мовою “Добродітель перевищає багатство”.

Незначна частина львівського українства підтримувала революційні тенденції й перейшла до співробітництва з бунтівними поляками Вони організували “Руський Собор”, орган якого “Дневник руський” редагував один із “Руської трійці” – Іван Вагилевич, який покинув святенництво.

Головна Руська Рада ліквідована австрійським урядом 1851 року Реальними наслідками й діяльності стали Народний Дім у Львові та “Галицько-руська матиця”. Обидві організації створено на зразок подібних інституцій в Чехії та інших краях Австрії.

“Галицько-руська матиця” як товариство для просвітньої та видавничої справи заснована 1848 р. каноніком М Куземським, який був його першим головою. Вона дуже активно діяла в 1849-1850 рр., видавала популярні книжки та підручники, зокрема “Читанку” Шашкевича. В роботі “матиці” активну участь брав Яків Головацький, який став професором “руської” мови і літератури у Львівському університеті.

Він друкує 1849 р. “Три вступительніі преподаванія о русской словесности” і “Граматику руского языка”, все в москвофільському дусі.

Народний Дім у Львові створений 1949 р. за ініціативою Л.Трещаківського. Головною Руською Радою, йому відведено урядом будинок Львівського університету, зруйнований артилерією під час боїв 1848 року. У 1851-1864 рр. будувався коштом пожертв великий будинок, пізніше у Народного Дому було кілька будинків і церква у Львові, двоє сіл в перемишлянському повіті, музей, бібліотека, видавництво. Аж до 1914 р. Народним Домом у Львові керували москвофіли. Народні доми такого типу поширювалися по всій Галичині, пізніше й по Буковині.

У 1848 р. у Львові виходить газета “Зоря Галицька”. Редагували її журналіст і правник Антін Павенцький (1818-1889 рр.) в 1848-1850 рр., Михайло Коссак в 1850 р., в 1850-1855 рр. – Іван Гушалеви́ч. У 1848-1851 рр. “Зоря Галицька” виходила народною мовою, 1851-1854 рр. “язичієм”, потім знову народною мовою аж до закриття з фінансових причин 1857 року. “Зоря Галицька”, “письмо повременное для справ народно-політичних, церковних, словесности і сільського господарства галицько-руського і буковино-руського народа”, була провідним часописом австрійських “русинів”.

Таким чином, “весна народів” для українських провінцій Австрійської імперії була передусім періодом національної консолідації проти поляків та угорців під проводом консервативного греко-католицького духівництва. Політичне керівництво українських (“русинських”) кіл підтримувало і цісарський уряд проти повстанців Кошута та поляків, і російську військову інтервенцію.

Попович М. Нарис історії культури України. – К.: Арт Ек, 2001. – С.343-348.

**№12. Пожвавлення українського
культурно-освітнього руху
у Східній Галичині під впливом революції 1848 р.
(з листа Я.Словацького до О.Боденського
від 9 квітня (28 березня) 1849 р.)**

Від місяця червня завелася у нас Матиця галицько-руська, з подібним наміренням, як-то чеська і другі слов’янські, і має уже сто кількадесят сочленів. Не маючи, однако ж, значительних грошей, не могла ще більших сочиненій видавати. Першу увагу звернуло те общество на ізданіє добрих учебних книжок для дітей. В тім наміренні

видала Матиця “Буквар языка малоруського”, написаний Антоном Добрянським, парохом із Валяви. І зачала печатати “Граматику малоруську”, мною сочиненную. Вийде також ізданієм Матиці галицько-руської. Тая ж Матиця зізвала була в місяці жовтні минушого году собрание учених руських, котрі нараджували над піднесенням народних шкіл і народної словесності. Сбор той, поділившись на відділи, держав свої засідання через цілий тиждень і працював у відділах. Накінець, установив “Общество галицько-руське просвіщенія народного”. Діланія того собору вчених будуть напечатані іждивенієм Матиці. Матиця має намірення видавати часописьмо наукове, но недостаток фонду ділає ще таке ізданіє неможливим. Міністерство справедливості (юстиції) учредило перевід законів государствених австрійських на руський язык, і комісія, зложена із 10 членів, роботає неустанно над тим.

У Львові виходить дві політичеські газети руські:

а) “Зоря Галицька”, двічі на тиждень, півтора листа, в котрій поміщаються політичеські ізвестія і розправи, також поезії і розправи, простонародно ізложені від тутейшого общества земледельческого руського;

б) “Новини” – також двічі на тиждень, по чверті листа – печатають, крім політичеських ізвестій, також поезії, між которими находяться часом дуже красні.

Русалка Дністрова. Документи і матеріали. – К., 1989. – С.273.

**№13. Зі статті Я.Головацького “Становище русинів у Галичині”,
опублікованої у німецькомовному
“Щорічнику слов’янської літератури, мистецтва і науки”
(1846 р.), (переклад з німецької)**

[...] Серед усіх слов’янських народів руський або малоруський народ занепав найбільше. Найчисельніший після великорусів, він, однак, не міг у відповідній пропорції розвинути свій дух у літературі. Відомо, що русини, котрих називають також малоросами або південноросами, частково живуть під російським володінням, де їх нараховує Шафарик 10370000 чоловік, частково під Австрією, де їх нараховується 2774000. Отже, народ у кількості майже 13320 мільйонів, тобто на 3 млн. більший від поляків, у 3 рази більший від чехів (богемців і морав’ян), у 2,5 рази більший від усіх сербів, понад 5 разів чисельніший, ніж австрійські серби, хорвати і словенці разом взяті, майже 5 разів так великий, як словаки, майже у 4 рази більший, ніж болгари, і у 85 разів більший,

ніж лужицькі серби! Звідки така духовна мертва тиша? Мала прихильність Росії і Австрії до духовного і літературного національного розвитку русинів не може, очевидно, бути виною цьому всьому. Хоча Малоросія і може показати багатьох людей, котрі мають заслуги у рідній літературі, проте їх надто мало, щоби вони могли вплинути на весь народ, роз'єднаний у державному відношенні. Травестована Котляревським "Енеїда" пережила видання, його опери ставляться з великим успіхом не тільки в Малоросії (Харків, Полтава, Київ), а й в обох столицях Росії. Із захопленням читаються незрівнянно милі і наївні романи та оповідання справді народного письменника Основ'яненка (Григорія Квітки), як і поетичні твори національних талановитих (поетів) Гулака-Артемовського, Гребінки, Єремії Галки (Костомарова), А.Могили (Метлинського), Шевченка та інших. Та це майже все, і сам факт достатньо свідчить про те, як тяжко малоруській літературі піднятися до рівня великоруської.

Якщо уважно придивитися до слов'ян, які живуть під австрійським скипетром, то побачимо, що австрійські русини посідають серед них щодо кількості третє місце, оскільки їх за правом можна вважати кількістю у 3 млн. Уже кілька десятиліть, як великі і малі слов'янські народи Австрії збудилися до нового життя; кожен з них звеличує мову своїх предків, розвиває свою літературу, поширює знання серед свого народу. Чехи, хорвати, словенці й далматинці, серби та словаки змагаються між собою. Такі жменьки людей, як словенці, далматинці, лужицькі серби, словаки, видають часописи, а 3 млн. русинів не можуть похвалитися чимось таким, що могло би бути ознакою їхнього літературного життя. Навіть болгари, що знемагають у мусульманському ярмі, показують ознаки своєї духовної діяльності; а русини під ласкавим пануванням Австрії живуть без літератури, без часопису, без національної освіти, без шкіл, як варвари.

Яка ж причина цієї апатії русинів? Де першоджерело такого духовного конання?..

Передусім бракує руському народові здібних керівників і проводирів, центру і органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам – необхідної моральної сили, знання справи, любові до батьківщини і самопожертвування. Народ розчленований, пригноблений і ледве животіє без самосвідомості, а його вожді, денаціоналізовані й чужі йому, спокійно присипляють його даліше в цьому сні. А зверху, нарешті, дивляться на цей гнилий застій цілком спокійно і відхиляють посередньо і, можливо, несвідомо, кожний рух, який міг би розбудити сплячих. Друга головна

біда – в численному розпорошенні русинів у політичному, соціальному й церковному відношеннях. Дещо менша частина народу перебуває під австрійським пануванням, але навіть і ці неповні 3 млн. політично поділені. Майже 2,5 млн. належать до Галичини, а 0,5 млн. до угорської корони. Нарешті, галицькі русини у релігійному відношенні діляться на уніатів і неуніатів (на Буковині близько 150 тис.).

Русалка Дністрова. Документи і матеріали. – С.247-249.

**№14. Про долю упорядників “Русалки Дністрової”
та ставлення загалу українсько-галицької
інтелігенції до цього альманаху
(зі статті М. Павлика “50-ліття руської літератури”,
опублікованої у варшавській газеті “Правда”
12 лютого (31 січня) 1887 р., переклад з польської)**

На цей рік припадає 50-ліття руської літератури в Галичині, яку започаткував збірник під назвою “Русалка Дністрова”, виданий в 1837 р. “Руською трійцею”: Маркіяном Шашкевичем, Яковом Головацьким і Іваном Вагилевичем.

[...] Взагалі, згадана вище річниця викликає у серці кожного русина цілий ряд різноманітних почуттів. До неприємних відносяться перш за все доля самої “Русалки” і її авторів. Недопущена до Львова, вона вийшла в Пешті, де в той час цензура була ліберальнішою. Проте для одержання (права) вільного розповсюдження у Галичині її, уже надруковану, треба було віддати на перегляд львівській цензурі, яка суворо заборонила її, хоча у “Русалці” були поміщені тільки народні пісні і поезії (оригінальні і перекладені з сербської і чеської мов), оповідання та етнографічні дослідження мовою руського галицького селянина. Ця остання обставина стала причиною того, що цензор (руський священик] Вен[едикт] Левицький) написав на її примірнику найсуворіший, який взагалі існував тоді, вирок – *Damnatur*. Руська інтелігенція, яка говорила тоді польською, німецькою або церковно-слов'янською, теж засудила новий дух. Найсуворішим було те, що її видання викликало переслідування з боку уряду і власної ієрархії: трьох згаданих юнаків віддано ще в 1836 р. під суворий поліцейський нагляд, а після закінчення гр-кат. семінарії їм було відмовлено в *titulum mensae*. Тогочасний митрополит, противник русинів, з цієї причини десять років відмовляв Вагилевичу у посвяченні в сан священика і погодився нарешті не інакше, як на письмовій декларації, що вищезгаданий

не буде публікуватися ні в місцевих, ні в закордонних виданнях. Також особисте життя Вагилевича являло собою цілу смугу терпінь: голоду, холоду і всякого роду поневірянь. А була це людина надзвичайної в той час ерудиції у слов'янських питаннях, надзвичайно працьовитий і, розуміється, простий літератор, без революційних амбіцій.

Невдача з першою спробою найбільш діткнула М. Шашкевича, ініціатора всього руху. Хоча його й було висвячено, але надано невелику парафію, де він тяжко бідував, помер на сухоти на 32 році життя (під час хвороби він втратив також зір і слух). Але, незважаючи на те, він один все витримав до кінця, а його дух залишився в подальшому провідною зіркою в Галичині.

Започаткований ним напрям у руській літературі панував дуже недовго. Навіть найближчі товариші і приятелі померлого покинули (його) прапор: Вагилевич змушений був віддатись польській літературі, а Головацький змінив свої позиції. Що стосується руської інтелігенції, то лише в 1848 р. вона призналася до руського народу і його мови, а не з власного переконання. Тому і незабаром покинула народ...

Русалка Дністрова. Документи і матеріали. – С.305-306.

**№15. Про заборону української мови
(циркуляр міністра внутрішніх справ
Валуєва від 18 липня 1863 р.)**

Давно вже триває суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися під приводом поширення письменності й освіти видавати книги для початкового читання, букварі, граматики, географії та ін. Серед подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких провадилась слідча справа в слідчій комісії.

В С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на

розгляд до С.-Петербурзького цензурного комітету. Немало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній зазнає деяких утруднень з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах малоруської мови ніде не дозволено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання сприйнято більшістю росіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом Польщі, що загально руська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, й навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, й особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з іншого боку, маючи на увазі, що питання про навчання письменності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою дати по цензурному відомству розпорядження, що до друку дозволялися тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Це розпорядження було передано на Височайший государя імператора розгляд, і Його Величності бажано було удостоїти його монаршого схвалення.

Хрестоматія з історії України XIX – поч. XX ст. / Упор. В.Г.Сарбей. – С.143-144.

№16. З царського указу про заборону друкувати і ввозити з-за кордону книги

Госуд. Імп. в 18 (30) день минулого травня Височайше наказав:

1) Не допускати ввозу в межі Імперії без окремого на те дозволу Голови, управ, яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі.

2) Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки:

а) історичних документів і пам'яток;

б) творів красного письменства, але з тим, щоб при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головн. управ.

3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот.

4) Припинити видання газети “Киевский телеграф”.

Хрестоматія з історії України XIX – поч. XX ст. / Упор. В.Г.Сарбей. – С.145.

№17. Нові соціальні механізми культури

Ліквідація решток автономії України, включення козацької старшинської еліти до лав Імперського дворянства, покріпачення частини козацтва, зруйнування традиційної освітньої системи різко погіршило стан національної культури і змінило всю структуру культурного життя.

Засвоєння й продукування культурних цінностей нації визначається характером тих осередків, які відіграють роль центрів культурного життя і стимулюють взаємодію різних соціальних верств. Це знаходить прояв і в розміщенні центрів передачі культури від покоління до покоління, від осередку до осередку. В метафоричному розумінні можна завжди говорити про “культурний ландшафт”, маючи на увазі не тільки географію культурних центрів, а й їх характер і способи взаємозв'язку.

Система, що склалася в автономній козацькій державі, спиралася на Київську академію як інтелектуальний та педагогічний центр. На периферії такими центрами були колегії та – навколо церков – приходські школи і шпиталі. З цією системою взаємодіяла адміністративна “канцеляристська” культура, що спиралася на сотенні, полкові та центральні уряди. Зокрема, продуктом “канцеляристської” культури було козацьке літописання і збирання українських старожитностей. Ця система вмирала впродовж другої половини століття. Староукраїнська культура була зведена до провінційного архаїзму, і в імперських

центрах – за великою допомогою традицій і сил української культури – споруджено духовний дім нової Росії.

XIX ст. почалося глибоко символічним актом синоду заборонаю будувати храми в “малоросійському стилі”. Канонізація форм церковної архітектури з точним поясненням символіки кожного її елементу (наприклад, “луковичні” верхівки церкви означають полум’я і тому не можуть бути іншої форми) відповідали доктринерському духові “регулярної держави”. Канонізація церковного художнього життя різко скорочувала простір свободи в сакральній творчості і перепиняла ті культурні впливи, які йшли з колишнього інтелектуального центру православ’я – українського Півдня – на духовне життя Росії. Формально покінчив з загальнокультурними претензіями Києва міністр Голіцин. 1817 р. академію закрито, створено на її місці семінарію, а 1819 р. на місці семінарії – духовну академію. Колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові поступово ставали пересічними духовними семінаріями.

Нижча освіта була зруйнована зовсім. Організована згідно з новими настановами, система приходських та повітових училищ, гімназій, приватних пансіонатів нерідко просто не працювала – при училищі були директор, учитель і наглядач, проте учнів не було жодного. В селах, де запанувало кріпосне право, система навчання зазнала повного краху. Секуляризація церковних земель, переведення монастирів на державні дотації позбавили церкву можливостей вчити сільських дітей. Школи ледве животіли і оживали лише під час відвідин урядових осіб. Чиновники дбали передусім про те, щоб вивіска на школі з двоглавим орлом мала “належний рисунок”, щоб школа була побілена на випадок приїзду начальства, а книги були новенькими, щоб на стінах висіли правила, інструкції та розклади.

Навчатись діти української еліти могли в університетах Санкт-Петербурга і Москви, в кадетських училищах, – словом, у центрі та єдиному “центральному” шкільництві. Єдина і уніфікована Імперська культура і наука спускалися вниз до периферії строго за станами, “що кому належить”.

Молоді люди дворянського звання їздили до Петербурга починати службу, бо хоч би як низько знаходилась перша сходинка кар’єри в Петербурзі, вона все ж давала більше шансів пробитися вгору, хоч би і в провінції. Умови, за яких такі юнаки опинялися в столиці, були неймовірно важкі. Добре ще, якщо вони поселялися в “серединному” Петербурзі, між “канавкою” (Катерининським каналом) та Мойкою, в сірих нетрях столичного міщанства, але дехто жив аж за Фонтанкою,

в брудних халупах, разом з якими-небудь алкоголіками-розстригами та оброчними селянами-заробітчанами. Вдома на Україні в маєтках у них принаймні вистачало в погрібах всіляких запасів – і варень, і солінь, але грошей, як правило, у “пана середньої руки” було обмаль.

Велику роль у житті тих українців, які одержали освіту і зачепилися в столиці, щоб бути причетними до першоджерел імперського життя, відігравали земляцтва. Молоді чиновники, які служили десь по відомству освіти, поштовому чи якомусь іншому, збиралися, як правило, раз на тиждень у когось із земляків. Такими домами земляків були, зокрема, квартира Гоголя, коли він уже трохи став на ноги, потім – квартира Євгена Гребінки. Не всім дано було заходити в гості до В.І.Григоровича, конференц-секретаря Академії мистецтв і секретаря Товариства заохочування художників: у Григоровича, колишнього спудея Київської академії, бував цвіт інтелігенції Петербурга. Вихідці з України, особливо художники, були під його постійним покровительством. Бували українці і в домі О.М.Оленіна; сюди приходив поспівати українських пісень колишній кріпак, українець із Вороніжчини професор О.В.Никитенко. Тут він познайомився з Анною Петрівною Керн (дівоче прізвище Полторацька), племінницею хазяйки, яка стала знаменитою завдяки присвяченим їй пушкінським рядкам “Я помню чудное мгновенье”. Своїм землякам чимало допомагав харківський дворянин Орест Сомов, згаданий вище у зв’язку з дискусією про народність, – можна сказати, перший професійний інтелігент (письменник і журналіст).

За ініціативою Новосільцева, запеклого ворога польського руху, в Петербург було запрошено групу закарпатських українців Василя Кукольника, Михайла Балудянського, Петра Лодія, Івана Орлая та інших. Якоїсь “русинсько-антипольської” партії вони не склали, але багато хто з них зробив вагомий внесок у розвиток культури.

Був український гурток і в Москві – тут працювали ботанік, історик і фольклорист Михайло Максимович; славіст, історик, знавець українських старожитностей Осип Бодянський; співучень Гоголя по Ніжинській гімназії, один із перших гегельянців у Росії, правознавець Петро Редкін (Редька) – всі професори Московського університету. Не випадково першим журналом, який друкував твори українською мовою, в тому числі Г.Ф.Квітки-Основ’яненка, був московський “Вестник Европы”, редактор його – професор Московського університету М.Т.Каченовський був вихованцем Харківського колегіуму. Сприяння українській культурі він вважав своїм обов’язком, хоча й розглядав українську мову як “малороссийское наречие”.

До чийої культури віднести той інтелігентний прошарок українства, який або на все життя осідав у столичних центрах, або хоча б частину життя служив чи вчився в Петербурзі та Москві? Іноді українське походження було лише деталлю біографії російського діяча, в деяких випадках культурні діячі безперечно продовжували працювати в українській культурі незалежно від того, що жили в Росії; а часом неможливо провести межу між українською та російською культурою. Можна загалом сказати, що столична діаспора являла собою для України середовище, де процеси взаємовпливів ішли в обидва боки.

Це можна проілюструвати на прикладі культури архітектури і будівництва. В першій половині ХІХ ст. міське населення зросло приблизно втриє; особливо швидко зростали міста Новоросії. Загалом відсоток міського населення на Україні залишався низьким. Міста України були переважно адміністративними, нечисленні з них – культурними і навчальними центрами; промисловість швидко почала розвиватися лише у другій половині століття.

По Україні будувалися адміністративні споруди, біржі, гостині двори. Велике будівництво здійснювалося в Полтаві, де містилася резиденція генерал-губернатора Малоросії. За проектами-зразками російського архітектора А.Захарова розбудовувалася Кругла площа з адміністративними будинками, з пам'ятником Полтавській битві роботи Тома де Томона і Ф.Щедріна, з променями прямих вулиць – нечуваним на Україні явищем. А.Меленський, головний архітектор Києва, керував складанням генерального плану Києва, будував разом із швейцарцем Луїджі Руска гостинний двір, новий головний корпус духовної академії, альтанку на Аскольдовій могилі; в 30-х рр. Віченцо Беретті будував університет, обсерваторію, інститут шляхетних дівчат, син його Олександр дещо пізніше – першу Київську гімназію (нині гуманітарний корпус університету). В.Гест – автор Контрактового будинку і пам'ятника Магдебурзькому праву. Луїджі Руска будував Ніжинську гімназію вищих наук. В Одесі, де будівництво теж велося згідно з “регулярним планом”, архітектор Ф.Боффо спроектував Приморський бульвар, площу коло нього, знамениті Потьомкінські сходи, стару біржу (нині міська рада), палац Нарішкіної (нині Палац культури моряків); Тома де Томон будував госпіталь (нині клініка медінституту). А пам'ятник знаменитому дюку Рішельє – єдина вціліла на Україні робота петербурзького скульптора, вихідця з Ічні Івана Мартоса – неперевершеного майстра надгробних пам'ятників.

Усі згадані пам'ятки приносять на Україну стиль класицизму, невіддільний від державницького, імперського художнього мислення початку століття. Через цю естетику міста України включаються у загальноімперські культурні смаки, насамперед смаки і художні ідеї західницького і космополітичного державництва. Зауважимо, що серед авторів споруд багато іноземних майстрів, які працювали в Росії. Зокрема, Луїджі Руска був знаменитий своїм альбомом фасадів житлових будинків, на який в усій імперії орієнтувалася поміщицька маєткова архітектура – будівництво і палаців, і скромних споруд на кілька кімнат з неодмінною колонадою. В державно-класичному стилі, нерідко російськими майстрами, будуються і деякі храми.

Поміщицькі маєтки становлять важливий новий елемент культурного ландшафту. Вони мають культурну цінність вже самі по собі, оскільки принаймні в багатших із них реалізуються певні естетичні амбіції господарів. Велику художню цінність являли собою деякі маєтності польських аристократів на Правобережжі; в кінці XVIII ст. в Умані Щенсн Потоцький споруджує чудовий пам'ятник садово-паркового мистецтва – знамениту Софіївку. Більшість таких маєтків до нашого часу не дожили, але ті, що залишилися, нерідко належать до цінностей світового масштабу. Знаменитий маєток Галаганів у Сокиринцях поблизу Ічні на Чернігівщині, недалеко від нього – Тростянецький садово-парковий комплекс Скоропадських – сьогодні є дендрологічними заповідниками і витворами мистецтва; в ту пору вони збирали десятки гостей, притягували освічених людей як культурні осередки. Особливо прагнув зробити значним культурним центром свій маєток у Качанівці на Чернігівщині Григорій Степанович Тарновський (1788-1853 рр.), амбітний поміщик, якому вдавалось збирати найвишуканіше товариство. Тут бували петербурзькі приятелі-романтики композитор М.Глінка, поет Н.Кукольник, тут місяцями жили художники П.Штернберг, А. Мокрицький. У Седневі, маєтку Лизогубів, у домі для гостей залишив на стінах малюнки і віршовані написи Шевченко.

У низці випадків українське панство, нащадки вчорашньої козацької старшини, було пов'язане сталими дружніми зв'язками, і можна говорити про певну поміщицьку громадськість, що характеризувалася спільними культурно-політичними вподобаннями. Такою спільнотою була на початку століття громада панства на Полтавщині, яка підтримувала взаємозв'язки особливо в часи, коли генерал-губернатором Малоросії був князь М.Г.Рєпнін.

Певні зв'язки ці полтавські поміщики підтримували із нащадками Розумовських. Старий гетьман Кирило Олексійович решту життя провів у себе в Батурині, де видатний архітектор і майстер садово-паркового мистецтва Ч.Камерон у рік його смерті (1803 р.) закінчив будівництво нині занедбаного маєтку. Улюблений середній син Андрій певний час, у пору катерининської опали, жив разом з ним у Батурині, але потім виїхав за кордон і прожив до смерті у Відні. Там він був відомий як музикант-аматор і меценат; коло його друзів – В.Моцарт, Й.Гайдн, Л.Бетховен (який присвятив йому три концерти). Синів у гетьмана було багато, але з онуками не пощастило. Дочка гетьмана, Наталія, в шлюбі – Загряжська, розумна і вольова жінка, відігравала помітну роль у петербурзькому світі. Після того як фактично обірвав зв'язки з батьківщиною Андрій, всі сподівання батькові були зв'язані з найстаршим, Олексієм.

Неймовірно багатий пан, жовчний і самотній граф Олексій Кирилович Розумовський (1748-1822 рр.) був масон потаємний, за поглядами близький до свого знайомого Жозефа де Местра, вкрай консервативного католицького мислителя. Після відставки граф Розумовський оселився в маєтку в Почепі. Обидва його сини рано померли, двох дочок він видав заміж: спочатку молодшу Варвару – за князя М.Г.Рєпніна, потім старшу й негарну Катерину – за майбутнього міністра освіти С.С.Уварова.

Фактично будучи розлученим з дружиною, з роду Шереметєвих, Розумовський жив із “дівцею”, яка народила йому позашлюбних синів і дочок. Всі вони одержали прізвище Перовські на честь того підмосковного сільця, де в церкві вінчалися імператриця Єлизавета з дядьком графа, Олексієм Григоровичем. “Вихованці”, як тоді називали позашлюбних дітей, боялися і поважали батька; дратівливий і скупий на добре слово граф потай любив їх і всіх добре влаштував. Братів Перовських було п'ятеро. Старший, Олексій, став відомим письменником, писав під псевдонімом “Антон Погорельський” романтичні повісті. Його сестра, вийшовши заміж за графа К.П.Толстого, скоро розлучилася з цим бешкетником-офіцером і жила в маєтку брата в селі Погорільці. О.О.Перовський часто бував за кордоном, був знайомий з Гете. На колінах у великого поета доводилось дитиною сидіти синові сестри Олексія Олексійовича, графу О.К.Толстому. Друга сестра – в шлюбі Жемчужнікова, її сини стали відомими діячами російської і української культури. “Кузьма Прутков” створений онуками графа О.К. Розумовського.

Зять О.К.Розумовського князь Микола Григорович Рєпнін-Волконський (1778-1845 рр.), один з братів Волконських, який успадкував прізвище їх

діда по матері, славнозвісного фельдмаршала, був, між іншим, ріднею з дідом Л.М.Толстого по матері; брати Волконські часто гостювали у нього, і прізвище “Болконський” з’являється у “Війні і мирі” не випадково. В романтичній біографії князя Рєпніна-Волконського та історії його кохання і шлюбу з Варварою Розумовською багато епізодів, що збігаються з сюжетами “Війни і миру”, і сам князь дуже нагадує толстовського князя Андрія. Людина мужня, порядна і розумна, князь Рєпнін багато зробив для української культури за час свого генерал-губернаторства: досить згадати покровительство І.П.Котляревському, організацію театру в Полтаві, де за його дозволом йшли п’єси Котляревського українською мовою, його ініціативу викупити з кріпацтва М.С.Щепкіна, великого українського актора, ініціативу написання історії України, до чого ним залучено М.Д.Бантиш-Каменського, і до якої він сам написав один розділ з військової історії. Брат М.Г.Рєпніна – Сергій Волконський, декабрист, за яким у Сибір поїхала його дружина, дочка знаменитого генерала Раєвського.

У царя Миколи було багато причин не любити Рєпніна, а приводом став службовий “злочин” князя: він будував у Полтаві будинок інституту шляхетних дівчат, і коли забракло коштів державних, почав вкладати в будівництво свої, чим порушив фінансову дисципліну. Знеславлений і розорений Рєпнін виїхав за кордон, повернувся пізніше в свій маєток в Яготин, де й помер, оплакуваний селянами; люди несли труну з тілом покійного на руках аж до Густинського монастиря, де князя й поховано. В Яготині у князя гостював Т.Шевченко, який ставився до М.Г.Рєпніна з глибокою повагою; дочка, княжна Варвара, була віддана Шевченкові все життя, це вона поклала на його труну терновий вінець. Рєпнін підтримував дружні зв’язки з поміщиками з сусідніх з Полтавою маєтків – Д.Я.Трощинським, В.В.Капністом, І.М.Муравйовим-Апостолом. Маєток Трощинського в Кибинцях називали “українськими Афіними”, тут був власний театр, де вистави давалися і українською мовою. Тексти п’єс писав сусід і управитель маєтків Трощинського, В.О.Гоголь, батько письменника. В маєтку Трощинського була величезна бібліотека, тут швидко опинялися всі літературні новинки з Петербурга. В цьому домі на великому, як звичайно, сусідському зібранні були гостями брати Муравйови-Апостоли в той вечір, коли сюди прийшла звістка про смерть царя Олександра в Таганрозі. Недалеко, в Обухівці, знаходився маєток В.В.Капніста. Сини його служили разом з відомими декабристськими діячами і були членами таємних товариств. У домі Капністів виховувалися

сироти – діти сусідів-поміщиків Лорерів; син Лорера Микола став відомим декабристом, його племінниця – відома Олександра Смирнова-Росетті.

Седнівські Лизогуби були пов'язані з цим колом через Рєпніна, у якого двоє з них служили ад'ютантами. Один син наймолодшого з цих Лизогубів, народник-терорист, був повішений в Одесі, другий став прем'єр-міністром в уряді Скоропадського.

Уже побіжний опис цього дворянського середовища, яке в більшості походило з козацької старшини, показує, що тут були поширені і високі культурні орієнтації, і вільнодумне фрондерство, й інколи досить серйозний декабристський революціонізм. У цьому середовищі існував постійний інтерес до історії України, її звичаїв та фольклору. З цим колом пов'язаний М.А.Цертелев, (1790-1869 рр.), перший український фольклорист, який видав 1819 р. зібрані ним думи і народні пісні. В колі Трощинського жили фольклорно-етнографічні інтереси, що потім знайшли вияв у зацікавленостях М.В.Гоголя.

У літературі вживається вираз “Новгород-Сіверський патріотичний гурток” – це був радше не гурток, а така ж земляцька старшинська громада, що підтримувала взаємні стосунки впродовж довгого періоду, починаючи з катерининських часів. До неї входили єпископ Варлаам Шишацький, Григорій Волинський, український автономіст, який був навіть заарештований і засуджений; архімандрит Мелхиседек Значко-Яворський, пов'язаний з гайдамацьким рухом у час, коли був ігуменом Мотронинського монастиря на Переяславщині; відомі збирачі історичних документів петербуржці Полетики – батько Григорій і син Василь, який провів кінець життя в маєтку Коровинці на Сумщині, Андрій Худорба, якого В. Шевчук вважає автором “Історії русів”, та інші. На Глухівщині знаходився маєток Маркевичів; онуки генерального підскарбія. Яків (1776-1804 рр.) і Олександр (1790-1865 рр.) Маркевичі залишили надзвичайно цінні історичні праці та збірники документів, лише почасти ними опублікованих (“Записки о Малороссии” Я.М.Маркевича, 1798 р., низка історичних праць О.М.Маркевича, з яких найголовніша – про історію дворянських маєтностей на Чернігівщині, 1841 р.) Одним із найбільш впливових людей цього кола був Опанас Лобисевич (1732-1805 рр.), перекладач, секретар і начальник канцелярії гетьмана Кирила Розумовського, маршалок дворянства Новгородського повіту, а потім і Чернігівської губернії. Лобисевич написав першу українську “Енеїду” “Вергилиевы Пастухи... в малороссийский кобеняк переодетые” (до нас не дійшла). Цікаво, що про спробу “перелицювання” “Енеїди” ми знаємо з листа О.К.Лобисевича до його колишнього вчителя Георгія

Кониського, написаного якраз того року, коли Котляревський розпочав свою працю над Вергілієм (1794 р.). Федір Васильович Гулинський (1746-1810 рр.), син генерального судді і помічника правителя Новгород-Сіверського намісництва, член Російської академії, видавець низки російських журналів, опублікував один із перших українсько-російських словників (на 333 слова), розробляв проект заснування українського “Академічного зібрання”.

З цього гуртка, здається, виходила ініціатива згаданих переговорів Капніста в Прусії. До гуртка був близький Андрій Гудович, генерал-аншеф із старого козацького роду, який розглядався в гуртку як кандидат у гетьмани. Пов'язаний з гуртком полковник Михайло Миклашевський, губернатор Новоросії на початку століття, який склав 1812 р. проект організації козацького війська. Козацькі полки (їх було 15) не були допущені до участі в бойових діях, уряд їх протримав до 1816 р. і розпустив, не оплативши озброєння та утримання. Після відставки (1818 р.) Миклашевський жив у своєму маєтку в с. Понурівці на Стародубщині. Нарешті, єпископ Шишацький розвивав ідеї української автокефалії. Про цей гурток майже нічого не відомо було нашим історикам, діяльність його досліджена тільки О.Оглоблиним та Ю.Шевельовим, які публікували свої праці за кордоном.

Попович М. Нарис історії культури України. – С.308-317.

№18. Михайло Максимович (1804-1873) – ботанік, історик, літературознавець, лінгвіст

Михайло Олександрович Максимович був одним з останніх у світовій науці вчених-енциклопедистів. Важко навіть перелічити всі сфери його діяльності: ботаніка, історія, етнографія, лінгвістика, археологія, філософія, поезія... Діапазон інтересів, різнобічність і творча обдарованість М.Максимовича, вільне володіння давніми й сучасними мовами (при цьому глибокі знання майже всіх слов'янських говорів) вражали його сучасників. Тож не дивно, що саме йому випала честь стати організатором і першим ректором Київського університету св. Володимира.

Народився Михайло Олександрович 3 вересня 1804 року (за кілька місяців до відкриття першого університету – Харківського – на українських землях, що входили до складу Російської імперії), у дворянській родині на хуторі Тимківщина (поблизу села Богуславець) Золотоніського повіту Полтавської губернії (тепер – Черкаська область). Рід Максимовичів у гетьманські часи входив до кола козацьких

старшинських домів і походив від Максима Васильківського, який жив у другій половині XVII століття в Києві, на Печерську, і прозивався Печерським.

Здобувши початкову освіту вдома, майбутній ректор у 1812–1819 роках навчався в гімназії – у Новгороді-Сіверському, пам'ятному за сюжетом “Слова о полку Ігоревім”. По закінченні навчального закладу М.Максимович вступає до Московського університету на відділ словесності, але через два роки переходить на природничо-математичний факультет, згодом почавши відвідувати ще і заняття з медицини.

Після закінчення природничого відділення в 1823 році М.Максимовича залишили при університеті для наукової і викладацької роботи. Почавши читати лекції з ботаніки, він у 1827 році захистив дисертацію на тему “Про системи рослинного царства”, де продовжив роботу, почату ще у XVIII столітті шведським біологом Карлом Ліннеєм. Результати своїх досліджень він оприлюднив у двотомнику “Основи ботаніки” (1828–1831), першій науковій праці подібного роду, виданій у Росії. Слідом за цим (1833 рік) він опублікував популярну, розраховану на широкий читацький загал, книгу з природознавства. Тоді ж М.Максимович, ще не досягши тридцятирічного віку, був затверджений у званні професора й обійняв посаду завідувача кафедри ботаніки Московського університету.

Проте наукові інтереси молодого вченого аж ніяк не обмежувалися ботанікою. Він ґрунтовно опановує й інші природничі науки, зокрема зоологію, хімію і фізику. При цьому саму природу прагне зрозуміти загальною, на рівні філософського осмислення. В ідейному плані М.Максимович сформувався під впливом професора філософії Московського університету, шеллінгіанця М.Г.Павлова, який своєю чергою був учнем фіхтеанця з Харківського університету І.-Б.Шада (саме він приніс в Україну – і в Російську імперію – захоплення німецькою класичною філософією).

Як і М.Павлов, Максимович був просякнутий духом новітнього німецького ідеалізму й орієнтувався на натурфілософську систему Ф.В.Шеллінга. Зі спіритуалістичними побудовами останнього вчений-природознавець погоджувався далеко не в усьому. Але з філософських систем, що існували на той час, тільки шеллінгіанство давало можливість осягнути природу як органічно єдину, живу цілісність, що розвивається на власному духовному підґрунті.

М.Максимович, прагнучи до синтезу біології і шеллінгіанської натурфілософії, став одним із перших учених-еволюціоністів Росії. Ідеєю

руху, сходження шаблями прогресу від примітивних до найскладніших форм просякнене все його розуміння природи як живого цілого, здатного до саморозвитку. Таке розуміння буття, ґрунтоване на даних природничих наук, він виклав у “Роздумах про природу”, опублікованих 1833 року. Цією книгою він забезпечив собі одне з перших місць не тільки серед натуралістів, й серед філософів Росії.

Того ж року з’являються думки М.Максимовича з приводу природи й завдання філософії, опубліковані під назвою “Лист про філософію” у ліберальному московському часописі “Телескоп”. У статті автор ставить питання – що є філософія, і пропонує відштовхуватися в його вирішенні від самої етимології цього слова: “любов до мудрості”. А якщо це любов, то вона не може будуватися на підставі тільки інтелектуальних міркувань, а має виходити від серця. У цьому ракурсі український учений явно дотримується традиції Г.Сковороди, з деякими працями якого, ймовірно, ознайомився ще в гімназії. Надалі ці мотиви траплятимуться як у російських слов’янофілів, починаючи з О.Хом’якова, так і в українського філософа П.Юркевича, котрий став учителем російського мислителя В.Соловйова.

М.Максимович, як і згадані представники самобутньої традиції української і російської філософії, упевнений, що справжня мудрість ґрунтується на любові, що відповідає глибинним переконанням усіх великих представників київської духовної школи, зокрема Г.Сковороди, П.Авсенєва, більшості кирило-мефодіївців: від В.Білозерського до П.Юркевича. При цьому М.Максимович стверджував, що філософія не є окремою наукою, її покликанням є пізнання внутрішнього значення явищ у їх органічній єдності та взаємозв’язку.

Характерно, що вже у цій програмній статті “Лист про філософію” М.Максимович, у дусі шеллінґіанства, найбільш повного вираження духу німецької філософії доби романтизму, підкреслює важливість історичного підходу до явищ. Формуючи і починаючи своє наукове життя в атмосфері, перейнятій культурою романтизму, він не міг не поділяти романтичних уявлень щодо народу і його душі. Звідси – особливий інтерес ботаніка і натурфілософа до народних, насамперед рідних для нього українських пісень як символічних, найбільш повних і неопосередкованих виявів народної душі. Тому ж не дивно, що, перебуваючи у Москві, він виступає і як учений-фольклорист, оприлюднивши “Малоросійські пісні” (1827) і “Українські народні пісні” (1834). Книги ці стали могутнім поштовхом до подальшого розвитку українознавства і були належним чином поціновані другом

М.Максимовича О.Пушкіним, який цікавився і чудово знав Україну та пісенну творчість слов'янських народів. У дружніх зв'язках український учений був чи не з усіма обдарованими людьми Росії й України, особливо ж із М.Гоголем.

Таким чином, до 30 років життя М.Максимович цілком сформувався як учений-універсал. У Москві, Петербурзі й Києві він уже мав солідну репутацію дослідника і викладача, який безпосередньо брав участь у роботі зі створення Київського університету. Тому не дивує, що саме його обрали першим ректором.

Питання про заснування в Києві університету сучасного типу (паралельно з Києво-Могилянською академією, яку планувалося реорганізувати в Київську духовну академію) обговорювалося вже у перші – ліберальні – роки правління Олександра І. Але тоді, у часи Наполеонівських воєн, за умов посилення клерикального впливу при дворі, а також придушення Миколою І дворянської опозиції (декабристів), – до заснування університету черга не дійшла. У 20-х – на початку 30-х років ХІХ століття єдиним вищим навчальним закладом Києва була Духовна академія, створена на базі Києво-Могилянської. Польське повстання 1830-1831 років дало відчутний імпульс для прийняття Миколою І рішення про відкриття університету – задля обмеження польського впливу в Південно-Західному краї, а фактично – з метою тотальної русифікації (до складу регіону, об'єднаного в межах Київського генерал-губернаторства, входили Київська, Подільська і Волинська губернії) і зміцнення на Правобережній Україні позицій Російської імперії.

Відкриття університету перетворювало Київ на наймогутніший культурно-освітній центр держави (поряд із Петербургом, Москвою і Варшавою) з незмінно зростаючим науковим потенціалом. Це забезпечувало концентрацію інтелектуальних сил і сприяло значному пожвавленню громадського життя Києва, що незабаром і виявилось в діяльності Кирило-Мефодіївського братства.

У грудні 1833 року з ініціативи міністра освіти графа С.Уварова (він не дуже хотів бачити керівником вузу М.Максимовича, тож “пробивати” цю посаду для друга до Києва приїжджали і О.Пушкін, і В.Жуковський, і М.Гоголь) було прийнято рішення про переведення до Києва незадовго перед цим закритого Кременецького польсько-католицького ліцею (на Волині), з бібліотекою і науковими колекціями. Це послугувало базою університету св. Володимира, офіційно відкритого 15 липня 1834 року. Заняття почались у вересні того ж року – з урочистої промови першого ректора університету М.Максимовича перед викладачами і студентами. У

яскравому, натхненному виступі вчений накреслив завдання і грандіозні перспективи установи. Одночасно був створений і Київський навчальний округ, у системі якого університет ставав провідною установою.

За задумом Миколи І, Київський університет мав стати “розумовою фортецею” православної імперії в Південно-Західному краї, подібно до зведеної під його особистим контролем найпотужнішої Нової фортеці на Печерську (Київ) – оплоту російської військової сили на Правобережній Україні.

Київський університет спочатку складався з двох факультетів: філософського (який у 1850 році, після “найвищого” указу про заборону викладання філософії у світських навчальних закладах розділився на історико-філологічний і фізико-математичний) і юридичного. У 1841 році в зв’язку з закриттям Вільненської медико-хірургічної академії (причиною стали опозиційні настрої серед викладачів і студентів вузу, головно поляків і литовців) до них додався і медичний факультет.

Викладацький і студентський склад Київського університету, особливо в перші десятиліття його існування, був змішаним – польсько-українсько-російським, при майже не приховуваному антагонізмі між польською і російською сторонами. Українці (русифіковані – з Лівобережжя, ополячені – з Правобережжя), тяжіючи то до одних, то до інших, утворювали певну середню ланку, що вможливлювало функціонування університету як єдиного колективу.

У цьому плані М.Максимович, завдяки своєму походженню, освіті, широкому науковому кругозору, чемному і толерантному ставленню до людей та їх ідейних позицій, був ідеальною фігурою для знаходження компромісу між цими групами серед викладачів і студентів.

Переїхавши до Києва, М.Максимович одразу став до організації наукової праці. 1834 року при університеті під його керівництвом був створений Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, до роботи якого були залучені чи не всі київські дослідники старовини, зокрема М.Берлинський (автор першої “Історії Києва”), С.Зенович, Г.Данилович, С.Орнатський, В.Цих. Результатом роботи цього комітету стало створення при університеті св. Володимира в 1837 році музею старожитностей, де збирали і зберігали археологічні колекції, інтенсивно поповнювані кожного року. Сам М.Максимович неодноразово брав участь в археологічних розкопках рідного краю.

Найважливішу роль у визначенні напряму інтелектуальних пошуків викладачів і студентів Київського університету від початку відіграли дослідження, що проводилися М.Максимовичем як особисто, так із

залученням колег і творчої молоді. Ним були сформовані і видані три альманахи “Киевлянин” (1841–1842). У 1839 році побачила світ фундаментальна “Історія давньої російської словесності”. В гостях у М.Максимовича побував М.Гоголь. Великий письменник був зачарований древнім містом і мріяв оселитися в ньому, щоб викладати в університеті вітчизняну історію. На жаль, цим планам не судилося сповнитися.

Навколо М.Максимовича зібралася група авторитетних професорів. Так, з моменту відкриття університету філософські курси в ньому читав О.Новицький, автор першої в імперії книги з історії філософії. Незабаром до нього приєднався і С.Гогоцький, що згодом написав першу в державі філософську енциклопедію у 4-х томах – “Філософський лексикон”.

У 1843 році, завдяки невтомній науково-організаційній роботі М.Максимовича, який уже залишив ректорство і зосередився на керівництві філософським факультетом, у Києві створюється Тимчасова комісія з розгляду давніх актів, куди ввійшов і молодий М.Костомаров. Тут починалася його професійна робота як історика, котрий пише свої наукові праці, спираючись на документальні матеріали.

У 1845 році Тимчасовий комітет з дослідження старожитностей був приєднаний до Комісії. З цього часу діяльним помічником М.Максимовича в науковій праці стає П.Куліш. Серед співробітників названої організації, тісно пов’язаних з Михайлом Олександровичем, бачимо і запрошеного на посаду художника Т.Шевченка. З моменту знайомства їх об’єднувала тепла дружба (згодом М.Максимович присвятив великому кобзареві один зі своїх найкращих віршів українською мовою “Ой, як дуже за Тобою тужила Вкраїна”).

М.Максимович добре знався на переконаннях своїх молодших друзів – кирило-мефодіївців. Значною мірою він погоджувався з ними, особливо в ліберальній частині програмі, яка передбачала скасування кріпосного права, конституціоналізм і федералізм при відновленні автономії України. Але як людина вищого філософського мислення, наділена ширшим кругозором, він не міг разом з ними перейматися романтичними мріями щодо “світлого майбутнього”. Тим паче, що йому був далекий соціальний радикалізм, надто характерний Т.Шевченкові й М.Гулакові.

Під час роботи в Києві М.Максимович реалізує себе як славіст-мовознавець світового масштабу, розробляючи найдокладнішу (на той час) класифікацію слов’янських мов. Тут він приділив особливу увагу обґрунтуванню самотійного статусу української мови, яка за давністю, масштабністю та іншими характеристиками не поступається

російській, польській чи чеській. Цим питанням учений присвятив низку статей 1838, 1845 і 1850 років.

Тим часом здоров'я вченого, постійно зайнятого роботою, конче погіршилося. У 1845 році він подає у відставку з усіх посад, присвячуючи своє життя винятково науково-дослідницькій роботі. За попередні 10 років роботи він накопичив величезний фольклорний, історичний, етнографічний і лінгвістичний матеріал, що потребував ретельної обробки й осмислення. Плодом кропіткої дослідницької роботи став виданий у 1849 році "Збірник українських пісень". У доволі докладній передній статті М.Максимович продовжував розвивати ідею символічного розуміння пісні як вираження народної душі. Осмислюючи природу української і російської народної пісні, М.Максимович дає узагальнюючі характеристики менталітету цих народів.

Але основною сферою його досліджень залишається історія України. У серії робіт він виступив зі спростуванням спекулятивної версії М.Погодіна, яка не була підтверджена жодними серйозними аргументами, утім, дістала широку популярність серед російської шовіністичної громадськості. На думку Погодіна, Середня Наддніпрянщина в роки монголо-татарської навали була настільки спустошена, що тут мовляв перервалася лінія власне українського історичного розвитку. А з цього робився висновок, що українці не мають прямого стосунку до спадщини Київської Русі, а прийшли до Наддніпрянщини звідкілясь із заходу, з околиць Польщі.

М.Максимович, на відміну від опонента, чудово знав стародруки і давньоруські документи, тому переконливо й обґрунтовано довів безперервність розвитку від давньоруських часів до сучасної України, що пізніше, на ширшій джерелознавчій базі, повторив у своїй докторській дисертації М.Грушевський.

Особливе місце в дослідницькій роботі М.Максимовича в останній період його життя займав Київ. Йому Михайло Олександрович присвятив кілька статей, а також окремий "Нарис історії Києва" (1847). Перу Максимовича належать і спеціальні роботи про козацькі часи (зокрема й про Богдана Хмельницького), про гайдамаччину і Коліївщину, криваве селянське антипольське повстання на Правобережній Україні у 1768 році. Працював він також і в галузі археології, виступивши автором першої в Україні роботи (про стріли найдавніших часів), застосувавши новаторський типологічний метод (1868). Його навички з типологізації і систематики, набуті ще в роки ботанічних занять, органічно пов'язані з філософським,

еволюціоністським баченням розвитку будь-якої системи, і це помітно не лише в царині порівняльно-історичного мовознавства, а й в археології.

До останніх років життя М.Максимович не залишав видавничої діяльності, про що свідчать видання вченим у перші, ліберальні роки правління Олександра II, науково-літературних альманахів “Українець” (1859, 1864), які продовжували традицію “Киевлянина”. Варто згадати і про літературно-художню творчість М.Максимовича. Переважну частину становлять переклади українською мовою “Слова о полку Ігоревім” (1857), Псалмів (1859); відомі також його оригінальні вірші.

М.Максимович мав славу і загальне визнання як видатний учений і педагог, почесний професор багатьох російських і європейських університетів, член низки наукових товариств. Однак з Російською імператорською академією наук відносини в нього склалися не найкраще, передусім через його принципову критику великодержавних історичних концепцій, що почали утверджуватися в російській офіційній історіографії після придушення Польського повстання і з поширенням шовіністичної “почвеннической” ідеології. Тому лише під кінець життя, у 1871 році, він був обраний членом-кореспондентом цієї наукової організації.

Останні роки життя М.Максимович, періодично навідуючись до Києва та Полтави, проводив у своєму родовому хуторі Михайлова Гора неподалік від Золотоноші, у рідних місцях, куди його душа тяглася все життя. Тут він і помер 22 листопада 1873 року.

Внесок М.Максимовича в російську та українську науку – величезний. Багато в чому завдяки Михайлу Олександровичу, Київ (до цього відомий головним чином філолофсько-богословською школою) уже до середини XIX століття перетворився на один з найбільших наукових центрів. Під ідейним впливом першого ректора університету св. Володимира склалося і функціонувало Кирило-Мефодіївське братство, а також “Київська громада” на межі 1850-1860-х років. Зрештою, саме до М.Максимовича сходить той ланцюжок науково-творчої спадкоємності, який у 1918 році зумовив створення в Києві Української академії наук (зараз – Національна академія наук України), яку очолив учений всесвітнього масштабу В.Вернадський.

100 найвідоміших українців. – Київ – Москва, 2002. – С.220-226.

№19. Микола Пирогов (1810-1881) – хірург, науковий діяч і мислитель

Друга половина життя видатного хірурга і мислителя Миколи Івановича Пирогова нерозривно пов'язана з Україною, де він працював багато років, і, вже в похилому віці, проявив талант неординарного мислителя. Тому його з повним правом можна віднести до великих людей України не меншою мірою, як і видатних особистостей Росії.

Народився М.Пирогов 13 листопада 1810 року в Москві, у сім'ї чиновника. Початкову освіту він одержав удома, а потім учився в одній із московських приватних шкіл. У чотирнадцятилітньому віці, коли його неабияке обдарування уже проявилось досить яскраво, він поступив до Московського університету на медичне відділення в обхід існуючих правил, які дозволяють приймати молодих людей лише по досягненні шістнадцятирічного віку. У 17 років він успішно склав випускні іспити і, незважаючи на юний вік, був, як один із кращих випускників, відправлений до естонського (фактично – німецького) міста Дерпт (нині – Тарту) для підготовки до професорського звання в місцевому стародавньому університеті, заснованому ще 1632 року.

Захистивши у 23 роки докторську дисертацію, М.Пирогов виїхав за кордон для подальшого удосконалення своїх знань і практичних навичок хірурга. Вернувшись із Дерпта (1836 рік) займає в місцевому університеті посаду професора теоретичної і практичної хірургії. У цьому місті він прославився на всю Росію як медик найвищого класу, також випустив низку наукових праць. У започаткованому ним виданні “Аннали хірургічної клініки” він, крім іншого, чесно і відверто писав і про власні помилки, допущені при операціях.

Вже в роки роботи в Дерпті М.Пирогов виступив у ролі одного з основоположників хірургії як наукової медичної дисципліни. Він уперше в Росії став розробляти ідею пластичної операції, опублікувавши 1835 року працю “Про пластичні операції взагалі і про ринопластику особливо”. Велике значення в становленні наукової хірургії мала його праця “Хірургічна анатомія артеріальних стовбурів і фасцій” (1837).

На якісно новій висоті, за наявності ширших можливостей, науково-медична діяльність М.Пирогова розгорнулася з 1840 року, коли він переїхав до Петербурга. Тут він став професором госпітальної хірургічної клініки, паталогічної і хірургічної анатомії, а також керівником Інституту практичної анатомії Петербурзької військово-медичної академії, обіймаючи ці посади до 1856 року. У цей час він розробив ряд важливих операцій і

хірургічних прийомів, першим у світі (1847 рік) застосував наркоз при проведенні операції.

Розвиваючи свої науково-медичні ідеї, хірург розробляє принципи поширеного препарування при вивченні анатомічних ділянок, сміливо застосовуючи експериментальні методи для вирішення загальних проблем. Свої дослідження тих років він узагальнює у фундаментальній праці “Топографічна анатомія, ілюстрована розпилами через заморожені людські трупи” (1852-1859). При цьому він висловив припущення про існування хвороботворних мікроорганізмів, що викликають нагноєння ран. Незабаром ця ідея була самостійно розроблена основоположником наукової мікробіології Л.Пастером.

У 1840-х роках М.Пирогов часто і подовгу працює при діючій царській армії на Кавказі, надаючи медичну допомогу не тільки російським солдатам і офіцерам, а й пораненим горцям, які потрапили в полон. У складних умовах він розробляв і вдосконалював на практиці нові методи оперування і лікування. Зокрема, в 1854 році Микола Іванович уперше в польових умовах наклав гіпсову пов'язку.

Коли під час російсько-турецької війни 1854-56 років у Криму почалися бойові дії, М.Пирогов виїхав до Севастополя, де пробув 6 місяців. У надзвичайно важких умовах, за відсутності багатьох необхідних препаратів, він провів безліч найскладніших операцій. Під час оборони міста 1855 року він став активно залучати до догляду за пораненими жінок (“сестер милосердя”), що досі майже не практикувалося.

М.Пирогов нарівні з іншими захисниками Севастополя мужньо зносив усі труднощі й небезпеки, але його дуже пригнічували безлад і зловживання, що невідступно йшли поруч із героїзмом захисників міста. У стані глибокої перевтоми і нервового розладу він покинув Севастополь, але, поправивши протягом кількох днів здоров'я, незабаром повернувся до Криму, і в Сімферополі, виконуючи лікарський обов'язок, залишався до кінця війни.

По закінченні Кримської війни М.Пирогов через підірване здоров'я та інші причини не повертається до Петербурга, пов'язуючи своє подальше життя з Україною. Наступали нові, ліберальні часи початку правління освіченого, з гуманістичними поглядами, Олександра II. Багатьом передовим людям тих років, у тому числі й М.Пирогову, здавалося, що вони повинні не тільки сумлінно виконувати свій професійний обов'язок, але й активно взятися за вирішення суспільно-культурних проблем, перманентне актуальних для Росії.

Приділяючи велике значення справі суспільного прогресу щодо розвитку системи народної освіти, великий хірург в кінці 1856 року приймає пропозицію зайняти посаду попечителя Одеського навчального округу. Однак його прямолінійність і ліберальні переконання спричинили низку конфліктів із місцевою адміністрацією. Микола Іванович у 1858 році змушений був переїхати з Одеси до Києва, де він зайняв аналогічну посаду попечителя Київського навчального округу, поєднуючи адміністративні обов'язки з викладанням на медичному факультеті університету святого Володимира.

До цього навчального закладу М.Пирогов привніс ліберальний дух реформ, і це позитивно вплинуло на підвищення суспільної активності демократично настроєного студентства древнього міста. Займаючи високу посаду, він, крім іншого, активно сприяв організації в Києві недільних шкіл. Активістами цього починання були студенти і недавні випускники університету на чолі з В.Антоновичем, так звані хлопомани, що вважали своїм обов'язком безкорисливо служити справі просвітництва простого народу. Ця прогресивна українофільська молодь знаходила в М.Пирогова розуміння і підтримку, що, однак, нерідко приводило до сутичок учителя з начальством, зокрема з київським генерал-губернатором князем І.Васильчиковим. Місцева бюрократія доклала рук до систематичного цькування лікаря за сміливі, незалежні думки і підтримку ліберальних починань.

З посиленням репресій у напруженій ситуації поляризації політичних сил російського суспільства на початку 1860-х років, спричинюваних і діяльністю польських революціонерів у Києві, які готувалися до повстання, М.Пирогова в 1861 році звільнили з посади попечителя. Шестирічна діяльність на високих постах у системі освіти зруйнувала його надії на можливість сприяти поліпшенню життя людей і поширенню просвітництва, гуманістичних цінностей, перебуваючи лише в системі державних структур.

Після відставки М.Пирогов, у тяжкому душевному стані, приймає рішення облаштуватися у провінційній глухомані, а тому їде до свого маєтку в селі Вишня Подільської губернії (нині входить у межі міста Вінниці). Однак звідти він часто, інколи й надовго, виїжджав, переважно за кордон. Його поїздки на Захід були пов'язані (1862-1866 роках) із навчанням, яким він опікувався, відряджених за кордон (переважно до Гейдельберга) молодих російських учених. У 1870-71 роках він як консультант з військової медицини й хірургії виїжджав у зону бойових дій у ході Франко-пруської війни. Виконуючи відповідні обов'язки,

він перебував при російській армії під час війни з Туреччиною за звільнення Болгарії в 1877-1878 роках. Не поривав зв'язків і з Києвом, до якого часто навідувався.

Живучи, особливо після 1866 року, переважно в селі Вишня, М.І.Пирогов не припиняв медичної практики, безкоштовно надаючи допомогу місцевим селянам та жителям тих місць. Однак основним його заняттям була творча діяльність. У цей період життя він створює “Початки загальної воєнно-польової хірургії” (1865-1866) і “Воєнно-лікарська справа й індивідуальна допомога на театрі війни в Болгарії й у тилу” (1879). У них він узагальнив свій величезний, багато в чому унікальний досвід польового хірурга відносно розгляду загальних завдань і проблем воєнно-польової медицини. При цьому добре знайому війну лікар-гуманіст розглядав без пафосу і патетики, називаючи її “травматичною епідемією”.

Він поглиблено осмислює філософсько-світоглядні питання, що цікавили його протягом усього життя, усе більше схилившись до їхнього релігійного, але вільного від конфесійної обмеженості, трактування. Його духовні шукання найповніше відображені у вже помертньо опублікованому його друзями в Києві “Щоденнику старого лікаря” (1882).

Почавши свій шлях мислителя як принципового й послідовного матеріаліста, М.Пирогов, зустрічаючи у своїй лікарській практиці загадкові явища життя, які він називав “таємницями буття”, піддав свого часу властиві йому матеріалізм і “культ науки” рішучій критиці. З роками приходить до своєрідного пантеїзму – визнання вічності “океану буття” і наявності деякого “Світового Розуму”, на зразок Логосу в древніх греків, який проявляється в усіх світових процесах і представлений у духовному світі людини. Людська свідомість, на думку М.Пирогова, індивідуалізує цей “Світовий Розум”. Він усе вище ставить заперечувану ним у молодості релігійну віру, визнає безсмертя індивідуальної душі і містичної реальності Ісуса, зберігаючи при цьому критичне ставлення до ортодоксального християнства в будь-яких його конфесійних формах.

Помер Микола Іванович Пирогов 23 листопада 1881 року у своєму маєтку Вишеньки. Його дружина, Олександра Антонівна (1824-1902), незабаром по смерті чоловіка відкрила в Києві на Вознесенському узвозі хірургічну лікарню, яка тепер є лікарнею вчених Академії наук України. При цьому вона, також на власні кошти, утримувала при університетській клініці притулок для малозабезпечених людей, що видужували після хірургічних операцій. За її ініціативою і за

безпосередньої добродійної участі в місті був відкритий і притулок для дітей і батьків, що перебували у в'язниці.

Син прославленого лікаря, названий, як і його батько, Миколою, опанувавши університетські курси в Гейдельберзі, Берліні й Оксфорді, одержав популярність своїми працями в галузі фізики і математики. Він був одним із перших, хто усвідомив значення для розвитку фізики імовірного підходу.

100 найвідоміших українців. – С.254-257.

№20. “Батьки і діти” в наддніпрянській націонал-демократії

Поворот в орієнтаціях галицької націонал-демократії загострив обстановку в керівництві наддніпрянського Громадовського руху. Відмовившись від культурно-політичної стратегії Драгоманова, не підтримуючи і проавстрійської політики Антоновича – Кониського, Київська Стара Громада залишалася на невизначених культурницьких позиціях. У середовищі громадівців визрівав конфлікт “батьків” з молодшим поколінням.

1890 р. в Харкові створено таємне “Братство Тарасівців”; засновником його був Іван Липа (1865-1923 рр.), лікар, який писав під псевдонімом “Петро Шелест” (!). Товариство було нечисленне і після арештів 1893 р. швидко розпалося. Проте значення його виходить за рамки звичайної історії таємних товариств; досить згадати його учасників – Борис *Грінченко* (1863-1910 рр.), Микола *Міхновський* (1873-1924 рр.), пізніше Михайло Коцюбинський (1864-1912 рр.), Володимир Самійленко (1864-1925 рр.), Микола Вороний (1871-1942 рр.), Євген *Тимченко*, Олександр *Черняхівський*, Володимир *Шемет* та інші. Серед тодішніх “тарасівців” – чи не найвідоміші постаті українського літературного та політичного життя нового покоління. Якщо згадати, що через кілька років (точніше, 1900 р. і теж у Харкові) заснована Революційна Українська Партія (РУП) і серед засновників її – син професора Дмитро Антонович, син Олександра і Софії Русових Михайло Русов, то складається враження про сильну радикалізацію молодшого покоління діячів національного руху.

Серед молодих лідерів справді багато прямих нащадків старшого покоління. У Михайла Старицького було дві дочки; старша Людмила вийшла заміж за згаданого доктора О.С.Черняхівського, молодша Марія (“Муха”) – за Івана Стешенка (1873-1918 рр.), який єдиний з молодшого покоління був членом Старої Громади. Євген Тимченко

був родичем Антоновича з боку першої дружини, сестри О.Ф.Кістяківського; Богдан Кістяківський доводився дружині Антоновича племінником і був його хрещеником. Одружений був Богдан на дочці відомого громадського діяча Марії Беренштам. Численна родина Косачів, племінники і племінниці Драгоманова, а серед них насамперед – Леся Українка, відігравали значну роль у культурному й політичному житті.

Така “сімейність” говорить радше про нечисленність громадського рухівського активу. Але все ж слід сказати, що те нове радикальне покоління, що почало з 90-х років тіснити старших громадських лідерів, виростало поза вузьким колом націонал-демократичних гуртківців. Це були молоді люди з нижчих прошарків “освічених класів”, вони вчилися, звичайно, в російських гімназіях, але їм уже була доступна українська література, вони вирости на Шевченкові, журналах українською мовою, на українських віршах, які майже поголовно намагались писати і самі, на українському театрі, що полонив багатьох освічених українців, молодість яких припала на кінець століття. Конфлікт став конфліктом “батьків і дітей” у переносному розумінні.

Заклики тарасівців вражали своєю категоричністю: “тепер українофіли вже неможливі, як дійсні і щирі патріоти, як люде ідеї. І коли ми бачимо тепер, що яка-небудь молода людина свідомо йде старим шляхом українофільським, то сміливо, не вагаючись, можемо сказати, що то не єсть син України, то її ворог, то зрадник, перевертень, ренегат”. Ані “Братство Тарасівців”, ані окремі молоді члени громадського руху не висували якихось радикальних політичних гасел. В маніфесті “Братства Тарасівців” йдеться про федеративний устрій Росії і Австрії; дуже радикально там сказано тільки про мову – “так кожен із нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по українському”. Про незалежну українську державу заговорив Міхновський тільки в брошурі “Самостійна Україна” 1900 р.; у Грінченка в його “Листах з України Наддніпрянської”, надзвичайно войовничих за тоном, теж нічого нового в політичній програмі немає. Грінченко говорить про “незалежність української нації”, але виявляється, що то незалежність в рамках конституційної Російської держави.

Увесь запал молодих радикалів звернутий на мову. “Коли розвиватися народні маси можуть тільки на національному ґрунті (а ми думаємо, що се аксіома), то всяке відхилення від національного ґрунту є річчю шкідливою. Кожен, хто приносить хоч крихту обмоскалення в наш народ (чи словом з уст, чи книжкою), робить йому шкоду, бо відбива

його від національного ґрунту, – себто: збиває його з того становища, що єдино на ньому можливий є народний розвиток”. “Мусимо сказати голосно нашій молоді: дивіться, як не треба робити! Дивіться і згадайте поетове слово про тих перевертнів, що пособляють і останню полатану сорочку здирати з матері-України!”.

Ця шалена й безкомпромісна позиція в мовному питанні виражала глибоку суть справи. Таку “програму” легко було аргументовано критикувати, але аргументи тут нічого не важили. Це була суто емоційна, ірраціональна позиція й опозиція, молоді діячі інституціоналізувались як етнічні націоналісти і протиставили себе “німечному раціоналістичному лібералізму” – бодай не в програмі, а тільки психологічно.

Соціально-психологічну природу цього протесту ясно видно в казці молодого Коцюбинського “Хо”, написаній 1894 р. Хо – персонаж, що нагадує Гоголевого Вія: так само, як під поглядом Вія, під його поглядом мертвіє від жаху все живе. Проте Хо сам хотів би, щоб люди перестали його боятися і він міг піти на відпочинок, – і ось мужні борці за народну справу йдуть по селах, повні віри й любові до своєї країни... Кінець царства страху – ось як уявляються радикальному поколінню нові часи. Це ще не був конкретний програмовий крок – але тут уже було все для розриву з раціоналістичним поступовством, звичною до компромісів повсякденною культурницькою роботою. Далі міг бути зроблений будь-який відчайдушний крок.

Гранична, не виміряна раціональними обрахунками позиція могла б бути не мовною, а якоюсь іншою, але обов’язково символічною: головне, що вона різко віддаляла авангард, еліту від сірої і хаотичної маси. Розходження стосувалися поки що енергії тієї самої просвітницької роботи. Далі елітаризм висунув гасло державництва. По суті, “національно-державницький” напрям був, з культурно-політичної точки зору, насамперед елітарним, ґрунтованим на винятковій ролі державотворчої еліти; саме цей крок мусив зробити енергійний “націонал”, щоб порвати з негідним “українофільством”.

А поки що молоді глузували з жалюгідних лібералів. Найпопулярнішими віршами Самійленка (автора переважно дуже бравурних патріотичних поезій, – між іншим, сьогодні всі знають лише його “Тихесенький вечір на землю спадає...”) стали численні сатири на лінивих лже-патріотів, які не злазять з печі:

Ще стоїть Україна! Не вмерла вона і вмирати не має охоти.
Кожна піч українська – фортеця міцна, Там на чатах лежать патріоти.

Прагматичний і розсудливий Чикаленко згадував, що на молодь завжди справляли велике враження палкі й плутані промови Івана Стешенка, після яких не можна було пригадати, про що ж він так пристрасно говорив. Із старими громадовцями Стешенко розмовляв з ледве прихованим презирством. Про Грінченка, якого Громада викликала з Чернігова до Києва для роботи над словником, Чикаленко розповідає, що той був дуже милий в приватній розмові, але ставав абсолютно нестерпним на засіданнях – чіплявся до кожної фрази, відстоював якісь незрозумілі позиції й принципи, був різким і сам без потреби ображався. Уживався він тільки з молодими керівниками видавництва “Вік” – С.Єфремовим, семінаристом В.Дурдуківським та ін. Мабуть, це було наслідком не тільки його вдачі, а й відчуттям ворожості до старшого покоління.

При цьому ні Грінченко, ні Єфремов не висунули нових культурницьких чи політичних вимог, залишаючись у рамках того ж таки просвітництва. І не посередніми віршами чи партійно-політичною діяльністю, а саме своїм культурницьким доробком і увійшов Грінченко в історію. Йому Україна зобов’язана й остаточно оформленням фонетичного правопису, і безцінним словником української мови.

У “Листах”, підписаних псевдонімом “Вартовий”, Грінченко називав серед тих нечисленних вождів української культури, які чинять опір обмосковленню, Антоновича, Кониського, Нечуя-Левицького і... “Чайченка”, тобто себе самого. Радикальний національний рух спирався, таким чином, на традицію консервативного культурництва.

1900 р. Антонович з Кониським задумали створити Загальну українську організацію на засадах індивідуального входження “свідомих українців”, а не вже існуючих Громад. Це була спроба якось обійти Стару Громаду. На I з’їзді цієї організації почесними членами її Ради обрано В.Б.Антоновича, П.Г.Житецького та М.В.Лисенка, а Кониський виявився настільки непопулярним навіть серед створюваної ним організації, що не був обраний нікуди. Загальна організація існувала, скликала з’їзди, вела, як і раніше Громади, культурницьку роботу, але не виходила на політично-партійну арену. Найбільшим авторитетом в українському національному русі залишався М.Лисенко, на засіданнях найчастіше головували або В. Науменко, або І.Шраг. Після революції 1905 р. в Київ переїхав Грушевський; він і став визнаним головою Загальної організації. Всього до організації входило, за свідченням Є.Чикаленка, “душ 150” по всій Україні.

Частина націонал-радикалів, які не вийшли за рамки політики та ідеології консервативного громадовства, залишилася в єдиних організаційних націонал-демократичних структурах, тим більше, що розвиток революції на Наддніпрянщині не сприяв піднесенню національної свідомості, висуваючи дедалі більше соціальні проблеми і насамперед проблеми села.

Кількість передплатників україномовної преси, як згадує Є.Чикаленко, незалежно від змін її політичного курсу коливалася близько 5 тисяч. Пізніше, влітку 1917 р., передплатників було майже 6 тисяч. Це яскраво свідчить про перевагу соціальних та загально-демократичних цілей у настроях суспільства Східної України над суто національними.

Коли почалися вибори до Державної думи, здійснювалися спроби виставляти кандидатів “від українців”, але тільки на Полтавщині вдалося провести одного депутата – колишнього “тарасівця” В.Шемета. Учасники українського національного руху змогли пройти в Державну думу тільки через загальноросійські політичні партії, передусім через кадетів. 1908 р. було знову створено безпартійну організацію – Товариство Українських Поступовців (ТУП), з єдиною програмовою вимогою – федеративний устрій Росії та автономія України. Фактично це була невелика група, як тоді говорилося, “свідомих”, “твердих” або “щирих” українців з літературно-громадського середовища, яка намагалася в час політичної реакції продовжувати культурницьку політику і готувати кадри для нових політичних умов. Після смерті Лисенка, Старицького й Антоновича лідерство Михайла Грушевського (який повернувся до Галичини) було поза сумнівами.

Між тим радикалізація молодії генерації продовжувалася. Ще в РУП утворилася націоналістична опозиція (М.Міхновський, А.Макаренко), частина якої потім виділилася в Народну партію (УНП), вже зовсім крихітну. Написана на замовлення лідерів РУП М.Міхновським нині широко відома брошура “Самостійна Україна” (1900 р.) була настільки радикально-націоналістичною, що від неї РУП після тривалих вагань відмовилася.

Головна ідея брошури полягає в тому, що оскільки Переяславська угода 1654 р. не виконана російською стороною, Україна має моральне право її розірвати. З погляду Міхновського, невиконання росіянами “Переяславської конституції” морально повністю розв’язує руки українцям: “нелюдські відносини росіян до нас освячують нашу до їх ненависть і наше моральне право убити насильника, оборонюючись від насилля”. “Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою”. Оскільки

українська інтелігенція “раз-у-раз грала ганебну й соромицьку роль”, “ніколи не служила своєму народови”, то тільки нова, “третя інтелігенція” є представником нації і “стерно національного корабля належить ся їй”. Проголошуючи гасло “Одна, єдина, нероздільна Україна від Карпатів аж по Кавказ”, Міхновський підсумовує: “Нехай жахляки та відступники йдуть, як і йшли до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми виголошуємо їх ворогами вітчизни. Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Вкраїнців, і доки хоч один ворог-чужинець лишить ся на нашій території, ми не маємо права покласти оружя”.

Не менш виразний націоналізм Міхновського в написаних ним “Десяти заповідях УНП”. Тут маємо, наприклад, такі постулати:

2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри і жиди це вороги нашого народу, як давно вони панують над нами і визискують нас.

3. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів.

4. Усюди і завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів” тощо. Доведений до морально-політичного принципу непримиренної ворожості до російської мови мовний екстремізм зливається з гаслом етнічної чистки. Звичайно, в такому оформленні, та ще в країні, де увесь інтелігентний прошарок нації мав російську освіту і рідко вмів спілкуватися інакше, ніж по-російськи, гасло самостійності України не могло бути привабливим.

РУП перші роки свого існування не мала власної програми і тільки 1903 р. відмовилася від політичної ідеології Міхновського. Київська громада РУП запропонувала свій проект, в якому РУП проголошувалась частиною світового соціалістичного руху, а в національному питанні приймала гасло автономії України. На 2 з’їзді 1905 р. РУП перейменована на Українську Соціал-Демократичну Робітничу Партію (УСДРП). УСДРП не справляла серйозного впливу на робітництво України і залишилась невеличкою групою молодшої інтелігенції. Як бачимо, УСДРП формувалася в рамках радикальної частини націонал-демократії і радше була частиною національно-визвольного руху з у дедалі більшим соціалістичним забарвленням.

Мирослав Попович. Нарис історії культури України. – С.499-504.

**№21. Заснування таємної української політичної організації
“Братерство тарасівців” 1892 р.
(за спогадами одного із засновників Івана Липи)**

Літом, на самому початку 90-х років, Полтавське губерніальне земство зарядило перепис рухомого майна по всій Полтавщині. Цю роботу було доручено відомому статистику Олександру Русову. Він, як один із кращих українофілів-радикалів, старався запросити на ту роботу молодь, здебільшого українофільську.

От з'їхалося до Полтави до 50 душ такої молоді з різних університетських міст. Працюючи, молодь знайомилась між собою, ділилась думками, розбивалась на відповідні гуртки. Тут же склався гурток із чотирьох душ, що став од решти цілком окремо.

Ці молоді люди не пристали ні до українофілів, ні до інших, а заснували осібне ядро і називали себе “свідомими Українцями”...

При переїзді з Кременчука до Ромен цей гурток використав пару вільних днів і поїхав Дніпром на могилу Тараса Шевченка.

Тут, в присутності духу нашого національного генія, що витав над святим для кожного українця місцем, прийшла думка заснувати першу українську таємну організацію і назвати її “Тарасівцями”.

Молодь дала на могилі Тараса клятву не зраджувати Україні і все життя оддати їй – і з тим од'їхала...

Од Ромен недалеко лежить затишне містечко Глинськ. Утому містечку ця молодь, цей маленький гурток між працею і одпочинком виробив свій статут і програму...

Основні точки програми були: національно-політичне і соціальне визволення України...

Справа національна полягала коротко в слідуючому: “Ми, свідомі Українці, рішуче й назавжди пориваємо зв'язок з українофілами. Ми, свідомі Українці, оддаємо всі наші сили на творення української культури, на національно-політичне визволення поневоленого українського народу. Ми вживаємо тільки українську мову. Ми працюємо тільки для українського народу. Ми мусимо агітувати за наші думки, переводячи в життя, між іншим, і тим, що кожен повинен на протязі року вивчити грамоти по-українському не менше двох членів для нашої організації”.

Але святая святих для Тарасівців це була самостійна Україна. Іншої України ніхто з Тарасівців собі не уявляв.

Липа І. Світильник неугасимий. Тринадцять притч. – К, 1994. – С.63-64.

№22. Ліберально-демократичний гуманізм

Як зазначає в своїх спогадах Є.Чикаленко, в 60-ті роки престиж громадянського руху був таким високим, що вважалося великою честю бути членом Громади, і до неї входили і росіяни, і поляки, і євреї. На початку нового століття ситуація значно змінилася. Це особливо відчутно у великих російськомовних містах, таких як Харків чи Одеса. В Харкові фактично була лише студентська Громада. В національних колах боролися за вплив Микола Міхновський і Гнат Хоткевич, інженер за фахом, один із перших українських письменників-модерністів, професійно, треба визнати, досить слабкий. Хоткевич, полум'яний патріот, якимсь дорікав В.Г.Короленкові за зраду рідної мови і перехід з корисливих мотивів до пануючої російської культури – на що недавній політв'язень, невтомний правозахисник Короленко міг відповісти тільки гірким жартом.

Помірковані елементи Громад на початку століття починають переходити до загальноросійської демократії, насамперед до партії кадетів. У цьому виявилась глибока криза ідеології драгоманівства, національно-визвольної ідеології, що сполучала немарксистський соціалізм з ліберально-демократичним поступовством.

1902 р. в колах опозиційної інтелігенції, до яких належали також українські ліберали І.І.Петрункевич, В.І.Вернадський та інші, виникає ідея утворення Союзу визволення. На його основі склалася Конституційно-демократична партія (партія кадетів).

Із Старої Громади до кадетів переходять І.В.Лучицький, В.П.Науменко, історик українського права М.П. Василенко, фізіолог О.В.Леонтович, який був тоді професором Київської Політехніки, та інші. Є.Чикаленко пише, що “потягнув” їх усіх за собою самозакоханий І.Лучицький. Якимсь думка про переоцінку Лучицьким власної особи пішла по історичній літературі, і ніхто не поцікавився тією роллю, яку в світовій історичній науці тоді вже відігравала київська школа Лучицького.

1897 р. в парламенті Франції депутат-соціаліст Ж.Жорес запропонував створити комісію для видання документів з економічної історії Французької революції, пославшись на видатні праці “французької та російської школи” (комісія на чолі з ним створена 1903 р.). Визнаним главою цієї школи вважається російський вчений М.І.Карєєв (з 1929 р. – почесний академік АН СРСР), найвизначнішими представниками – І.В.Лучицький, М.М.Ковалевський, з молодшого покоління – Є.В.Тарле. Карєєв, за його власними словами, зазнав великого впливу Драгоманова, з яким спілкувався особисто й погляди якого були йому найближчими. З

Драгомановим пов'язаний ідейно також Іван Васильович Лучицький (1845-1918 рр.), полтавський земський діяч, активний член Київської Громади і професор Київського університету. М.М.Ковалевський був близько знайомий мало не з усіма видатними європейськими інтелектуалами свого часу, включаючи Маркса і Енгельса, але у формуванні його світогляду відіграв велику роль і Харківський університет з традиціями Потебні, і Драгоманова, з яким Ковалевський підтримував особисті стосунки. Щодо Є.В.Тарле, то він після херсонської гімназії вчився у Лучицького в Київському університеті, пізніше переїхав до Петербурга і був членом кадетської партії. Отже, “школа Карєєва” своє коріння має в ідеях Потебні й Драгоманова, і головні представники її прийшли з України. Насамперед в особі Лучицького ця школа була репрезентована у Франції, де київський професор провів багато років. Спільна праця французьких та українських учених мала результатом “школу Анналів”.

Іван Лучицький, натхненний інтересом до українського селянського руху, почав займатися вивченням аграрних відносин у країнах Західної Європи і одержав всесвітнє визнання своїми працями з історії французьких релігійних війн XVI ст., опублікованими в 70-ті роки. Великий ентузіаст і майстер роботи в архівах, Лучицький з 1882 р. працює в архівах Південної Франції та Іспанії, з 1894 р. систематично вивчає роль села у Французькій революції. В Київському університеті він виховав серйозну наукову школу.

Ідеологом “школи Гарєєва” був Максим Максимович Ковалевський (1851-1916 рр.), за фахом юрист, який починав з історичних штудій (“Общественный строй Англии в конце средних веков”, 1880 р.), але через глибокий аналіз права прийшов до загальної філософії історії. Він називав теорію суспільного розвитку соціологією (що не цілком відповідає сучасним уявленням) і присвятив їй такі фундаментальні праці, як “Современные социологи” (1906 р.) та двотомна “Соціологія” (1910 р.).

Окремо слід сказати про українські пов'язання М.М.Ковалевського. Він походив із старої козацької слобідської родини польського кореня, тієї гілки її, до якої належали брати Євграф та Єгор Ковалевські (перший – ліберальний міністр освіти Олександра II, другий – мандрівник, сходознавець, радник Миколи I із східного питання). Ковалевський ніколи не належав до Громадовської течії, а пізніше – до кадетів (він був членом невеликої Партії демократичних реформ). Будучи студентом Харківського університету, Ковалевський дружив з молоддю революційно-народницького напрямку, але не був революціонером, вважаючи радикальні утопії найшкідливішими. Передусім Ковалевський був

діячем загальноімперського радикально-ліберального руху, в часи його життя за кордоном (1887-1905 рр.) став визнаним лідером загально-російської ліберально-демократичної еміграції. В Парижі Ковалевський заснував Російську вищу школу суспільних наук, куди запросив для читання курсу української історії М.Грушевського. Повернувшись до Росії, Ковалевський відновив масонські ложі, з якими був пов'язаний у Франції: масонство тоді вже було суто політичним клубом міжнародного характеру, через який здійснювалися контакти буржуазно-ліберальних діячів усіх європейських країн. В Україні масонів очолив барон Штейнгель, волинський поміщик, меценат, який активно співпрацював з українським національним рухом. Обраний після повернення з-за кордону до І Думи, Ковалевський увійшов до української фракції. В Петербурзі його обирають головою доброчинного товариства ім. Шевченка, згодом він очолив (разом з Туган-Барановським та Грушевським) редакцію енциклопедичного видання “Украинский народ в его прошлом и настоящем”.

Таким чином, Ковалевський був одним із лідерів загально-імперського ліберально-демократичного руху, репрезентуючи в ньому українських радикальних лібералів.

М.Ковалевський аналізує соціологічні концепції відомих учених ХІХ ст. – Дюркгейма, Єллінека, Віндельбанда, Маркса та інших, – і виявляє спільну рису: для них, крім людини і поза людиною, в історії діють безособові суспільні сили – соціальні спільноти, класи, нації тощо, які виступають суб'єктами історичного процесу. Це дозволяє соціологам, на думку Ковалевського, постулювати причинно-наслідкові зв'язки між історичними подіями та усувати вільний вибір. Для Ковалевського єдина реальність, з якою має справу соціологія, – це індивід з його розумом, волею, пристрастями, бідами, прагненнями та страхами. В цьому питанні Ковалевський продовжує традицію великого харківського вченого і мислителя Олександра Потебні. Саме маючи на увазі цю обставину, концепцію Ковалевського й усієї “школи Гарєєва” називали “психологічною”. Точніше було б назвати її номіналістичною, антиплатоністською. Добро і зло перестають з цієї точки зору бути якимись історичними субстанціями, майже істотами.

Стаття М.Ковалевського з приводу збірника “Вехи” являє собою яскравий приклад ліберального і позитивістського аналізу моральної проблеми: чи свобода сумісна з рівністю? Елітаризм виходив із твердження, що чим більше рівності, тим менше свободи. У Ковалевського проблема стоїть як цілком “позитивне” наукове питання: чи обов'язково

в історії зростання свободи веде до зростання нерівності, і навпаки, зростання загальної рівності – до зменшення свободи? На фактах історії від давніх Греції та Риму до наших днів, з блискучою ерудицією Ковалевський показує, що це не так: зростання свободи якраз пов'язане зі зростанням рівності, а свобода, ґрунтована на “рівності рабів”, вироджується в деспотизм. “Прогрес особистості немислимий без прогресу громадськості і... емансипація індивіда пов'язана з розвитком солідарності, що спирається на рівність”. Попри всю академічну стислість, пророче звучать заключні слова есею Максима Ковалевського: “Як би широко не розуміли своєї задачі суспільні і політичні реформатори, жоден з них не може розраховувати на проведення в життя своєї схеми, якщо в ній вимога громадської солідарності – справедливості не буде визнана рівною мірою з вимогою автономії особистості – свободою всіх її фізичних і моральних проявів.

Філософська своєрідність ліберально-демократичного напрямку в культурі України найповніший вираз мала в працях Дмитра Миколайовича *Овсянико-Куликівського* (1853-1920рр.).

Д.Овсянико-Куликівський родом з Каховки, в жилах його текла кров українська, російська, грецька, польська і турецька. Звичайно, не генеалогія, а культурні і політичні симпатії визначили коло його інтересів і цінностей. Під час навчання в Новоросійському університеті Овсянико-Куликівський познайомився з Драгомановим; затоваришував з ним і з Зібером Овсянико-Куликівський під час підготовки до професури, коли проживав (з 1877 р.) в Женеві та інших містах Європи. Магістерська і докторська дисертації його присвячені індоевропейстиці та стародавній індійській культурі; він викладав у Харківському університеті порівняльну граматику індоевропейських мов і санскрит. Уже будучи професором, відвідував лекції О.О.Потебні, що на початку 90-х років дозволило Овсянико-Куликівському здійснити синтез ідей Потебні та Драгоманова і розвинути власну концепцію культурного розвитку. Овсянико-Куликівський став надзвичайно популярним літературознавцем чи суспільствознавцем; крім монографій про окремих російських письменників, чотири рази видавались його зібрання творів. Праці Овсянико-Куликівського увінчує фундаментальна “Історія російської інтелігенції”.

Овсянико-Куликівський виходить із уявлення про мовлення як реальність, що існує в людському бутті, і узагальнює його в такий спосіб: наука, філософія, мистецтво, мораль та інші блага або цінності “не мають об'єктивного буття поза людською психікою: не існує

науки, філософії, мистецтва, моралі і т. д. – як чогось зовнішнього, а є тільки наукова, філософська, моральна діяльність окремих осіб і груп”. Виходячи з цієї настанови, що, по суті, відповідає світоглядним настановам Ковалевського та інших ліберальних мислителів, Овсянико-Куликівський доповнює і розвиває її на підставі положень теорії пізнання і естетики Потебні.

Як і у Потебні, у Овсянико-Куликівського немає в принципі різниці між “внутрішньою формою” як художнім змістом образу й смислом або конотацією як пізнавальним змістом. Овсянико-Куликівський формулює це як принцип раціоналістичної естетики: “Як у “прозі”, так і в “поезії” діє категорія “істини”, а зовсім не “краси”... Так звана “естетична насолода” в мистецтві є тільки окремий різновид розумового задоволення, яке виникає в процесі розумового (образного) мислення, як і в процесі сприйняття уже створених образів”. Звідси – властиве традиційному російському та українському реалізму уявлення: вартість художнього твору визначається його громадським змістом. За цим принципом побудований аналіз літературного процесу в Росії, що став загальновизнаним надбанням підручників літератури. Цей підхід властивий і позитивістськи-раціоналістичній естетиці Драгоманова, і народницькій естетиці громадських авторів.

Своєрідний дальтонізм, який не і дозволяє Овсянико-Куликівському розрізняти художню й пізнавальну “внутрішню форму”, знаходить вияв і в його концепції з національного питання. Овсянико-Куликівський обґрунтовує ідею “общерусской” національності, висунуту ще Драгомановим. Він не вважає себе росіянином – Овсянико-Куликівський стоїть за охорону, збереження і розвиток української (“малоросійської”) культури. На його думку, Гоголь не великорос і не малорос за своєю національністю, а “общерус” та літературна мова, якою користуються “общерусы”, не є, на його думку, ні українською, ні російською. В міркуваннях Драгоманова – Овсянико-Куликівського фіксується факт існування загальноімперської культури, але цій культурі безпідставно приписується національний статус.

Проте можна сказати, що концепція “общерусской” культури мала антишовіністичний політичний знак. Для офіційної ідеології взагалі не існувало українства, була лише великоруська нація та й провінційні діалектно-етнографічні групи. З погляду Овсянико-Куликівського, та культура і та спільнота, які утворилися в імперії понад “нормальними” націями, не переіменює існування ані великоросійської, ані української “народності”. Ця концепція мала служити ідеологією федералізму.

Схарактеризовані положення Овсянико-Куликівського роблять його не просто лібералом, а лібералом старої й старомодної школи. Для нього реалізм є “нормальним” способом сприйняття світу, а будь-які “модернізм”, “символізм”, “декадентство” тощо є “ненормальними” способами сприйняття, оскільки ґрунтуються на активному вторгненні суб’єкта з його сторонніми щодо пізнання цілями в процес відображення дійсності (так само в науці, як і в мистецтві).

Якщо ототожнення пізнавального і художньо-чуттєвого смислу текстів було слабким боком концепції Драгоманова – Овсянико-Куликівського, то орієнтація на текст, мовлення, реальність духовної діяльності, а не на канони і норми в пізнавальному процесі, стала джерелом плідних ідей. Овсянико-Куликівський показав, що у відсталих країнах всі соціальні ідеї проходять крізь призму особливого способу засвоєння світу – ідеологію. Перед тим як ідея сприймається відсталим суспільством, вона повинна одержати ідеологічну – релігійну або світоглядну санкцію. Розвинене демократичне суспільство відрізняється від деспотичного не іншою ідеологією, а іншим місцем будь-якої ідеології. “Гуманність, освіта, визвольні ідеї не потребують ні релігійної, ані філософської санкції, бо вони самоцінні і самі по собі являють найбільше благо”, робив висновок учений-гуманіст.

З цього погляду оцінює він і націоналістичні ідеології й марксизм, показуючи їх прогресивність на певному етапі і непридатність для розвинутого суспільства. Овсянико-Куликівський підтримує гасло безпартійності в ідеологічному розумінні – як свободу від обов’язкових норм ідеології для розв’язання суспільних проблем – і передрікає прихід суспільства, в якому духовні блага не потребуватимуть ідеологічної санкції.

Попович М. Нарис історії культури України. – С.512-519.

№23. Гуманістичний соціалізм

Загальне захоплення марксизмом на зламі XIX і XX ст. переросло або у ліберальний скептицизм, що дедалі більше втрачав пов’язаність із соціалістичним спрямуванням, або у фанатичне марксистське якобінство. Один із перших економістів марксистського напрямку, Михайло Іванович Туган-Барановський (1855-1919 рр.), зберіг гуманні і соціалістичні орієнтації, досить радикально позбавившись марксистського світогляду. Туган-Барановський був сином артилерійського генерала, що походив із

татарського роду, який в давнину став українським, а потім русифікувався; мати його була українкою. Він учився в Київській гімназії; після закінчення Харківського університету (1888 р.) написав працю “Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя”, що стала його магістерською дисертацією і в якій яскраво виражені його марксистські погляди. Подальший інтелектуальний розвиток привів Туган-Барановського до перегляду головної ідеології марксизму – вчення про об’єктивний характер вартості. Туган-Барановський став одним із перших і яскравих лідерів суб’єктивної школи в економічній науці – школи маржиналізму, з якої виросла сьогодення ліберальна економічна теорія. Аналіз руху вартості як результату співвідношення попиту й пропозиції дозволив йому одержати значущі результати, зокрема в теорії кооперації, якою він переважно займався. Серед його учнів – відомий російський економіст Кондратьєв, уславлений не тільки працями з теорії кооперації, а й відкриттям так званих “циклів Кондратьєва” в теорії криз, що теж була постійним предметом зацікавлення Туган-Барановського. В своїй останній праці, опублікованій уже після його смерті, Туган-Барановський окреслює перспективи загальної теорії цінностей, спираючися на результати в тих науках, де цінності можна вимірювати, – економічній теорії та психофізіології.

Будучи прихильником концепцій економістів Менгера, Бем-Баверка та інших, консервативних у політиці, Туган-Барановський залишився соціалістом. Він писав в одній із своїх статей “кадетського” періоду: “Безперечно, марксизм переживає кризу, але марксизм не можна ототожнювати з соціалізмом: соціалізм існував до Маркса і залишиться після того, як марксизм буде зжито і перевершено”. Приналежність свою до української культури та української історії Туган-Барановський засвідчив політично: в уряді УНР він був міністром фінансів. Життя його обірвалось десь під Одесою в роки новітньої Руїни.

Перехід Богдана Кістяківського від громадського руху до політичного табору загальноімперських лібералів був однією з найбільших втрат української націонал-демократії.

Сини О.Ф.Кістяківського всі стали історичними фігурами: старший Володимир – засновник колоїдної електрохімії в Росії, молодший Ігор – правник-цивіліст, політичний діяч, співробітник професора Муромцева, лідера російських лібералів, міністр внутрішніх справ в уряді гетьмана Скоропадського; син Б.О.Кістяківського Юрій (Джордж) – американський фізико-хімік, один з батьків атомної бомби.

Кістяківський (1868– 1920 рр.) – учень Драгоманова, з яким був близький його батько і з яким сам Б.О.Кістяківський листувався. Сповнений романтичного бажання вчитися і працювати разом з українськими послідовниками Драгоманова і передусім з Іваном Франком, Кістяківський виїжджає до Львова і тут потрапляє під арешти, якими австрійський уряд відповів на розгортання радикального руху. Кістяківського було вислано з імперії, і він більше ніколи не переступав її кордонів. Після навчання в Харківському, Дерптському, Бер-Атському, Страсбурзькому університетах Кістяківський став доктором філософії Берлінського університету, жив у Німеччині, 1911 р. повернувся до Росії і після роботи в Демидівському юридичному ліцеї в Ярославлі (де тоді працював також син Павла Чубинського Михайло, відомий юрист) 1917 р. став професором Київського університету. Тут, за Скоропадського, Кістяківський брав участь у створенні Української академії наук. Помер Кістяківський 1920 р., маючи 51 рік, десь на Кубані, куди занесла його війна.

1905 р. виповнювалося десятиріччя з дня смерті Драгоманова, і на його відзнаку російські ліберали видали в Парижі двотомник його політичних творів. У передмові до другого тому Б.Кістяківський писав про Драгоманова: “Він доходив висновку, що вищі соціально-політичні і культурні ідеали європейської цивілізації можуть бути здійснені на українському ґрунті й серед українського народу тільки в українській національній формі... Таким чином, не будучи націоналістом, він став палким і відданим українським патріотом”. Це ж можна сказати і про самого Кістяківського, який приєднався до кадетів, але від 1904 р. його стосунки із Струве починають псуватися у зв’язку з відступом кадетів від принципів федералізму.

Традиційні характеристики Б.Кістяківського як “методологічного плюраліста” і неокантіанця ґрунтуються на нерозумінні суті того повороту в історії європейської думки, активним учасником якого він був. У Німеччині Кістяківський вчився у неокантіанця Віндельбанда і потім тривалий час належав до Гейдельберзького гуртка, куди, крім нього і Віндельбанда, входили брати Макс і Альфред Вебери, Георг Еллінек, Роберт Міхельс, Гуго Мюнстерберг, Вернер Зомбарт, молодий Георг Лукач – особистості надзвичайно широко знані, досить різні за напрямом думок і єдині в одному: з їх діяльністю закінчилась монополія “історичної школи” в Німеччині.

На час найбільшого розквіту творчості Макса Вебера припадає період його близької дружби з Богданом Кістяківським, від якого Вебер узяв не тільки добру інформованість про українські справи і глибоку

повагу до Драгоманова, а й низку фундаментальних ідей. І Вебер, і Кістяківський здійснюють на матеріалі суспільних наук той поворот у філософії науки, який через шість з лишком десяти років у галузі методології точних наук здійснювали Кун, Лакатош, Тулмін та інші представники “історико-наукового” напрямку. Йдеться про дослідження так званих “парадигм науки” як доповнення формального аналізу структури наукових теорій.

Досліджуючи суспільствознавчі теорії, Кістяківський дає таку їх класифікацію По-перше, це – теорії, ґрунтовані на парадигмі причини і наслідку, тобто ідеї необхідності, в тому числі в розвитку суспільства. Такі теорії мають механічний характер, неспроможні описати і зрозуміти явище свободи, що є підставовим феноменом людської історії По-друге, це – теорії, які виходять саме із явища вільного вибору і тому оперують поняттями випадковості, можливості, свободи, суб’єктивності. Яскравим представником такої суб’єктивістської методології була соціологія народництва, запальній критиці якої Кістяківський присвятив чимало сторінок. По суті, до цієї категорії належать усі класичні позитивістські концепції післядрагоманівського типу, включаючи соціологію Ковалевського. По-третє, це – теорії, в основі яких лежить поняття мети або ідеалу, а в більш точному виразі – поняття норми. Свої уявлення Кістяківський пов’язує саме з цією парадигмою науки і називає “науковим ідеалізмом” – не від традиційного філософського поняття “ідеалізм” на протилежність реалізові чи матеріалізові, а від слова “ідеал”. Від класичного позитивістського уявлення про характер соціальних спільнот концепція Кістяківського відрізняється тим, що звертає увагу на цілісність, на те ціле, яке, за старим афоризмом, завжди більше, ніж сума його частин.

Для класичного позитивізму і для традиційного народницького реалізму, який прагнув брати дійсність “неупереджено”, все, що говорили Кістяківський, Вебер та інші, потопало в понятті “модернізм”, “неокантіанство” чи “суб’єктивізм” Звідси одностайні оцінки Кістяківського як марксистами, так і народницьки-націоналістичними теоретиками. В природознавстві парадигма, яку побачив Кістяківський, складається набагато пізніше на ґрунті теоретико-інформаційних та синергетичних уявлень, і сьогодні ми читаємо Вебера й Кістяківського як авторів, які вгадали тенденції розвитку науки на три чверті століття наперед.

Але ідея норми й цілісності як парадигми суспільствознавства була не тільки науковою, а й громадсько-політичною ідеєю Саме тому Кістяківський виявився в одному таборі з авторами “Вех”, хоч і не поділяв їх негативно-критичного ставлення до інтелігенції Кістяківський

з пункту, який був йому найближчий, бачив небезпеки майбутнього розвитку менш оптимістично, ніж традиційний позитивістський лібералізм, зокрема такі критики “Вех”, як Петрункевич, Ковалевський, Овсяннико-Куликівський.

Варто навести велику цитату з Кістяківського, щоб з’ясувати суть його погляду не тільки на право, а й на суспільні процеси загалом. “Право не може бути поставлене поряд з такими духовними цінностями, як наукова істина, моральна досконалість, релігійна святиня. Але духовна культура складається не з одних ціннісних змістів. Значну частину її становлять ціннісні формальні властивості інтелектуальної та вольової діяльності. А з усіх формальних цінностей право як найбільш досконала і майже конкретно відчувана форма відіграє найважливішу роль. Головний і найістотніший зміст права складає свобода. Правда – це свобода зовнішня, відносна, зумовлена суспільним середовищем. Але внутрішня, більш безвідносна, духовна свобода можлива тільки при існуванні свободи зовнішньої, і остання є найкращою школою для першої”.

Зрозуміло, що з таких позицій мислителю була очевидна страшна слабкість імперської інтелігенції, в тому числі найбільш прогресивної, – відсутність у неї міцної правосвідомості як наслідок неправового характеру Російської імперії. “Російська інтелігенція ніколи не поважала права, ніколи не бачила в ньому цінності, з усіх культурних цінностей право знаходилося у неї в найбільшому загоні”. Тому Кістяківський, по суті, не бере участі в партійній діяльності навіть найближчих до нього кадетів. Спочатку він був проти створення ліберальної партії, оскільки боявся, що вона набуде радикальних рис за умов підпілля. “Не бажаю, – писав він Струве, – сприяти заміні самовладдя Романова “Божою милістю” самовладдям Леніна в ім’я самодержавного народу”.

В часи Скоропадського, коли його брат був найближчим співробітником гетьмана, Богдан Кістяківський демонструє свою аполітичність, займаючись виключно науково-організаційною роботою.

Між тим Кістяківський був і залишився не тільки досить лівим за своїм політичним світоглядом, але й неприхованим соціалістом. Його соціалізм, як і у Драгоманова, має етичний характер, але драгоманівський соціалізм пов’язаний з прудонівськими уявленнями про державу, а соціалізм Кістяківського виразно правовий. Розглядаючи віддалене майбутнє як добу колективної власності на знаряддя і засоби виробництва, Кістяківський ставить такі передумови для цього майбутнього, що дотримуватися їх міг би тільки досить консервативний лібералізм.

Характеристика гуманістичних концепцій в культурі України неможлива без згадки про Володимира Галактіоновича Короленка. (1853-1921 рр.). Про національну характеристику Короленка важко говорити однозначно по лінії батька походження його козацьке, по лінії матері – польське, а належав Короленко до культури російськомовної, був письменником російським і, з точки зору культури слова, поза всякими сумнівами належить до явищ російської літератури, нарешті, сам ніколи не визначав себе як українського культурного діяча. Проте відповідь на запитання про національну характеристику творчості й діяльності Короленка не може бути цим повністю вичерпана.

Що сам Короленко відкидав, так це свою приналежність до певного варіанта української культури, яку можемо пов'язувати з націонал-демократичним культурницьким рухом. В юності він переживав часи польського повстання з подвійним почуттям. З одного боку, материні родичі захоплені були польським національним романтизмом, з іншого боку, Короленко пережив захоплення українським національним романтизмом, навіане улюбленим учителем-українофілом. Зрештою, він відкинув і те, і інше, але не прийняв і російського національного самовизначення: Короленко залишається Короленком, можна сказати, абстрактним і космополітичним гуманістом.

Гуманізм Короленка формується на народницьки-соціалістичних засадах, у річищі революційного соціалістичного руху. Після заслання, яке він відбув за участь у народництві, Короленко деякий час жив у Нижньому Новгороді, а потім переїхав на батьківщину, на Україну, і постійно живе в Полтаві до самої смерті. Насамперед він пов'язаний з суспільним життям України, хоча брав участь у всіх конфліктах з самодержавною владою, хоч би де вони в імперії виникали, мужньо і безкомпромісно відстоюючи справедливість. Короленко – духовний батько пізнішого безоглядного гуманістичного дисидентства, правозахисного руху, його так само можна назвати гордістю України, як генерала Григоренка. Захищав він і національну справу України у своїй Полтаві у зв'язку з відкриттям пам'ятника Котляревському, захищав справедливість і в час ганебної “справи Бейліса”. Після смерті Льва Толстого з Ясної Поляни до Полтави переходить столиця нескореної совісті російської інтелігенції, сюди їхали так, як колись до Толстого, тільки у Короленка не було специфічного “вчення”, він був просто абсолютно порядною людиною, хоч би чого це коштувало. В розпалі Громадянської війни Короленко мав мужність писати полтавчанину – наркому А.В.Луначарському: “Я думаю, що не будь-які засоби можуть справді обертатися на благо

народу, і для мене безсумнівно, що адміністративні розстріли, введені в систему, розстріли, що тривають уже другий рік, не належать до їх числа... Рух до соціалізму повинен спиратися на кращі сторони людської природи, маючи на увазі мужність у прямій боротьбі і людяність навіть щодо противників”.

Попович М. Нарис історії культури України. – С.527-532.

№24. З програмної праці М.Міхновського “Самостійна Україна” (1900)

В історії української нації інтелігенція її раз у раз грала ганебну й соромицьку роль. Зраджувала, ворогобила, інтригувала, але ніколи не служила своєму народові, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла добачати спільності тих інтересів. На очах історії сильна, освічена і культурна інтелігенція України прийняла в XVI і XVII віках польську національність, і усі оті Четвертинські, Чорторийські, Вишневецькі та Тишкевичі – плоть від плоті нашої і кість від костей наших. Тоді сильним і могутнім замахом український нарід породив нову інтелігенцію. Ся друга прийняла російську національність протягом XVIII і XIX в., і всі оті Безбородьки, Прокоповичі, Яворські, Прощинські, усі оті Гоголі, Гнідичі, Потапенки, Короленки – “їм же ність числа” – усі вони наша кров. Нарід знову лишиться без інтелігенції, інтелігенція покинула його в найгірші, найтяжчі часи його існування. Чи можемо зрівняти війну, пошесть навіть із отсим масовим відступництвом інтелігенції? І війна, і пошесть – вони косять без розбору і учених, і темних, бідних і багатих, відступництво забрало цвіт нації – найкультурнішу її верству.

Се були такі дві страсти, що годі знайти їм рівні в історії якої-будь іншої нації. Але український нарід здобув у собі досить сили, щоб навіть посеред найгірших обставин політичних, економічних та національних витворити собі нову третю інтелігенцію. Еволюція українського інтелігента третьої формації ще не закінчилася, але характерна його прикмета – служеніє своєму власному народові відбилася в ньому з повною силою. Отже, коли третя інтелігенція має органічні зв’язки з українською нацією, коли вона єсть заступником українського народу, єдино свідомою частиною української нації, то стерно національного корабля належить ся їй. Годі через те казати, ніби маса українського суспільства не має нічого спільного з останньою формацією своєї інтелігенції, – українська інтелігенція

єсть само суспільство у мініятурі, стремління суспільства, се стремління інтелігенції, пориви інтелігенції – се пориви й симпатії цілого суспільства.

А коли так, то ми стаємо око в око з питанням: “Коли українська інтелігенція є, коли вона заступник суспільства, коли вона бореться, то чому ми не чуємо про сю боротьбу, не бачимо наслідків її і навіть нічого не відаємо й про те, за що власне бореться та нова інтелігенція?”.

Годі ось тут докладно відповісти на всі оті питання. Одно можна сказати, що первозвістника сучасного політичного українства – Шевченка не зрозуміло ані його власне покоління, ані близькі до нього. Коли Шевченко своїми стражданнями й смертю освятив шлях боротьби за волю політичну, національну та економічну українського народу, то поблизькі до нього покоління з так званого українофільського табору на своїм прапорі написали: “Робім так, щоб ніхто ніколи, нігде не бачив нашої роботи”. Сі покоління “білих горлиць” своїм псевдо-патріотизмом деморалізували ціле українське суспільство в протязі півстоліття. Налякані стражданнями Шевченка, а почасти й прикростями, яких зазнали його товариші, сі покоління виплекали цілий культ страхополоства, виробили цілу релігію лояльності, сі покоління своїм нечуваним сервілізмом, своєю безідейністю, своєю незвичайною інертністю відіпхнули від себе цілий ряд рухів молодіжи, що стояла на українсько-національному ґрунті. Сі покоління зробили український рух чимсь ганебним, чимсь смішним, чимсь обскурантним. Сі покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії. Сі покоління самі найліпше назвали себе українофілами, себто людьми що симпатизують Україні. Вони не хотіли навіть звати себе Українцями. Тактика и політика українофілів довела до того, що ціла молода Україна з відразою від них одсахнулася, симпатій же старої України вони не могли собі приєднати. Таким чином українофіли лишилися без потомства, і сучасна молода Україна вважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів. Між молодією Україною й українофілами не має ніяких зв’язків – крім однієї страшної і фатальної зв’язі – своєю кров’ю заплатити за помилки попередників.

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов’язок. Вона виписує на своєму прапорі сі слова: *“Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ”*. Вона віддає себе на служение сьому

великому ідеалови, і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружя, доти усі покоління Українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна вважається так же відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування. Нехай наша історія сумна й невідрадна, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо як люди, як громадяне, як члени вільної нації. Нас багато – цілих 30 мільйонів. Нам належить ся будучина, бо зовсім неможливо, щоб 1/30 частина усієї людности, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим світом! Ми існуємо, ми відчуваєм своє існування і своє індивідуальне національне “я”. Наша нація у своєму історичному часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ”. Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, через що були в нас і Берестечки, і Полтава. Ми відродили ся з ґрунту, наскрізь напоєного, кров’ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матінок стародавню любов нашої нації, до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку, що, зламавши кригу, навесні бурхливо несеться до моря, так не можна спинити націю, що лама свої кайдани, прокинувшись до життя. Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу, але ми мусимо пам’ятати, що ми тільки передтечі того великого, що йде за нами, ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його післанці. Сей великий – увесь нарід український.

Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії, і єсть гарантією практичної діяльності, ми зобов’язані вказати ту найблизшу мету, яку ми даємо на оці. Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію Українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить ся по праву, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині все стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу перший ступінь до неї – Переяславська конституція.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що се вже остання боротьба, що потім вже ніколи не настане слухний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився, і ми не допустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи! Ми в останнє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмеремо. Ми не хочемо довше бути євнухами, не хочемо довше зносити пановання чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка але ми сильні нашою любов'ю до України! Сини Вкраїни – ми, як той Антей, доторкаючись до землі, набираємось усі більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Вкраїні, і кожен, в кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемося.

Нехай жахляки та відступники йдуть, як і йшли, до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами, і ми виголошуємо їх ворогами вітчизни.

Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Вкраїнців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя... І пам'ятаймо, що слава і перемога – се доля борців за народню справу. Вперед! І нехай кожен з нас пам'ятає, що коли він бореться за нарід, то мусить дбати за весь нарід, щоб цілий нарід не загинув через його необачність. Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!

Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття / Упоряд. О.Федьков. – Тернопіль, 1991. – С.16-19.

№25. Початок масової еміграції українців з Галичини до Сполучених Штатів Америки

З кінця 80-х років минулого століття розгортається масова еміграція з Галичини – цього своєрідного генератора етнічної свідомості українців. Національна самоідентифікація для більшості галичан була внутрішньо обов'язковою, що полегшує підрахунки їхньої кількості. За даними В.Осечинського, впродовж 1890-1910 років з галицької землі виїхало 212 тис. українців. Аналіз різноманітних джерел дає підстави для тверджень, що другою хвилею української еміграції до США (1899-1914 роки) було охоплено 250-300 тис. осіб. У цілому ж до першої світової війни з України у Сполучені Штати прибуло близько півмільйона українців. При цьому варто мати на увазі – еміграція українців з території

Російської імперії була не такою масовою: скажімо, з 1899 по 1910 роки до США виїхало звідти всього 1034 чоловік.

Соціальне походження перших українських поселенців – найбідніших селянських верств – дозволило (і це, очевидно, справедливо) більшості західних і вітчизняних дослідників стверджувати, що головною серед причин виїзду було загальне зубожіння населення західноукраїнських земель. Характеризуючи цей потік мігрантів, О.Кириленко писав: “їхали переважно бідніші селяни, двірська служба, слуги, міський пролетаріат, а процентово дуже й дуже мало свідомих одиниць, які звичайно дають почин для всякої культурної праці... Ті елементи, що виїхали, були або неграмотні, або мали дуже мало спільного з грамотністю; опинилися серед чужого світу, серед інших обставин, між чужими людьми, без знання якоїсь західної мови та до того ще й без сотика в кишені”.

Слід зауважити, що в той час, коли в цілому серед іммігрантів, які поселилися в США до 1914 року, відсоток володіючих англійською мовою (тою чи іншою мірою) становив 40,8, то серед українців таких були одиниці.

Як твердить відома американська дослідниця проблем формування і розвитку українських поселень у США Оксана Грабович, абсолютна більшість українських іммігрантів з двох перших хвиль (98 відсотків) були селянами. На основі аналізу даних американських імміграційних відомств вона наголошує, що, скажімо, з 147375 українців, які приїхали в цю країну протягом 1899-1910 років, лише 109 були вихідцями з інтелігенції (разом з духовними особами). Усього 2645 з них були фахівцями, а решта – простими селянами, чорноробами чи батраками. Звідси й не дивно, що тільки 37 відсотків українських іммігрантів мали бодай мінімальну освіту, що, до речі, було не найвищим серед цієї категорії населення показником. Адже із загальної кількості прибулих до США 1914 року іммігрантів неписьменних було 75 відсотків. Говорили вони на 43 мовах і діалектах.

Внаслідок названих причин основну інформацію про нову країну українці одержували з газет, котрі виходили українською мовою. Публікації ж останніх, як переконує ознайомлення з ними, зводились до рекламної інформації з численних бірж праці, шлюбних оголошень, реклами товарів тощо. Попри цей факт, діяльність журналістів хоч якоюсь мірою допомагала зберігати національне обличчя, утримувати бодай найменший зв'язок з батьківщиною. Гальмувались процеси асиміляції і психологічним наставленням на тимчасовість еміграції, надією повернутись на рідну землю.

Основним регіоном розселення українців перших двох хвиль став штат Пенсільванія, здебільшого міста Піттсбург і Шенандоа та їхні околиці, розбудована вугільна та металургійна індустрія, яка вимагала дешевої робочої сили. Це, втім, стосується північного сходу США в цілому, де на 1905 рік мешкало понад 98 відсотків українських переселенців. Так, згадуваний нами Ю.Бачинський на основі матеріалів імміграційного бюро США за 1905 рік встановив, що у майже 14,5 тис. зареєстрованих іммігрантів-українців у Пенсільванії осіло 8510, Нью-Йорку – 2275, Нью-Джерсі – 1626.

Ще більш деталізовану статистику щодо українських переселенців у США протягом 1899-1908 років наводить одна з перших американських славістів Емілі Балч. За її даними, у Пенсільванії у цей період проживало 53899 українців, у штаті Нью-Йорк – 21176, Нью-Джерсі – 11205, Огайо – 3478, Коннектикуті – 2747, Массачусетсі – 2429, Іллінойсі – 2340.

На підставі виданих у США статистичних збірників практично неможливо відтворити повністю реальну картину розподілу українських іммігрантів по галузях економіки. Приміром, у матеріалах імміграційної комісії наявні дані про зайнятість лише 1992 українців. Найбільше з них (478 чол.) працювало у вугільній промисловості, далі йдуть металургійна – 152 чол. і нафтопереробна промисловості – 49 чол.

Про те, як в основному жила на перших порах українська трудова імміграція, можна судити з публікації львівської газети “Свобода” за 22 квітня 1909 року: “Заробків у Сполучених Штатах Північної Америки все ще нема. Ремісники та фахові робітники суть там на місці, і нових не треба. Тим менше можуть там найти роботу нефахові робітники ані при фермах, фабриках, тузові, ані в копальнях. В державах Огайо, Іллінойс, Північна Дакота, Південна Дакота, Монтана, де є фарми, при котрих можна було заробити місячно 18-25 доларів, крім помешкання і харчу, багато є емігрантів, котрі віддавна ждуть роботи і її дістати не можуть. Подібно є в Пенсільванії. Дуже зле є в Каліфорнії і в сусідніх державах, де є много австрійських (певно і руських) емігрантів, що задля браку роботи терплять велику нужду”.

Євнух В., Камінський С., Ковальчук П., Трощинський В. Зберігаючи українську самобутність. – К., 1992. – С.10-14.

№26. Перші іммігранти з України в Канаді (з розвідки українсько-канадського історика-публіциста)

Петра Кравчука “Українці в Канаді”

З 1891-го до 1901-го року зі Східної Галичини емігрувало до Канади і Сполучених Штатів Америки 78 тисяч українців. Від 1901-го до 1911-го року виїхало вже 224 тисячі чоловік. Отже, за два десятиріччя перед першою світовою війною лише зі Східної Галичини емігрувало понад 302 тисячі чоловік. Десятки тисяч українців в той же час виїхали за океан з Буковини та Закарпаття.

Звичайно, нелегко було біднякові виїхати за океан, бо шифкарта (квиток на пароплав) коштувала 200 ринських. А де ж було взяти таку суму грошей малоземельному чи безземельному селянові? Якщо він мав клапчик землі, то продавав його або віддавав його у заставу під високі проценти. Безземельні входили в борги, обіцяючи до певного терміну сплатити основну суму і встановлений лихварський процент. Коли до визначеного строку селянин не міг сплатити боргу, лихварі привласнювали його останній морг землі. Часто виїздили за океан цілими сім'ями.

Іван Франко, Василь Стефаник, Тимофій Бордуляк у своїх творах яскраво відобразили умови, за яких галицькі селяни залишали свій рідний край.

Важка, терниста була подорож емігрантів за океан. Агенти компанії набивали ними вагони, наче оселедцями бочки, і вивозили до Гамбурга, Антверпена, Трієста. Там у брудних бараках або просто неба доводилось очікувати пароплав цілими тижнями або й місяцями. Через океан емігрантів перевозили у вантажних судах, якими з США і Канади доставляли до Європи худобу. Люди спали на збитих з дощок ліжках, заставлених соломою, що кишіла паразитами. Накривались старим лахміттям. Харчувались не солоною в лущині картоплею, сушеними оселедцями, черствим хлібом.

Внаслідок антисанітарії на кораблях вибухали епідемії, які косили людей. На очах матерів помирали немовляти. Трупні людей кидали у бурхливі води океану.

Після двадцятиденної подорожі емігранти прибували нарешті до канадського чи американського узбережжя. У порту їх заганяли до великого бараку, де вони поодиноці проходили перевірку. Емігранти мусили відповісти на ряд запитань урядовців. Лікарі перевіряли їхній фізичний стан. Якщо відповіді емігранта не задовольняли або лікар знаходив у нього якісь фізичні вади, його депортували до тієї країни з

якої він приїхав. Адже капіталістам потрібні були здорові, сильні й працездатні раби! Їм потрібні були такі люди, що могли б корчувати праліс, орати ціліну, прокладати залізниці, видовбувати вугілля або золото з шахт, будувати міста.

З портів Галіфакса, Квебека, Сент-Джонса емігрантів відвозили до Західної Канади – на неосвоєні землі. Як людей “нижчого сорту” їх перевозили у товарних вагонах, наче худобу.

Розподільчими пунктами для емігрантів у Західній Канаді були Вінніпег і Стратона. За браком місця в імміграційних будинках емігрантів розміщували в наметах на околицях міст. У ті часи біля Вінніпегу і Стратони можна було бачити напнуті намети, які нагадували циганські шатра десь в Угорщині чи в Румунії. Траплялося, що емігранти тулилися біля своїх клунків на вулиці просто неба. Такі сцени часто можна було спостерігати біля імміграційних будинків у Вінніпегу і Стратоні.

Залагодивши всі формальності, урядовці розсилали емігрантів на так звані гомстеди – земельні ділянки в Манітобі, Саскачевані, Альберті. Навантаживши свої вбогі пожитки й посадивши дітей і жінок на вози, емігранти сотні миль пробивались невторованими дорогами в безлюдні місця – на свої ферми. Така подорож інколи тривала цілі тижні, їхали кіньми або волами.

Доставивши емігрантів на гомстеди, візники складали манаття і людей в непрохідних лісах. Ні живої душі! Ні хатини! Ліс та й ліс... Вночі вили голодні койоти. Сновигали сонні ведмеді. Ось тобі й обітована земля!

Працьовитий український селянин одразу брався до роботи: треба було збудувати сяке-такє житло. Рубав дерева, стягав докупити земляки, клав землянку – бурдей. Усе робив власними руками, атже не мав ні тяглової сили, ні реманенту, ні будівельного знаряддя – нічого, крім сокири, пилки і молотка.

Збудувавши землянку, селянин брався за освоєння землі, щоб засіяти клаптик поля. Вдень і вночі корчував він ліс – акр за акром. Важка і виснажлива була праця!

В перші місяці сім'я не мала ще власного хліба. Треба було його купувати в місті, за 50-70 миль від ферми. Упоравшись з покупками, переселенці, часом по пояс у воді, цілі дні йшли мочарами, несучи на плечах мішки з мукою, сіллю, сірниками, гасом.

Щоб купити шкапину, плуг, борону, поселенцеві доводилося залишати жінку з дітьми й мандрувати Канадою в пошуках роботи – на прокладанні залізниці, на будові міст, у шахті або на заводі. Але не

завжди емігрант міг знайти працю й заробити грошей. Часто повертався з порожніми кишенями, виголоднілий, обірваний.

Не маючи грошей на квиток, він мандрував пішки або їхав на даху, на буферах товарних вагонів. Поліція арештовувала “порушників закону”, а суд визначав покарання – 30-60 діб тюрми. Такі-то були часи!

Злидні й голод гнали щораз більше західноукраїнських селян за океан. У Канаді вони селилися біля своїх земляків – на гомстедах. Утворювалися цілі українські колонії в Манітобі, Саскачевані, Альберті. Поселенці давали їм українські назви. Так у Канаді виникли місцевості Україна, Січ, Ольга, Дніпро, Сокаль, Тернопіль, Шипинці, Витків... Зараз у Канаді понад 200 місцевостей і шкільних округ мають українські назви.

В 1900-х роках прибули сотні тисяч українських іммігрантів. Значна частина оселялась на фермах, інші працювали на заводах, у шахтах, на лісорозробках, прокладали залізничні шляхи. Праця була важкою, небезпечною; багато трударів гинуло: брили вугілля й руди в шахтах Белью, Гіллкреста, Колмена, Садбері, Тіммінса, Норанди присипали не одного українського злидаря; а скільки розчавили уламки скель при пробиванні тунелів в Онтаріо, Альберті, Британській Колумбії?! Ще донедавна обіч залізничних шляхів можна було бачити могилки з українськими прізвищами. В них спочивають невтомні будівничі Канади.

Умови праці були погані: переселенці працювали по 10-12 годин на день, одержували по 15-20 центів за годину. Ніхто з них не мав уявлення про соціальне забезпечення.

Кравчук П. Українці в Канаді. – К., 1981. – С.9-13.

№27. Перебування повсталого броненосця (панцерника)

“Князь Потьомкін Таврійський” в Одесі.

Від Матющенка я довідався, що тіло Вакуленчука відвезли, і що воно тепер лежить на березі, куди сходиться сила народу; що в Одесі уже кілька день неспокійно поміж робітниками і приходить часом до кривавих конфліктів між ними і поліцією, яку підтримує військо. Він сказав також, що на чолі кермування панцерником стоїть комісія з кількох обраних усією командою матросів.

Можна було догадуватися, що комісія виробляє якийсь план, який так або інакше буде зв'язаний з подіями в Одесі.

Тим часом від берега стали простувати до панцерника шлюпки і яхти з найрізноманітнішою публікою: там були чоловіки і жінки, старі й

підроски, студенти-гімназісти, робітники. Деякі приходили на панцерник, другі тільки причалювали до трапів, треті любувалися незвичайним видовищем сеї пливучої республіки, на більш-менш значному віддаленню, не відважуючись підплисти ближче. З багатьох шлюпок передавали на корабель усякі приноси: тютюн, цигарети, чай, цукор і навіть цукерки. Біля трапів усе більше зростало оживленнє: одні шлюпки відходили, другі причалювали, вигружались усякі пакети, коробки і просто клунки з жертвами. Звідусіль неслися привітні поклики: “Хай жеє свободний “Потьомкін”! Хай живуть свободні матроси! Хай жеє народне правліннє!” і інше. З помосту від часу до часу гриміло “Ура”...

Коло 9-ої години нашу увагу звернув на себе пароплав – як було видно, вугільщик, – що помалу прямував до нас. На мостику стояв капітан, а увесь поміст був укритий робітниками, які ще з далека вітали матросів, махаючи шапками. Коли ж пароплав наблизився, що можна було чути голоси, над заливом розітнулися поклики робітників і матросів.

- Хай жеє “Потьомкін”! – неслоя з пароплава.
- Хай жеє свобода! – гриміло на панцернику.
- Хай живуть повставші матроси!
- Хай жеє робочий нарід!

І усе се укривалося могутнім “ура”, що не змовкало, аж поки пароплав не причалив бік до боку до “Потьомкіна”. Виявилось, що на пароплаві було коло десяти тисяч пудів вугілля, що його купила команда у володільця.

Поки лаштувалися до перезагрузки вугілля, я через відслонений гарматний борт зав’язав розмову з робітниками, які дуже охоче ділилися тим, що у них наболіло на душі за останні тривожні дні. Біля тих, що балакали зі мною, швидко згуртувалася значна група робітників. Деякі з них лише прислухалися до розмови, другі вставляли від часу до часу свої уваги. Кілька чоловік один перед другого розказували про події останніх днів. Ось що виявлялося з їх оповідань.

Уже півтора місяця тягнеться майже безперестанний страйк по усіх фабриках та заводах Одеси; від учора він став загальним. Приводом до того було кроваве спідканнє робітників із поліцією та козаками під час уличної демонстрації 13-го червня. Тепер між робітниками і поліцією відбуваються раз у раз бійки, при чим робітники часто беруться до здвигнення барикад. Через давнішній страйк поміж робітниками панує страшенний недостаток, і вони дійшли до крайнього ступня розпуки. “Потьомкін”, мов добрий геній, з’явився нежданно у найкритичніший момент.

– Само небо послало до нас сей “вільний панцерник”! – казали робітники.

Коваленко-Журбенко О. Одинадцять днів на панцернику “Князь Потемкін Таврический” // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т.33. – С.208-210.

**№28. Збройний виступ саперів у Києві
(з обвинувального акту Київського військового
окружного суду, березень 1906 р.)**

18 листопада 1905 року, о 7 годині ранку треті роти 4-го і 5-го понтонних батальйонів і військово-телеграфна рота 14-го саперного батальйону взяли рушниці, розібрали бойові патрони і, вишикувавшись у своїх так званих “жандармських” казармах, вийшли на Московську вулицю і попрямували до миколаївських казарм, де розташовані перші дві роти згаданих понтонних батальйонів. Звідси вони забрали частково силою, а частково погрозами 1-у і 2-у роти 4-го понтонного батальйонів і пішли назад по Московській вулиці, з якої повернули на Мільйонну вулицю і зосередились на Печерському базарі перед казармами 125-го піхотного Курського полку. Озброєних понтонерів і саперів під час їх слідування по Московській вулиці і далі супроводжували і змішувались з ними невідомі люди, частково у цивільному вбранні, а частково переодягнені в солдатські шинелі. Вони снували поміж солдатами, групували їх, підбадьорювали словами і жестами, вказували на рух вперед.

Командири вищезгаданих частин і деякі офіцери переконували солдатів повернутися до казарм, проте більша частина солдатів не звертала уваги на слова офіцерів і рухалась вперед. На Печерському базарі натовп зустріла 1-а рота 7-го саперного батальйону, виставлена для затримки заколотників. Тут знову офіцери зробили спробу умовити людей повернутися в казарму, але і тут це не вдалося, незважаючи на те, що люди вже не рухались, а стояли і чекали, щоб до них приєднався Курський піхотний полк. З Печерського базару озброєний натовп попрямував до казарми 7-го саперного батальйону, що розташувався в будинках Починіна. Тут натовп потяг з собою силою 1-у роту названого батальйону і рушив через Печерський палац до редуту №1, де заколотники захопили 2-у і 4-у роти 14-го саперного батальйону і музикантську команду 5-го саперного батальйону. Звідси натовп попрямував до башти №2, де розміщені 1-а і 3-я роти 14-го саперного батальйону і військово-телеграфна рота 7-го саперного батальйону. По дорозі до

башти натовп наздогнав і приєднався до нього оркестр Курського полку.

Щоб не допустити вторгнення заколотників на подвір'я башти №2, була виставлена 1-а рота 14-го саперного батальйону. Але полковник Єршов, що керував діями цієї роти, замість рішучих заходів вдався до заходів умовляння і, не досягнувши бажаних наслідків, допустив заколотників дуже близько до вишикуваної роти. Заколотники сунули вперед, роз'єднуючи людей роти, зім'яли і потягли їх в натовп, який далі вдерся в башту №2, де і захопив решту нижніх чинів названих батальйонів.

Таким чином, біля башти №2 зібрались уже нижні чини всіх рот обох понтонних і обох саперних батальйонів і два оркестри музики. Тут заколотники вишикувались, і похід рушив далі по саперній дорозі. Натовп ішов у відносному порядку, і в ньому помітна була присутність поручика Пількевича, підпоручика Жаданівського, підпоручика Зубкова, підпоручика Баранова, підпоручика Черепанова і прапорщика Кочергіна. Далі незначні зупинки були зроблені біля саперних таборів, інструментального складу саперної бригади і біля ст. Київ II. З цих пунктів натовп захопив частину солдатів 3-ї роти 4-го понтонного батальйону, що там перебували на варті, і людей з патруля 3-ї роти 14-го саперного батальйону. Потім рух продовжувався через Деміївку на Велику Васильківську вулицю, де зробили зупинку на висоті 4-ої чоловічої гімназії. В цьому місці три сотні 1-го Уральського козацького полку почали свій нагляд за натовпом, який, дійшовши до рогу Жилянської вулиці, повернув на останню і зупинився біля казарм 33-ї артилерійської бригади, де генерал-лейтенант Драке зробив останню спробу переконати солдатів повернутися в казарми. Заколотники не послухались умовлянь генерала. Натовп, збільшений кількома артилеристами, рушив далі і через Степанівську вулицю вийшов на Галицький базар, прямуючи до казарм 45-го піхотного Азовського полку. Тільки-но голова натовпу просунулась з базару на Брест-Литовське шосе, як о 2 1/2 годині дня пролунали два рушничних залпи, зроблені учбовою командою 163-го піхотного Миргородського полку.

Заколотники завагалися, зупинилися, зробили кілька пострілів у відповідь і почали розсипатися. Через кілька хвилин організованого збройного руху заколотників уже не існувало. Люди, з яких складався злочинний натовп, розбіглися, поховались по дворах, багато з них збирались і шикувались на Бульварно-Кудрявській вулиці, звідти доставлені були на Печерськ у свої казарми. Пізно ввечері 18 листопада ще тривало прибуття до казарм заколотників як групами, так і поодинці.

Шлях проходження заколотників нанесено на план, що додається до справи.

Революція 1905-1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К, 1949. – С.272-273.

№29. Організація першої української парламентської фракції у I Державній думі (за спогадами діяча українського національного руху О.Лотоцького)

З директив ТУПа ще до думської сесії в середині квітня улаштовано було з'їзд українських депутатів, і на цьому з'їзді вироблено основи майбутньої їх діяльності в Думі. В наказі учасникам з'їзду були вимоги утворити парламентський клуб, увійти в контакти з іншими національними групами, провести певні постанови в інтересах українського народу, а для виконання цих завдань увійти в з'язок із представниками української колонії в Петербурзі.

Прибувши до столиці, українські депутати знайшли тут сприятливі умови для виконання тих директив. Правда, уряд старався уловити їх, як і взагалі селянських депутатів, у свої сіті. Міністр внутрішніх справ (міністром був тоді П.М.Дуров) доручив членові Думи Єрогіну найняти помешкання для селянських депутатів та заохочувати їх, аби в тому помешканні жили, – розуміється, “під добрим наглядом”. Досить дядьків спокусилися на ту дервизну та, звикши взагалі до ощадності, зберігали гроші на помешкання й їжі (живилися переважно оселедцями) в надії, повернувшись додому, докупити на заощаджені гроші земельки. Хитріші з них сполучали перебування в сій т.зв. “живопирні” на Кирочній вулиці з участю в українській фракції, а деякі, ідейно-послідовні, вийшли з “живопирні”, оголосивши в газетах (“Наша жизнь”) протест проти заходів згвалтувати їх посольське сумління. Настрій у селян був взагалі такий, що престиж і найвищого начальства важив у їх очах небагато.

Організацією парламентської фракції зайнялись ті послы, що були членами ТУПа, за близькою допомогою тупівської громади в Петербурзі. З сею останньої активну участь у тій справі довелося взяти П.Я.Стебницькому, О.О.Русову та мені. Знаючи місцеві умови, ми, найперше, взяли на себе сторону технічну справи – помешкання, урядження, бюрових обов'язків і т.п., а також разом із депутатськими провідниками виробляли програми, плани, в більшості виголошували доповіді та проекти думських внесків, резолюцій, організовували

зв'язок послів із виборцями на місцях та ін. Се було конче потрібно, бо інтелігентних сил серед послів було мало.

Хрестоматія з історії України XIX-поч. XX ст. / Упор. В.Г.Сарбей. – С.214-215.

№30. Законотворча діяльність Української Фракції у I Державній думі (за спогадами О.Лотоцького)

Приймаючи участь у праці української фракції, я склав для неї законопроекти. Перший – про скасування закону 26 квітня проти страйків сільських робітників; сей проект фракція, ухваливши, передала трудовій групі, яка, з ініціативи фракції, внесла ту заяву в Державну думу. Другий законопроект – про хліборобські страйки – фракція вже не встигла обміркувати, і він перейшов у спадщину до української фракції другої Думи. З зв'язку зі справою хліборобських страйків фракція внесла в Думу наглу заяву про посилку депутатів на Київщину, Полтавщину та Чернігівщину для розсліду розстрілів хліборобських робітників.

Рівночасно фракція виробляла загальний законопроект про національні права. З членів Думи над ним працювали головно правники – Шраг, Вязлов, Шольп, – як звичайно, з допомогою петербурзьких громадян; і самий законопроект, як рівно ж вироблений тою комісією проект декларації в справі автономії, фракція внести в Думу не встигла. Вироблявся й законопроект про рідну мову в школі. Сей проект, складений мною, не встигли формально перевести українські фракції і першої, і другої Дум. Внесла його вже група депутатів третьої Думи. Обмірковувала фракція справу жидівських погромів, виробила наглу заяву з приводу сих погромів, а деякі члени й з промовами виступали при запитанні у сій справі (Шрага потягнуто опісля до судової відповідальності за думську його промову з сього приводу). В розгоні тої жвавої праці, що тривала менш двох місяців з часу повстання фракції, Думу розпущено. Всього віку мала перша Дума – 52 дні.

Хрестоматія з історії України XIX-поч. XX ст. / Упор. В.Г.Сарбей. – С.215.

№31. Стаття М.Грушевського “Законопроект про ученне українською мовою”

В марті 1908-го року 37 депутатів Державної (Государственої) Думи подали такий законопроект:

1) Щоб по тих сторонах, де живе український народ, у народніх школах учено українською мовою.

2) Руської мови щоб учили обов'язково.

3) Книжки до учення щоб були прилажені до розуміння дітей українських і до потреб тамошнього життя.

Сей проект закону підписало, як я вже сказав, 37 депутатів: священників, селян з України і інших. В особній записці, доданій до законопроекту, вони пояснюють, чому вважають потрібним ученне українською мовою. При теперішній науці, коли на Україні вчать по школах руською мовою, темнота розвелася по Україні страшенна. Між українським народом грамотних удвоє менше, ніж між народом великоруським; у деяких губерніях українських між українцями ледве знайдеться оден грамотний на десять душ; а як по котрих губерніях оден грамотний на п'ять неграмотних, то се вже дуже багато. Так підупав український народ, такий здатний, спосібний з природи своєї, що колись далеко вище своєю освітою стояв від народу великоруського (московського) та дивував сторонніх людей своєю освітою й охотою до книжки та науки.

Чому так сталося, пояснює та ж записка. Наука в народній школі може йти добре тільки рідною мовою, яку школярі добре розуміють, як свою. І коли почали заходитися по всій Росії коло шкіл тому з п'ятдесят літ, то тямущі українці заходилися складати українські книжки для народних шкіл, щоб на Україні по школах вчити по-українському. Найбільші наші письменники тоді зайнялися сим. Славний український історик Костомарів збирав гроші на видання українських шкільних книжок; Куліш зложив дві граматики, більшу і меншу; сам Шевченко видав малий український буквар. Та не позволено було вчити по школах із українських книжок. Вчили по-руському і з руських книжок, а діти селянські тої мови добре розуміти не могли, і наука ішла через те тупо, і що навчалися, то дуже скоро забували: навіть траплялося, що, вийшовши зі школи за три або чотири роки, читати вже забували. А крім того, зіставалися, що називається, без языка: бо по-руськи не могли навчитися, а від своєї мови відставали, бо в школі їм казали, що то не мова, а так, мужицька говірка. І так забивали їм памороки, що на все життє відбивали охоту і до книжки, і до науки, і до всякого знання; калічили душу, а не вчили. Найбільш тямущі знавці шкільної науки в Росії, як Ушинський, барон Корф, Вессель, Водовозов, розуміли і показували се, що від такої науки нема користи для народу: треба доконче вчити дітей рідною мовою, щоб наука добре йшла, – значить,

на Україні треба вчити по школах українською мовою. Інакше український народ не вийде з теперішньої темноти, убожества і поневіряння. Комітет міністрів, міркуючи про заборону української мови (1905), признав, що сі заборони не дають українському народови вийти з теперішнього упадку (“препятствуют повишению нынешнего культурного его уровня”). Навіть духовне начальство побачило се, і коли духовенство подільської єпархії удалося з сим до синоду, то синод дозволив (в 1907 р.), щоб у сільських школах, де ходять українські діти, вчити і толкувати українською мовою; позволив учити української мови в винницькій школі, де вчать на учителів приходських шкіл, щоб ті учителі могли вчити дітей українською мовою, і шкільні книжки приладити для розуміння українських дітей.

Отеє все пригадує записка депутатів, додана до проекту. Потім була звістка, що в думській комісії народньої освіти зайшла мова про научанне в народніх школах, де вчаться діти не руські, і комісія призначила, що в таких школах треба вчити дітей їх рідною мовою. При тім один з тих 37 депутатів, що підписали заяву про потребу виучування українською мовою, професор Лучицький, нагадав особливо про научування українською мовою в школах, де вчаться українські діти.

Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К., 1991. – С.16-18.

№32. Маніфест Головної Української Ради. Львів (5 серпня 1914 р.)

Український народе! Надходить важна історична хвиля. Важиться доля держав і народів. Буря війни суне на Європу, і нічого її не спинить. Український народ належить до тих народів, на які війна і її наслідки наляжуть найбільше. В таку хвилю народ, що хоче жити, мусить мати одну думку й одну волю і ту свою волю перемінити в діло, яке заважило би в історії держав і народів. І тому в тій хвилі представники українського народу в Галичині, всіх політичних напрямків, яких лучить один національний ідеал, зібралися в Головну Українську Раду, яка має бути висловом одної думки і одної волі українського народу. Коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоби ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли намарно, щоби кров батьків принесла добро дітям. Дорога наша ясна. Ненаситність царської імперії загрожує нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що ще не вся Україна в його руках. Перемога Росії мала би принести українському

народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя найшло свободу розвитку.

Перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України. Нехай цей поклик найде відгомін в кожному українському серці! Нехай збудить в нашому народі давнє козацьке завзяття! Нехай українське громадянство віддасть всі свої матеріальні й моральні сили на те, щоби історичний ворог України був розбитий! Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!

Велика історія України: У 2-т. /Вид. Іван Тиктор. – К., 1993. – Т.2. – С.310.

**№33. Розділ з науково-публіцистичної праці
видатного вченого-українознавця Степана Рудницького
“Чому ми хочемо самостійної України” (1916р.)**

Розводиться вже нині широко про будучий вигляд самостійної України було би передчасно. Само життя, головню ж життя політичних українських партій, мусить виробити основи форм будучого політично-суспільного устрою самостійної України. До того самостійність України може переходити різні ступені. Може се бути лиш національна або національно-територіальна автономія в рамках чужої держави. Може бути, що Україна буде одною зі зв'язкових держав якоїсь державної зв'язки, чи середньоевропейської, чи південноєвропейської. *Для всіх українців повинна бути цілковита державна самостійність України одинокою наконечною ціллю*, хоч розвиток може вимагати переходу через саме подані низші ступені самостійності. Бо самостійність і тільки самостійність зробить українців правдивими господарями на Україні. Добра, щоправда, й автономія, та все-таки тоді мусить Україна служити більше чи менше інтересам цієї держави, при котрій вона є автономною областю. Треба пам'ятати, що нас, українців, є 40 мільйонів – доволі, щоби заснувати першорядну, могутню державу. А коли б таки показалося, що поки що ліпше бути автономною республікою, то нехай ся автономія можливо якнайменше відбігає від дійсної самостійності.

Сяк чи так буде то, однак, все-таки, хоч би се декому здавалося передчасним, треба нам поставити декілька вимог, які повинні бути dokonче сповнені в самостійній Україні. Вони мусять відноситися до

української землі і до українського народу. Вони не можуть виходити з яких-небудь партійно-політичних засновин, а з дійсних відносин і мусять обмежитись на головні, що так скажу, найприродніші потреби землі й народу.

1. Перша вимога – се те, щоб український нарід був дійсним господарем на всій своїй землі. Дотеперішній розвиток показав, що чужі володарі – головню поляки й москалі – ані не успіли використати багатств землі, ані не вміли двигнути народа. Навпаки, вони зруйнували землю й обездолили нарід! Тому усякий політичний чи культурний вплив москалів чи поляків на самостійній Україні мусить щезнути. Ми признаймо чужинцям, що живуть між нами, право на свободний розвиток, але володіти Україною мають тільки українці.

2. Тому, що головною основою природних багатств України є родючість її почви, буде головним завданням самостійної України довести українське хліборобство та зв'язані з ним галузі людської праці до найбільшого розцвіту. Для того буде конечне заведення поступового інтенсивного дрібного хазяйства по всій Україні, виключаючи екстенсивну, грабіжну господарку великих земельних власників. Продукція поживи мусить бути й на найдальші часи головним джерелом заграничних доходів для України. Тому, що дрібні хазяйства продукують, як доказано безліч разів, вдесятеро більше середників поживи, мусить самостійна Українська держава поділити всю землю на дрібні селянські хазяйства і розділити їх між селян як неподільні господарства.

3. Тому, що зростаюче обезлісення грозить Україні багатьма поважними небезпеками, буде одним з головних завдань самостійної України привернути в тім згляді рівновагу в природі України, яку нарушила грабіжна господарка чужинців. Через обезлісся гіршає підсоння України, убуває вода в джерелах і ріках, меншає родючість почви. Тому-то мусить Українська держава перебрати всі ліси на державну власність, уміло їх плекати, де треба – насаджувати, коли треба – рубати, так, щоби з українських лісів користало все населення України, а не тільки великі капіталісти, що вивозять український ліс у далекі землі й так наживаються.

4. Тому, що мінеральні багатства України, хоч, безоглядно беручи, не малі, так не занадто обильно вистарчають на велику українську територію, повинні вони перейти у самостійній Україні на державну власність. Ся обставина забезпечить перед грабіжним визискуванням природних багатств і людських сил України зі сторони великого капіталу. Тоді всі шахти на Вкраїні перейдуть під управу робітницьких спілок.

Самі робітники поділяють між собою ці бариші, що їх тепер загарбує великий капітал.

5. Самостійна Українська держава мусить дуже піклуватися українським промислом в тім напрямі, щоби він всесторонньо покривав усі потреби населення України, не допускаючи нерівномірного вибування деяких галузей промислу в користь других. Україна не може мати надій, щоби її промисл міг завоювати світові ринки, треба дбати всесторонньо про власні потреби. Треба український промисл так поставити, щоб не витрачувалися гроші на спровадження з заграниці промислових виробів.

6. Самостійна Українська держава мусить взяти торгівлю під значно видатніший надзір, як се роблять сучасні держави. Торгівля збіжжям і землею повинна знаходитись в руках держави і автономних чинників, щоби запобігти збіжевим і земельним спекуляціям. Водяні й сухопутні шляхи України повинні бути так проведені, щоби могли взяти на себе значну пайку світової лучби з Орієнтом і Індією. Для тих цілей мусить служити розвиток української фльоти на Чорнім морі і проведення мореплавних каналів з Чорного моря до Балтійського і Каспійського, яких проекти вже здавна призначені можливими, та не виконувались за нездатністю російського уряду.

7. Самостійна Українська держава повинна підняти працю над здоров'ям і кріпкістю тіла українського народу після основне обдуманих, всесторонніх планів, щоби не йти слідом навіть найкультурніших сучасних держав, що дозволяють своєму населенню фізично вироджуватися. Розумні будівельні закони повинні не допускати розвитку тісно будованих західноєвропейських міст на Україні. Огородові міста з широкими вулицями й площами, однородними домами, без хмародерів і надміру фабрик повинні бути одиноко дозволені. Фабрики повинні бути розміщені по селах і містечках, щоби робітник мав багато повітря, світла, садів, а не нидів у великоміській тісноті, що нищить тіло й ум чоловіка. Положення дрібного земельного власника повинно бути таке, щоби се зайняття притягало якнайбільшу кількість громадян. Нині се безсумнівна правда, що селянство – се основа сили народу. Висліди гігієни мусять бути з великою старанністю примінювані по всій Україні, щоби не вмирало так багато українців перед часом, як се, на жаль, тепер діється, коли наш народ живе в злиднях і темноті.

8. Тому, що сусіди українців все змагали й змагають, щоб насильством поневолити український народ, мусить самостійна Україна створити собі якнайбільшу воєнну силу. Оружна сила самостійної

України повинна носити характер міліції. Світова війна 1914-16 виказала, що коротке військове формування вповні вистачає, щоби дати державі добрих вояків.

9. Якнайвища просвіта народу повинна бути головним кличем самостійної України. Вона може Україні, навіть поневоленій, дати в руки заборолу, якого не переможуть ніякі чужинецькі забіги. Просвіта мусить бути для всіх обов'язкова, бодай на восьмилітній протяз часу (6–14-літній вік), потім же мусить кожний ходити у фахову школу: хліборобську, промислову, торговельну чи іншу. Наука повинна бути і в найвищих школах безплатна та всім доступна. Фахових шкіл повинно бути якнайбільше, плекання чистої науки в університетах і академіях – якнайбільш інтенсивне. Тільки великий розвиток чистої науки дасть Україні світлих мужів, що будуть знати, як вести Україну шляхом поступу до світлої будучини.

10. Щодо віри, повинна панувати на Україні необмежена толеранція: аналогічна до толеранції в З'єднаних державах Північної Америки. Належало б стреміти до національної української церкви.

11. Політичний устрій самостійної України повинен бути в ім'я споконвічних традицій і вмагань українського народу якнайбільше свободолобний. Анатомія громад і земель (які повинні б бути не більші, як по 10000 км²) мусить бути дуже широка, однак при сильній центральній власті і сильнім національнім парламентам. Кожна громада, сільська чи міська, мусить мати свою широку автономію з виборною радою й виборними урядниками. Ціла Україна повинна бути поділена на землі, себто округи, по приблизно 10000 квадратних верст. Кожна земля має теж мати широку автономію з виборною земською радою й виборними урядниками. Натомість ціла Україна мусить мати дуже сильну центральну власть у столиці в Києві. Там має бути головна Рада самостійної України – центральний Сойм, там має перебувати виборний гетьман України – Президент Української республіки – зі своїми міністрами й іншими урядниками. Ось такого устрою нам треба! Широка місцева самоуправа дасть природному українському індивідуалізму широке поле діяльності, кріпка рука державного осередку не дозволить в справах загальнодержавних розвинути партикуляризми.

12. Суспільний устрій самостійної України не може невідлучно взоруватись на західноєвропейським устоєм. Дотеперішній розвиток і сучасний стан української суспільності дозволить, мабуть, вийти на красний шлях поступу без переживання усіх тих стадій, які переживала західноєвропейська суспільність. Вся українська історія – се одна боротьба

проти суспільного й економічного поневолення одних другими, проти переваги одної класи над другою. Головно із-за того стихійного стремління всього українського народу так легко відпадали всі від него висші суспільні верстви. В ім'я сих споконвічних соціальних ідеалів мусять на самостійній Україні всі горожани бути собі рівні не лише політична, але й суспільна й економічно. Тільки тоді дійсно не буде на Україні ні холопа, ні пана! Заведення прогресивного оподаткування з дуже скороростучим процентом податку від висших понад певну міру доходів спинить копичення капіталу в руках небагатьох. Аграрний закон, віддаючи землю лиш тим, що своїми руками її управляють, і то в формі неподілених господарств обмеженої величини, унеможливить копичення землі в руках великих власників. Відання промислу й торгівлі в руках земельних, громадських чи нижчих спілок, удержавлення копалень, залізниць, корабельних ліній замкне капіталістичним спекулянтам дорогу до збагачування. Тоді всі робітники на Україні – чи хлібороби, чи промислові, чи торговельники, чи учителі, зможуть мати від Української держави рівне й відповідне вікові й заслугам удержання.

Головне суспільно-політичне завдання самостійної України буде, отже: наскільки можливо скасувати маєткові різниці між громадянами Української держави і через те звести до мінімуму або й цілком усунути класову боротьбу в межах України. Нехай громадяни самостійної України борються і суперничають між собою, хто принесе для України більші заслуги, хто краще прислужиться рідній науці, штуці, літературі, народному хозяйству, всьому людству, а не за се, щоби бути багатшим від другого та неволити його економічно! Примір революційної Франції показав світові дорогу до головних горожанських свобод: може, примір самостійної України покаже світові дорогу до розв'язання головних соціальних проблем?

Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С.88-92.

№34. Антисемітизм

З 80-х років Росія у громадськості Заходу має таку ж страхітливую репутацію країни нелюдської жорстокості, як і Туреччина. Якщо Туреччина зажила недоброї слави через вірменську різанину, то Росія лякала світ єврейськими погромами.

Антисемітизм залишався урядовою політикою Росії до кінця імперії, погроми – традицією білої армії в роки громадянської війни. До культурно-політичної історії України смуга антисемітських жорстокостей має стосунок хоча б тому, що відповів за геноцид євреїв у всій імперії тільки лідер української держави – Симон Петлюра, вбитий 1926 р. на знак помсти за погроми, що чинили частини армії УНР. Убивця був виправданий Паризьким судом, як і вбивця організатора вірменської різні Талаат-паші – судом Берлінським.

Згідно з російськими законами, все населення імперії поділялося на три категорії: природні обивателі, іногородці та іноземці. Іногородцями вважались ті, хто виділявся “особливими умовами побуту”, як то кочовики Центральної Азії, місцеві жителі тундри, народи Середньої Азії, тобто корінне населення завойованих чи мирно приєднаних до Російської імперії територій, тубільці її колоній. До іногородців належали також євреї, життя яких – на відміну від інших іногородців – регулювалось величезною кількістю законів, циркулярів та сенатських роз’яснень. Євреї мали право жити тільки на території, що називалась “черта постійної єврейської оседлості” і обіймала Польщу та низку західних губерній (включаючи всю Україну, крім Києва і невеликої території на сході). Паспорт єврея був дійсним тільки в “черте оседлості”, дозвіл на поїздку в центральні російські губернії видавався поліцією як відрядження. Жити поза “чертог” могли лише купці першої гільдії з певною кількістю прикажчиків і слуг, особи з вищою освітою, люди низки професій, включаючи медичні. Щоб здобути права “природних обивателів”, достатньо було перейти у будь-яку християнську конфесію.

В часи Олександра II обмеження для євреїв були послаблені; натхненні перспективою асиміляції в російському європеїзованому суспільстві, євреї кинулись у гімназії та вищі навчальні заклади, особливо в медичні та юридичні. Єврейський капітал активно включився в економічний розвиток країни. Незважаючи на перепони, і респектабельні фінансисти, і дрібні метушливі торговці й посередники дедалі активніше діяли на російському ринку.

Єврейський капітал фактично створив новітню цукрову промисловість на Україні: брати Лазар і Лев Бродські, Иона Зайцев, Герц Балаховський та інші ввозили з Європи найновітніше обладнання, запрошували фахівців, розвивали виробництво нового тоді цукру-рафінаду. Євреям належала чверть цукрових заводів Південно-Західного краю, а в дев’яностих роках самі лише брати Бродські виробляли чверть усього російського цукру. Єврейські купці зруйнували монополію греків у хлібній торгівлі,

посідали дедалі більше місце в торгівлі худобою і лісом. До найбагатших фінансистів Росії належали Гінцбурги, які заснували свої банки також у Києві й Одесі.

Багаті євреї часто виступали щедрими меценатами. Київ завдячує Бродським багатьма своїми здобутками; на їх гроші проведено водогін і перший в Росії трамвай, будувались Політехнічний і Бактеріологічний інститути. Давид Марголін давав гроші на водо- і газопостачання Києва, комерційні і торговельні школи. Найкраще газове освітлення в Росії було в Одесі завдяки єврейським промисловцям та фінансистам. Після того як почалось масове опанування вихідцями з єврейського середовища інтелігентних професій, особливо юридичних і медичних, тіснішими стали стосунки між євреями та не євреями. В “черте оседлости” 25 відсотків лікарів були євреї.

У Бердичеві євреї становили 79,8 відсотка населення, в Катеринославі – 36,8 відсотка, в Одесі – 34,4 відсотка, в Києві – 12,9 відсотка. Це були насамперед купці – торговці кіньми, хлібом, дровами, дрібні крамарі, кравці, шевці, ковалі, слюсарі, візники, меламеди, вчителі, кантори, рабіни, м’ясники, шапошники, аптекарі, лікарі, фельдшери, акушерки, книготорговці, власники постійних дворів, фахівці спеціально для весілля – куховарки, клейзмери – музиканти, яких кликали і на християнські свята (з родин клейзмерів походили І. Дунаєвський, Я. Хейфец та ін.), бадхани – професійні розважальники на весіллях, які співали і розповідали анекдоти. І різний злидений люд, який жив впроголодь у лахміттях, бруді і страшенній тісноті.

1897 р. в Росії відбувся перший перепис населення. Учасник перепису повідомляв з Умані: “Звикнувши з дитинства до думки про експлуаторські інстинкти євреїв, наші рахівники були буквально вражені, побачивши, в якому становищі живуть ці експлуататори. Страшенна скупченість, біднота, безліч жебраків і людей без певних занять, що живуть чим Бог послав, – ось на що щоразу доводилося наштовхуватися...”.

Ці переповнені єврейською біднотою квартали українських міст та містечок і стали ареною кривавих трагедій протягом царювання Олександра III і Миколи II.

Після вбивства Олександра II навесні 1881 р. пройшли єврейські погроми по Україні: 15 квітня – в Єлисаветграді, 26 квітня – в Києві, потім в Жмеринці, Конотопі, Борисполі, Переяславі, Ніжині. Коли хвиля погромів, здавалося, вщухла, світ був вражений страхітливим погромом в Балті 29 березня 1882 року. Погроми 1881-1882 рр.

охопили 150 населених пунктів, з них третина припадала на Київську губернію.

Почалась масова еміграція євреїв в Америку, виник сіоністський рух. Першими сигналами сіоністського руху були публікації одеситів – Моше Лілієнблюма та Лева Пінскера. Кандидат права, військовий лікар, який одержав орден за Кримську війну, Пінскер раніше був прихильником розчинення євреїв у російському освіченому суспільстві, а тепер відстоював ідею побудови власного національного центру на власній території.

Відповіддю царя на антисемітський рух було посилення обмежень і утисків щодо євреїв. 1882 р. введено “Тимчасові правила”, що обмежували євреїв у правах, а з 1887 р. діяла “процентна норма” для навчальних закладів: в “черте оседлости” – 10 відсотків, поза нею – 5 відсотків, в столицях – 3 відсотки. “Тимчасові правила” скасувала тільки Лютнева революція 1917 року.

З пожвавленням громадсько-політичного життя на початку ХХ ст. починаються нові антисемітські виступи. 6 квітня 1903 р., під кінець єврейської Паски і на початку християнського Великодня, розпочався грандіозний Кишинівський погром, що тривав два дні. Світовий резонанс був широким; цар відмовився прийняти петицію американських громадян, хоча його просив про це президент США; Плеве зустрічався з вождем сіоністського руху Герцлем і щось пояснював йому. А антисемітська преса писала: “Євреї завжди так: спочатку накапостять, а потім самі ж гвалт здійснюють і закликають до громадського співчуття”.

Революція 1905 р. супроводжувалась погромами, листівки закликали бити “жидів, соціалістів і інтелігентів”. Погроми почалися в квітні, але головна хвиля прокотилася за два тижні після Маніфесту 17 жовтня 1905 року. Хід погромів у час революції має вже нові риси. Нерідко створювались загони самооборони – і єврейські, і неєврейські. В Мелітополі, наприклад, вони відігнали погромників і відібрали награване, в Миколаєві придушили погром від початку. В Житомирі йшли справжні бої, вбиті і поранені були з обох сторін. Натовп погромників забив на смерть студента Миколу Блінова, який хотів усіх заспокоїти; кричали: “Хоч ти і руський, але сіціліст, і гірше жидів!”. Погроми пройшли в Ніжині, Бахмуті, Золотоноші, нарешті, в Києві і – нечуваної люті – в Одесі. За дванадцять днів після маніфесту відбулося 690 погромів, переважно по Україні, третина з них – в Чернігівській губернії. Вбито 810 євреїв, половина – в Одесі.

Схід селян селища Новопетрівське Херсонської губернії ухвалив виключити з громади і вислати в Сибір за участь у погромі 14 селян.

У с. Архангельському під Херсоном учасників погрому на селянському сході односельці покарали фізично – дуже сильно побили.

Як могли вибухнути масові криваві розправи з євреями?

Сучасні соціологічні дослідження показують, що при великих перепадах у культурі наявність більше 10-15 відсотків іншоетнічного населення може призвести до міжетнічного напруження. З іншого боку, там, де менше міжетнічних контактів, більше ксенофобії, етнічних передсудів. За умов неймовірної скупченості єврейського населення в містах і містечках “черты оседлости”, в Україні в тому числі, певне напруження було неминуче. Проте воно не пояснює агресивності погромників. Один із найстрашніших погромів стався в Нижньому Новгороді, де майже не було євреїв.

Ініціаторами погромів на Україні, особливо 80-х років, стали якісь люди, які спеціально приїжджали з Центральної Росії. Погроми безумовно були організовані, хоча немає документальних слідів тих центрів, які б керували цією терористичною діяльністю. Для найвищих кіл держави погроми були несподіванкою, Олександр III був певен спочатку, що це справа рук соціалістів. Різні не дуже впливові поліцейські і адміністративні начальники знаходили спільну мову й готували напад на єврейські квартали. Сценарії цих подій в Росії й Туреччині надзвичайно схожі. За сигналом натовп кидається громити єврейські крамнички, а потім іде по домівках, і тут уже починається жах, розігрується садистська фантазія особливо охочих, гвалтують старих і малих, розпорюють животи і відтинають частини тіла, глумляться над трупами. Війська і поліція не втручаються.

Уже в часи погромів 80-х років євреїв вражала не тільки лють нападників, а й байдужість навколишнього населення. Як ми знаємо сьогодні з аналізу подібних ситуацій масового терору (“простору смерті”), у нейтральної частини населення настає параліч волі до дії й навіть до моральної оцінки, люди скуті жахом, світ видається зовсім іншим, відмінним від того, де є поділ на добро і зло. Ми бачимо в 1905 р., що суспільство вже опирається цій заворожуючій силі зла, і неучасть перетворюється на активний опір.

Але головне, що знаходить дедалі чіткіший вияв у подіях 1905 р. і пізніше, – це природа ненависті, яка проривається в агресії погрому. Ненависть спрямована проти “жидів, сіцилістів та інтелігентів”, проти незрозумілого світу, що протистоїть звичному традиційному “своєму”. В погромах брали участь люди різних соціальних верств, зовсім не обов’язково конкуренти євреїв, а деякі “освічені” не опускалися до

вбивств і грабунків, але дивилися на них як мовчазні співучасники.

Не будучи безпосередніми організаторами антиєврейських звірств, російські монархи цілком поділяли антиінтелігентську і антиєврейську ідеологію і ніколи не вживали серйозних заходів проти погромників, як і пізніше Добровольча армія.

В ці роки з'являється зловісна фальшивка – “Протоколи сіонських мудреців”. Вони ходили в списках ще 1899 р.; в книзі С.Нілуса “Велике в малому, або Антихрист як близька політична можливість”, що вийшла друком в Царському Селі 1905 р. “Протоколи сіонських мудреців” уже містились як її частина. Стара тема про таємну єврейську змову набула формулювання, що використовувалось у нацистській Німеччині, використовується фанатичними антисемітами й досі.

“Протоколи сіонських мудреців” багато і ретельно аналізувались спеціалістами, в тому числі судовими експертами, і сьогодні їх історія не становить таємниці. В основу “Протоколів” покладено блискучу соціальну антиутопію середини ХІХ ст. – книгу Моріса Жолі “Діалог в пеклі між Макіавеллі та Монтеск'є”. В цій книзі йдеться зовсім не про євреїв – уявний діалог авторитарного і ліберального мислителів створено для прогнозу майбутнього тоталітарного суспільства, на яке, на думку автора, міг перетворитися режим Луї-Наполеона. Агенти російської таємної політичної поліції переробили 25 діалогів Макіавеллі і Монтеск'є на 24 діалоги невідомих “сіонських мудреців”. Примірник книги Нілуса з “Протоколами” представили Миколі ІІ, і він написав на полях: “Яка глибина думки! Яке передбачення! Яка точність виконання! Наш 1905 рік точно під диригування мудреців!”. За “розшук” протоколів співробітники поліції одержали нагороди, готувалось широке використання “Протоколів” для антиреволюційної та антисемітської політики. Але за наказом Столипіна було проведено таємне розслідування, яке виявило підробку та її авторів. Микола ІІ написав резолюцію на справі: “Протоколи вилучити. Не можна чисту справу робити нечистими засобами”.

Войовничий середньовічний антисемітизм був одним із виявів ідеології та політики насильства, яку імперський режим протиставив економічному і громадському прогресу. Спроби подати сьогодні дореволюційну Росію як щасливу країну енергійного розвитку і достатку, ліберальних бенкетів з осетриною і шампанським та салонів з витонченою поезією однобічні й тенденційні, вони залишають незрозумілим, чому ж цей режим був такий ненависний і так легко розвалився.

Попович М. Нарис історії культури України. – С.413-417.

№35. Західна Україна

“Україна за Збручем” була дуже неоднорідною: населяють її і карпатські горяни – лемки, бойки, гуцули; і закарпатські долинні русини, які жили в угорській “Транслітанії”; і буковинці – мешканці правобережжя верхнього Дністра, території з румунськими етнічними впливами; і, нарешті, галичани, галицькі русини, які через низку історичних обставин були найбільш активним у громадському і національному відношенні елементом Західної України.

На 1910 р. у Галичині жило 8 млн. чоловік, в тому числі римо-католиків (переважно поляків) 3,7 млн., греко-католиків (переважно українців) – 3,4 млн., євреїв до 0,9 млн. Східна Галичина – це приблизно 6 відсотків території, населення і промислових підприємств імперії, натомість усього 1 відсоток найманих робітників. Залишаючись такою ж густонаселеною, як і промислове розвинені території Австро-Угорщини, Галичина була, по суті, сільським краєм, причому краєм нечуваної, як для східного українця, бідності. При середньому наділі дець близько 4 моргів поля (тобто менше 2-х га!) більшість дворів були взагалі майже безземельними. Наприклад, у селі Золотий Потік – колишньому місті, що занепало і зазнало аграризації, як і багато інших історичних міст Галичини, – на початку ХХ ст. з 280 дворів 190 мали лише по 0,5 – 2 морги поля! До того ж землі на Галичині не дуже родючі, кислі і вимагають добрив.

Страхітливо бідне галицьке селянство становило переважну більшість українського населення Галичини. За даними перепису 1900 р., з усієї кількості українців власне землеробів було 94 відсотки, робітників – 1,4 відсотка, службовців-українців взагалі майже не було (0,5 відсотка). Характерно, що в більшості своїй поляки теж були селянами (60 відсотків від усього польського населення Галичини); може, вони були багатшими, жили дещо більш по-міському, особливо довкола більших міст, як от Тернопіль, але в масі польські селяни не дуже відрізнялися від українських. Змішані шлюби були нерідкими; сини належали до батькової віри, дочки – до матеріної. Але дідичі поспіль були поляками, і в містах домінував польський елемент.

Місто Львів у середині століття налічувало 70 тис. мешканців, у кінці століття – 160 тисяч. Львів залишався одним із найзначніших міст імперії – п’ятим за чисельністю після Відня, Будапешта, Праги і Трієста. Впродовж другої половини століття Львів стає великим залізничним вузлом, місто розвивається від історичного Середмістя переважно на захід і північ, у напрямі до вокзалу та товарної станції в Підзамче (нинішній “малий Львів”), центр пересувається на захід і

південний захід – по Академічній. В місті забудовуються розкішні приватні ділянки, заліснено Високий Замок, закладено 1887 р. Стрийський парк. До Львова стікається українська людність, але співвідношення між різними національними групами залишається майже незмінним: трохи більше половини поляків (53 відсотки в 1869 р., 51 відсоток у 1910 р.), майже третина євреїв (відповідно 30 і 28 відсотків), українців 14 відсотків 1869 р., 17 відсотків 1890 р., 19 відсотків 1910 р.

Становище єврейського населення було істотно відмінним від становища євреїв у Російській імперії. Після 1848 р. обмеження на зайняття певних соціальних позицій в Австрії уже не діяли. Переважна більшість єврейської спільноти жила в злиднях. Так, за даними опитування депутата Рапопорта на початку 90-х років із 145 тис. обстежених 45 тисяч (більше третини) були торговцями і посередниками, 12 тисяч – шинкарями, 14 тисяч – ремісниками, 36 тисяч (чверть) жили “за рахунок благодійності”, тобто були жебраками. За даними перепису, 54 відсотки євреїв займались ремеслом, шинкарством, дрібною торгівлею. Але був і прошарок дуже багатих людей, адже єврейська громада мала найбільше досвіду й матеріальних можливостей, щоб активно включитися в той процес розвитку ринкових відносин, який розгорнувся в Австро-Угорщині особливо активно після 1848 року. Євреї часто одержували високу освіту, справляли вплив на культурну верхівку імперського суспільства, часто бували суддями, адвокатами, мерами міст. Серед євреїв відсоток службовців був значно вищий, ніж серед українців і навіть поляків (відповідно 5,4, 0,5 та 3,8 відсотка). В семи містах Галичини, в тому числі у Львові, євреї становили близько третини населення, в 9-ти – більшість, а такі міста, як Броди, Белз, Рогатин, Перемишляни, Делятин, Сокаль були майже поспіль єврейськими.

В політичному відношенні єврейська громада схильна була до дуже різних орієнтацій. Традиційні хасидські кола орієнтувались на польський панівний елемент, маючи досвід укладання угод із шляхтою на взаємовигідних умовах. Європеїзована верхівка прагнула до співробітництва з австрійською адміністрацією і, як і українці, боялася відновлення Польщі. Тому у виборчих кампаніях представники єврейської громади часто виступали разом з німецькими та українськими політичними силами. В галицькому українському середовищі існувала певна недовіра до євреїв (слово “жид” тут було звичним етнонімом, а не лайкою), на відносини між єврейською та українською громадою впливало традиційне відчуження селянина від торговця і шинкаря, але погромів побут не знав, а політичне співробітництво сприяло певному порозумінню.

З кінця XVIII ст. галицькі українці вчилися в одно- і двокласних школах, пізніше – і в чотирикласних, де викладання велося німецькою або польською; скрізь вивчалась також “рідна мова”. “Рідна мова” галицької школи – “дяківки” – це, так би мовити, галицький ізвод церковнослов’янської мови, тобто архаїчна книжна мова з елементами галицьких говірок. Українські гімназії створюються в другій половині століття – спочатку у Львові, потім у Перемишлі. Селянські діти мушили вчитися в польських школах, якщо неодмінно хотіли мати освіту.

“Бодай того пана нічо лихе не минуло, то він намовив, аби хлопця давали до школи”, – лементувала Стефаникова мати, виряджаючи малого в Коломию до гімназії. Пізніше в Коломій була створена третя в Галичині українська гімназія, а малий Василь Стефаник з кількома селянськими хлопчиками вчився ще в польській. Одного разу навіть хотів “стратитися”, покінчити з собою – після чергового знущання, як пан учитель збив рученята так, що вони спухли, а потім під регіт хлопців-поляків висміював темне і тупе мужиченя, яке лізе до панської науки. На вищих рівнях інтелігенція польська і “руська” часто співпрацювала добре; в польських музичних товариствах працювали й українці, вчилися українські співаки в польській консерваторії у Львові, художники – в Академії мистецтв у Кракові, але на рівні “нижчого прошарку середнього класу” польської спільноти стосунки з “верхнім прошарком нижнього класу” (українського) були особливо напруженими. Прагнення знайти нижче від себе “бидло” найсильніше в напівплебейських групах.

Ситуація ускладнювалась тим, що Львів, по суті, став головним адміністративним і культурним центром галицьких поляків, а тим самим і поляків загалом. Схоже становище склалось на Закавказзі, де Тбілісі-Тифліс став не тільки напіввірменським містом, але й центром вірменського руху, а після проголошення самостійності Грузії та Вірменії 1918 р. на якийсь час – столицею обох республік. Користуючись сьогоднішніми аналогіями, можна було б говорити про “югославську ситуацію”.

1871 р. цісар зняв мовні обмеження на викладання в австрійських університетах дозволялося викладати будь-якою мовою, німецькою мовою професор зобов’язаний був читати тільки обов’язковий курс (у Чернівцях на практиці читали німецькою й інші), а в університетах Галичини кожен викладач мусив володіти або польською, або українською. Решту проблем цісар поклав на самих поляків та українців. Ягеллонський університет став польським 1870 року У Львові ситуація визначилася

1879 р. – адміністративною мовою університету стала польська. Українці одержали одну кафедру – української мови та літератури.

У Львові й Станіславі існували польські театри, в Чернівцях – німецький театр. Львівський театр графа Скарбека (знаходився в приміщенні нинішнього театру ім. Заньковецької, з 1890 р. – в новому, нині Оперному театрі) був театром драми, опери і оперети. Опера здебільшого була італійською, більшість акторів – італійськими гастролерами, подекуди ставились опери польських композиторів. Як і Закарпаття, Галичина дала світові багато видатних людей культури, але їм не знаходилося місця вдома. Іван Пулюй відкрив рентгенівське проміння раніше від Рентгена – проблема пріоритету постала лише останнім часом, але працював він у великих німецьких наукових центрах. Соломія Крушельницька, Олександр Мишуга, Модест Менцінський були всесвітньо відомими співаками, але працювали вони в уславлених європейських театрах.

Після поступок цісаря, які відкрили дорогу від культурного панування німців до культурно-політичного домінування на Галичині польського елемента, польські націоналісти прагнуть утримати адміністративну єдність Галичини, де їм забезпечено було б панування над обома частинами краю, україно-русинські – розділити край на дві окремі провінції і перетворити східну частину на руську.

Попович М. Нарис історії культури України. – С.427-430.

№36. М. Грушевський про Галичину як духовний П'ємонт для всього українства другої половини ХІХ ст.

Це був саме час, коли поборники національного розвитку української народності в Росії, зустрівшись з категоричними заборонами уряду, приходять поступово до свідомості необхідності перенести свою діяльність в Галичину, створивши з неї свого роду духовний український П'ємонт – притулок, де б українство могло рухатися і розвиватися, не зазнаючи перерв і крахів, які спіткали його в Росії. Між тим як урядові і офіційні кола Росії підтримували москвофільські видання і організації Галичини, прихильники українського відродження в Росії приходять на допомогу незміцнілим паросткам галицького народоства, які поволі розвивалися. Матеріальною і моральною підтримкою, особистим впливом, листуванням, творами, співробітництвом в галицьких виданнях вони сприяють розвитку національного руху в Галичині і створюють ґрунт,

на якому він міг здійснювати свою національну програму в культурній, соціальній, політичній сфері. Звичайно, цей розвиток українства в Галичині, плоди якого звичайно залишалися зовсім неприступними для більш широких кіл в Росії, далеко не винагороджував за позбавлення можливості працювати в цьому напрямі у себе вдома, безпосередньо для українського населення Росії, але все ж давав можливість руху, прогресу. Тому найбільш діяльні та енергійні прихильники українського руху переносять свою діяльність в Галичину, особливо в періоди найбільш різких і повних заборон українського слова в Росії.

Вже після заборони української літератури в Росії (1863 р.) багато українських письменників входять у зносини з народовськими кружками Галичини, беруть участь в їх виданнях, надають їм моральної і матеріальної підтримки, особливо на перших порах, коли народовство спиралося на невеликі гуртки, переважно молоді. І в боротьбі, яку повела ця молодь з консервативною більшістю, з усім, що тоді являла собою громадська думка Галичини, для неї надзвичайно важливо було почувати, так би мовити, в своїх лавах представників зарубіжної, великої, соборної України, яка малювалася крізь серпанок романтичної ідеалізації царством української слави – безмежною, лише тимчасово приспаною силою і могутністю. Безпосередня участь представників українського руху, таких, як Куліш, Марко Вовчок та інші, давала дорогоцінне висвячення цим першим і похлилим крокам піонерів галицького руху. Галичина, яка колись своїми культурними силами створювала київський національний рух початку XVII століття, мала можливість тепер за допомогою українських сил відродженої України зміцнити свою національну позицію і перейти до більш широкої національної діяльності.

Особливо діяльну участь в галицьких виданнях цього періоду, 60-х і початку 70-х років, брав П.Куліш і користувався великим впливом та авторитетом. На ньому спочивала слава українського відродження в гуртках Кирило-Мефодіївців, Шевченка і “Основи”, якої він був представником. Його різнобічні таланти і знання робили його надзвичайно цінним рушієм літературного руху, який розпочинався, хоча його політичні ідеї цієї епохи в Галичині були не на разі. Куліша займали національні відносини України, так би мовити, ліквідація національних спорів з Польщею і Москвою, і він робив спроби влаштувати союз українства з правлячою партією Галичини. Ці спроби, як можна було передбачити, закінчилися повною невдачею: українське відродження і польська шляхта, вірна ідеї історичної Польщі, – це були елементи непокінчені, і Куліш сам зрештою в цьому переконався; проте незалежно від цього

його діяльність мала велике значення в історії галицького відродження 1860-70-х років. Крім нього, старанно працюють у галицьких виданнях інші письменники з російської України, як Кониський, Нечуй-Левицький та ін. За слабкості культурних сил галицького народовства ця підтримка відродженої галицької літератури була надзвичайно цінною. Значною мірою їй було зобов'язане своїм зростанням галицьке народовство.

Виросши з незначних гуртків молоді 60-х років, в 70-х роках воно стає вже значною силою. Це – меншість порівняно з представниками “твердого”, або москвофільського, напрямку, але меншість сильна, життєва, така, яка привертала до себе, все більш живе в суспільстві. В той час, як партія “твердих” косніла і розглядалася у своєму реакціонерстві та відчуженні від народу, народовство міцніло і розросталося. Розпочавши з діяльності літературної (журнал “Правда”, товариство “Просвіта” для видання книжок для народу 1868 р., “Товариство ім. Шевченка”, засноване на капітал, зібраний українцями в Росії), воно згодом починає брати участь і в політичному житті краю. З культурних центрів в Галичині переходить воно у провінцію, поступово робить завоювання серед міщанського і селянського населення, і прилучає до спільного національного життя Буковину (лише не встигає досягнути того самого у найбільш закоснілій, захопленій москвофільством і мадяризацією угорській Україні).

Однак це зовнішнє зростання загрожувало цінності внутрішнього змісту. Елементи нейтральні, пасивні, які переходили на сторону народовців в міру того, як вони здобували моральну перевагу, – маси духовенства і чиновницької інтелігенції, приймаючи національну форму, неминуче вкладали в неї дуже значною мірою свій старий зміст, винесений з епохи клерикально-бюрократичної реакції, і пересували вправо центр тяжіння національного руху. Безпосередня участь українських сил в галицькому русі була надзвичайно цінною і в тому відношенні, що вона нейтралізувала вплив тих правих елементів галицької інтелігенції і змушувала останню рухатися за рівнодіючою, пристосовуючись до прогресивних ідей і прагнень українського руху в Росії.

Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К, 1991. – С.328; 331.

**№37. З історії спорудження
пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві
(за спогадами діячів українського національного
руху О.Левицького і О.Лотоцького)**

Мих. Микешин дуже оригінальною був постаттю на петербурзькому обрії. Сучасник та знайомий Шевченків, він називав себе його другом, брав участь у різних підприємствах для вшанування пам'яті поета й навіть бував їх ініціатором, – між іншим, за його близькою участю повстала ідея Товариства ім. Шевченка в Петербурзі. Але політично-громадське успособлення його надто не відповідало духові Шевченкових творів, і тому участь Микешина в Шевченкових урочистостях звичайно мало сприяла громадській їх гідності.

Між іншим, Микешин був автором проекту пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві. Інтересні відомості про спорудження цього пам'ятника подав свого часу О.І.Левицький в рефераті, що був виголошений в Українському Науковому Товаристві у Києві. Думка про пам'ятник повстала ще в половині XIX ст., гарячим пропагатором її був голова київської археографічної комісії знаний М.Юзефович. Сей останній запросив до Києва Микешина. Оглянувши Київ, вибрали вони місце для пам'ятника на Софіївській площі. Проект пам'ятника, виконаний Микешиним, побачив у Академії Наук цар Олександр II та похвалив думку поставити пам'ятник гетьманові за його патріотичну заслугу. Модель Микешина містила в собі такі подробиці, як труп ксьондза під копитами коня, розірваний ланцюг, зі скелі летить сторч головою польський пан, а нижче стоїть жид із награбованим церковним добром. Сі фігури мали стояти на лабрадорівому п'єдисталі, на боках якого мали бути барельєфи: збаразький бій, переяславська рада. Урочиста зустріч Хмельницького у Києві. Нижче кінної статуї планувалося поставити групу з “великоруса, білоруса, малоруса і червоноруса”, що зібралися біля кобзаря та слухають його. Над сею групою мав бути напис: „Единая неделимая Росія гетману Богдану Хмельницькому”, а під фігурою кобзаря – слова з думи про Богдана Хмельницького: „Та не буде лучче, та не бути краще, як у нас на Вкраїні, що не має жида, що немає ляха, nebude в унії”, або інший варіант: „Згине Польща, згине, а Русь буде панувати”. Не вважаючи на деякі протести проти такого проекту, цар його затвердив. Уже пізніше, оглянувши гіпсові оригінали, цар сказав знищити фігури з-під ніг коня. З кошторису в 145 тис. карбованців Микешин уступив 49.500 – в компенсацію за те дістав тисячу десятин землі на Катеринославщині та 1600 пудів міді – з старих

гармат. Але зібрано було на пам'ятник усього лише 40 тис. крб. – отже й зменшена Микешиним сума була надто висока. Тим часом виявилось, що Микешин продав мідь, склавши умову з приватним підприємцем та добре на ньому заробивши. Комітет порвав стосунки з Микешиним, а гіпсову фігуру гетьмана приховав у старокиївському поліцейному участку, – се дало привід до дотепу про арешт безпаспортного Хмельницького. Проти поставлення пам'ятника на Софіївській площі запротестувало духовенство, головно знаний протоієрей Києво-Софійського собору П.Г.Лебединцев; висувався, між іншими, той аргумент, що прочане будуть хреститися не на образ “нерушимої стіни” Софійського собору, а на зад коня. Але Юзефович переміг, вдавшись до властивого свого способу-інсинуації й доносу: він писав до Победоносцева, що на перешкоді стоїть власне той П. Лебединцев, “достойний представитель украинского сепаратизма”, який напевно й слова не сказав би, коли б “памятник ставился любезным для украинофилов изменникам Выговскому и Мазепе”. Врешті з 1881 р. розпочато, а р. 1888 закінчено працю над пам'ятником. Юзефович дістав за той пам'ятник чин “действительного тайного советника”.

Хрестоматія з історії України ХІХ – початок ХХ ст. / Упор. В.Г.Сарбей. – С.190-192.

№38. Художня освіта і виховання

Традиція навчання іконопису в Києво-Печерській лаврі бере свій початок ще в ХІ ст., коли преп. Аліпій юнаком працював в Успенському соборі поруч з майстрами, які прикрашали собор мозаїками і фресками, за свідоцтвом Патерика, “допомагаючи грекам і навчаючись у них”. У наступні століття в монастирі зберігався той самий стародавній принцип навчання: учень як підмайстер допомагав досвідченому монаху іконописцю і поступово опановував іконописне мистецтво. В ХVІІІ ст. в лаврській малярні склалася своєрідна система навчання, в основу якої було покладено копіювання гравюр із західно-європейських видань, значне зібрання яких знаходилося в Лаврі.

Період др. пол. ХІХ – початку ХХ сторіччя став новою епохою в художньому житті Києво-Печерської лаври, зокрема в навчанні іконопису. В цей час серед монастирських іконописців з'явилися художники з академічною освітою, була заснована живописна школа з навчанням живопису на академічних засадах, проводились монументальні художні роботи з оформлення лаврських храмів, до яких було залучено талановитих

професійних митців. Архівні документи зберегли чимало відомостей про художнє життя Києво-Печерської лаври, зокрема про діяльність іконописної школи.

Задум створити іконописно-живописну школу в Лаврі, яка надавала б систематичну художню освіту, виник ще в сер. XIX ст., коли посаду керівника іконописної майстерні в 1841-1852 рр. займав ієромонах Ірінарх. Він був запрошений у Київ митрополитом Филаретом для поновлення стародавнього живопису в Успенському соборі Києво-Печерської лаври та Софійському соборі в Києві. Ірінарх був родом з Чернігівської губернії, церковного живопису він навчався у свого старшого брата, іконописця, під керівництвом якого працював у 30-ті роки над розписами храмів в Орловській губернії. Уявлення про майстерність іконописця Ірінарха дає одна з його робіт на полотні “Увірування Фоми”, що належить до циклу ікон-картин, виконаних для Голосіївської пустині Києво-Печерської лаври. Ознаки академічного живопису вбачаються в побудові композиції, в поставах і жестах персонажів, у колориті цього твору. Але деякі невідповідності в пропорціях постатей, їх анатомічному зображенні вказують на недоліки в професійній підготовці художника. Мабуть, на своєму власному досвіді Ірінарх прийшов до думки про необхідність створення в Лаврі іконописної школи, яка надавала б професійну художню освіту на академічних засадах. Але цей задум було здійснено пізніше, вже при послідовниках Ірінарха.

Після того як в 1852 році ієромонах Ірінарх залишив посаду керівника лаврських іконописців, його місце зайняв професійний художник з академічною освітою Петро Львов, який 1853 року прийняв чернечий постриг з ім'ям Пафнутія. Петро Львов, вільновідпущеник з кріпаків, 1839 р. закінчив Академію мистецтв у Петербурзі зі званням вільного некласного художника портретного живопису. Пізніше він працював як викладач мистецтва в Москві, Петербурзі та інших містах Росії. З 1848 року він – у Києво-Печерській лаврі як вільнонайманий іконописець у майстерні Ірінарха. На відміну від смиренних монахів-іконописців Пафнутій залишив звичку професійного художника підписувати свої твори, завдяки чому ми маємо змогу оцінити його мистецтво. Невелика аналойна, ікона “Святі Косьма і Даміан” 1858 року – безперечне свідчення академічної освіти іконописця. Зображені в інтер'єрі постаті двох святих з їх академічною поставою викликають в уяві образи класицистичного живопису. Тільки трохи висвітлені німби довкола нагадують про належність їх до іконних образів. Цікава деталь – натюрморт із книгою та сулією на столі й ступкою внизу. Написаний Пафнутієм 1860 року

великий іконостасний образ “Спас на престолі” свідчить про глибоке проникнення в традицію православного іконопису. Цей іконописний образ Христа вражає своєю величністю і духовною силою. Гравіроване золочене тло ікони з багатим рослинним орнаментом виконане в стилі українського іконопису. Навіть побіжний погляд на ці дві ікони показує нам, що в особі єромонаха Пафнутія, який протягом 13 років – з 1852 по 1865 рік – очолював іконописну майстерню, Києво-Печерська лавра мала іконописця, котрий зумів поєднати прихильність іконописній традиції з академічною майстерністю професійного художника. Як і Ірінарх, Пафнутій теж уважав необхідним відкрити художній навчальний заклад для іконописців у Києво-Печерській лаврі. 1866 року, через рік після смерті єромонаха Пафнутія, було прийняте рішення Духовного собору про відкриття живописної школи в Лаврі.

Потреба Лаври в іконописцях з професійною художньою освітою збіглася з загальними тенденціями художнього життя Російської імперії другої половини XIX сторіччя. В 60-х роках XIXст., в період пожвавлення суспільного і культурного життя й особливої зацікавленості живописом у суспільстві, художні школи було відкрито в багатьох містах Росії й України.

Відкриття художніх шкіл на той час було найчастіше проявом приватної ініціативи окремих художників, особистість яких визначала і їхній подальший розвиток. До справи відкриття живописної школи в Києво-Печерській лаврі багато трудів і зусиль приклав ієродіакон Аліпій, який довгий час працював в іконописній майстерні Лаври під керівництвом єромонаха Пафнутія. В спогадах художника М.І.Мурашка зустрічається тепла згадка про Аліпія, як про справжнього смиренного монаха і художника, який був щиро відданий мистецтву. Після неодноразових звернень Аліпія до Духовного собору школі було надано кілька кімнат у головному будинку Іпсілантіївського подвір'я зі шкільними меблями і різноманітним навчальним приладдям, яке коштувало декілька тисяч карбованців. У реєстрі майна живописної лаврської школи нараховується більше 260 предметів, у тому числі статуї, погруддя і різноманітні гіпси. Сам Аліпій під час свого перебування в Петербурзі в почті митрополита, робив для школи копії картин Брюллова, а також творів таких майстрів, як Джордоне, Гвідо Рені, Гверчино, Мурильо та інших, що зберігались в Ермітажі. Пізніше Аліпій подарував школі більше 30 картин, серед яких написані олією копії і ескізи з картин різних художників, багато академічних етюдів і гіпсових зліпків.

На посаду художнього керівника і викладача школи був запрошений академік живопису Афанасій Юхимович Рокачевський (1830-1901),

відомий портретист. На той час він мав славу чудового живописця ікон. Згідно з умовами контракту, Рокачевський допомагав також створенню в лаврській друкарні літографічної справи. А.Ю.Рокачевський викладав у лаврській школі тільки перший 1866/1867 навчальний рік і залишив її внаслідок конфлікту з начальником друкарні. Його наступником став Павло Семенович Сорокін (1839-1886) один з кращих випускників Академії мистецтв, який мав добру репутацію знавця рисунка й іконопису. П.С.Сорокін був на посаді художнього керівника лаврської школи два роки – з 1867 по 1870 р., потім переїхав до Москви, став викладати в училищі живопису, ваяння та зодчества і з часом набув визнання як один з найкращих його викладачів. Перші художні керівники школи А.Ю.Рокачевський і П.С.Сорокін, переконані академісти за своїми поглядами, художники, які бездоганно володіли рисунком, заклали фундамент подальшого розвитку школи і надали необхідний для цього імпульс.

Уяву про навчальний процес у лаврській живописній школі надає її Програма, складена академіком Рокачевським. Згідно з Програмою метою школи було надання художньо-іконописної освіти, а також художньої підготовки до вступу в вищі художні заклади для учнів, які мають видатні здібності. До школи приймали учнів православного віросповідання, не молодших 13 років, які мали свідоцтво про закінчення двокласної сільської школи або однокласного міського училища. Зарахування до школи відбувалось після іспиту з рисування, під час якого учень мав показати свої художні здібності. Програма навчання складалася з двох частин: першим етапом було навчання рисунку, другим – оволодіння живописом. В навчанні керувалися принципом переходу від легкого до більш складного. В Програмі це було викладено в такій формі:

Рисування

1. Нескладний орнамент.
2. Складний гіпсовий орнамент.
3. Маски, кисті рук, ступні ніг.
4. Гіпсова голова.
5. Гіпсові постаті людини.

Рисування з гіпсових зліпків, античних бюстів і статуй надавало учням професійні навички, навчало відчувати пластику ідеальної постаті людини.

Навчання живопису передбачалось таким чином:

Живопис

1. Копіювання з гарних зразків.
2. Написання мертвої натури (тобто натюрморт).
3. Написання драперій з манекена.
4. Написання живої голови.
5. Написання оголеного тіла натурщика.

Програма передбачала знайомство з пейзажним живописом як необхідним елементом ікон і картин релігійного змісту. Обов'язковим для учнів було виконання ескізів на релігійні теми, які пропонував викладач.

Повний курс навчання був розрахований на 6 років. Обов'язковим був трьохрічний курс навчання, після якого видавалося свідоцтво про закінчення лаврської іконописної школи.

Програма лаврської школи була створена на ґрунті академічного курсу навчання і повторювала його початкові розділи. Як і в Академії мистецтв, особлива увага приділялась рисунку.

Порівняння Програми лаврської школи з програмами інших середніх художніх закладів (зокрема відомої школи М.І.Мурашка) показує, що система навчання в лаврській школі цілком відповідала рівню художньої педагогіки того часу. Поруч з відкритими в 60-х роках рисувальними школами в Харкові, Одесі, живописна школа Києво-Печерської лаври була одним з перших середніх художніх закладів в Україні. Нагадаємо, що славнозвісна рисувальна школа М.І.Мурашка почала свою діяльність в Києві тільки в 1875 році, через 9 років після заснування лаврської школи.

Відкриття школи в 1866 році поклало початок новій епосі в справі навчання іконопису в Києво-Печерській лаврі. Нова академічна система навчання якісно відрізнялась від традиційної системи, що склалася в лаврській іконописній майстерні протягом століть. Перші художні керівники школи розглядали її не стільки як монастирську школу для підготовки іконописців, скільки як художній навчальний заклад з ґрунтовним вивченням рисунка і живопису. Щодо навчання іконопису, в Програмі було вказано, що: “Разом із вищевказаним (тобто рисунком і живописом) вивчається іконопис під наглядом керівника школи”. Але зрозуміло, що Духовний собор Лаври мав інший погляд на мету і завдання лаврської школи, що з часом позначилося на її діяльності.

Духовний собор був стурбований великими витратами на утримання живописної школи, котрі за 4 роки становили 10 тисяч карбованців, і тому після звільнення П.С.Сорокіна вирішив не наймати професійного викладача, а призначити ієродиякона Аліпія доглядачем школи і доручити йому вести заняття з учнями. В архіві збереглося клопотання Аліпія митрополиту Арсенію, подане в жовтні 1870 року, з подякою за довіру і проханням звільнити його від викладання за причиною “малознання в галузі викладання живопису”. Цей документ доповнює наше уявлення про особистість ієродиякона Аліпія, з ім’ям якого пов’язане заснування живописної школи при Лаврі. Як пояснював Аліпій у своєму клопотанні, відсутність доброго наставника на початку призвела до того, що, “занимаясь с четырнадцатилетнего возраста своего живописным искусством, я и до сего времени старался и стараюсь как любитель сего искусства учиться оному, но, к несчастью, цель не достигнута”. В резолюції митрополита Арсенія було вказано, що: “Мнение просителя о самом себе уже слишком скромно”.

У вересні 1871 року за рішенням Духовного собору замість ієродиякона Аліпія доглядачем живописної школи був призначений ієромонах Альвіан, який керував іконописною майстернею. Школу було вирішено перевести з Іпсилантієвського подвір’я у саму Лавру, виключити з неї вільних слухачів, які нехтували заняттями, і прийняти замість них монастирських послушників. Запрошеному Аліпієм із Санкт-Петербурга для викладання живописцю В.Баревитову було відмовлено і призначено викладачем послушника Павла Дедюхина, який закінчив Академію мистецтв і мав свідоцтво на право викладання в гімназіях.

Так закінчився початковий етап діяльності лаврської школи. У наступний період, з 1871 по 1883 рік, на чолі школи був ієромонах Альвіан, який ще 1852 року починав послушником в іконописній майстерні під доглядом Пафнутія Львова. Комплекс архівних документів, що відносяться до 70-80-х рр. ХІХ ст., дають уяву про устрій життя й організацію навчання в лаврській школі. Основним документом, що визначав хід життя школи, був Устав іконописної школи Києво-Печерської лаври, розроблений ще під час її заснування. На чолі школи стояв її завідуючий – ієромонах, ці обов’язки виконував звичайно керівник лаврської іконописної майстерні. Художній керівник, від якого вимагався “освітній художній ценз”, проводив заняття з учнями і відповідав за виконання замовлень на іконописні роботи. До штату школи входив також іконописець-реставратор. Заняття з рисування та живопису

проводили звичайно двоє викладачів, яким Лавра сплачувала гроші. Другим викладачем часто призначали монаха з лаврської братії. Устав визначав кількість учнів до 15 чоловік.

Особливістю лаврської школи, в порівнянні з іншими художніми закладами, був практичний характер навчання. Учні мали не тільки навчатись, а й працювати. Навчальний рік починався 1 жовтня і закінчувався 1 березня, тобто тривав п'ять місяців, ще шість місяців були призначені для праці, виконання замовлених робіт з розпису храмів, написання ікон для іконостасів та ін. За свою працю учні отримували 10% вартості замовлення. У вересні викладачі й учні мали місяць відпустки. Протягом року учні теж мали займатися написанням ікон. Так, згідно з Уставом, із трьох годин ранішніх занять дві години надавали для рисування та живопису і одну годину для написання ікон. Після обіду учні працювали дві години і після вечері знов збирались на вечірнє заняття з викладачем.

Устав живописної школи визначав також денний розклад. Учні мали вставати о 6 годині ранку, а увечері о 10 годині “тушити вогні обов’язково”. Заняття тривали протягом усього дня з 8 години ранку до 8 години вечора, з перервами на обід, денний чай, вечерю і двогодинну прогулянку на свіжому повітрі. За монастирським звичаєм, весь перебіг дня супроводжувався молитвою. У святкові та недільні дні учні були присутні на богослужінні в Микільській больничній церкві і потім проводили ці дні “в повному спокої та відпочинку”.

Дух монастирської школи відчутний і в такому доповненні до уставу: “Отець завідуючий і керівник мають поводитися з учнями гуманно, з любов’ю, не насилуючи їхньої волі, спрямовуючи їх на добре. За пустощі та провини не треба карати, а з любов’ю переконувати і пояснювати їх шкідливість”. Завідуючому також було вказано не примушувати учнів до прийняття монастирського послуху, бо таке рішення мало бути справою свідомого вибору і призначення.

З батьками або родичами учня, який був прийнятий до школи, укладався “Контракт на прийняття Лаврою учня для навчання живописною мистецтва”. Монастир приймав учня на повне забезпечення і брав зобов’язання утримувати й навчати його. Учень зі свого боку був зобов’язаний поводити себе гідно і займатися старанно, за що йому належало т. зв. жалування у розмірі 8 карбованців на рік і особлива винагорода за успіхи. У випадку, якщо учень залишить школу раніше обумовленого терміну, або буде нехтувати навчанням і поводити себе погано, батьки учня мають доплатити 150 карбованців за кожний рік

занять. Контракти укладали на 3 роки мінімального терміну навчання або на 6 років повного курсу. Більшість учнів, як видно з контрактів, була з незаможних верств населення: з родин селян, міщан і бідного духовництва. Походили вони в своїй більшості зі східних та південних губерній України, але були й такі, що приїздили на навчання в Лавру з Росії. Серед учнів школи в 70-х роках XIX ст. було також декілька сербів і болгар. Кількість учнів змінювалася в різні роки від 10 до 22 чоловік. Але Духовний Собор, не бажаючи зайвих витрат на утримання, неодноразово вимагав, щоб кількість їх не перевищувала 15 осіб.

Умови цих контрактів виконувались як з боку лаврської школи, яка надавала учням професійну художню освіту, так і з боку самих учнів, які старанно навчалися мистецтву живопису. Художник М.І.Мурашко, засновник славнозвісної Київської рисувальної школи, з похвалою відгукувався про високий рівень підготовки лаврських випускників з рисунка та живопису, яких він запрошував до себе працювати репетиторами. Про успішну діяльність лаврської школи свідчить також число її випускників, які стали студентами Академії мистецтв у Петербурзі, їхні успіхи під час навчання в Академії. Так, з одинадцяти учнів, які були прийняті ієромонахом Альвіаном до лаврської школи в 1874 році, п'ятеро потім навчались в Академії мистецтв у 1879-1881 рр. Це – Семен Власенко, Прокопій Козачинський, Пилип Чирко, Михайло Скуднов, Ілля Вершинін, відомості про яких надає “Юбилейный справочник императорской Академии художеств”. С.Власенко, П.Козачинський та П.Чирко навчались живопису і по закінченні Академії отримали звання художника. М.Скуднов став художником-медалером. І.Вершинін (1859-1913) навчався на мозаїчному відділі, потім працював в мозаїчних майстернях Академії мистецтв. Усі вищезгадані студенти нагороджувалися срібними медалями під час свого навчання, а найбільш обдарований з них, Пилип Чирко отримав дві срібні й одну золоту медаль, по закінченні Академії звання класного художника 2-го ступеня. П.Чирко (1859-1928) набув визнання як художник також за радянських часів, з 1915 р. він жив у Чернігові, де в Чернігівському музеї зберігались його твори до 1941 р.

Ієромонах Альвіан, під наглядом якого була в 70-80-х рр. живописна школа, був учителем, який виховав цілу плеяду художників. Серед вихованців Альвіана найвідомішим став Іван Сидорович Їжакевич (1864-1962), народний художник України. До лаврської школи він поступив дванадцятирічним хлопчиком у 1876 р. і після шести років навчання продовжив художню освіту в Академії мистецтв. Під керівництвом Альвіана починав своє навчання в Лаврі 1882 року Степан Яремич

(1869-1939), в подальшому відомий мистецтвознавець і художник, головний хранитель Ермітажу в 30-х рр. Після закінчення навчання у школі в 1887 р. С.Яремич деякий час працював як іконописець у Лаврі.

Про стан лаврської школи на початку XX ст. повідомлялося в довідці Духовного Собору 1901 року для Комітету опіки про руський іконопис, який очолював проф. С.Д.Шереметев: “В іконописній школі навчають рисування і пишуть ікони, останнім часом уведено викладання предметів із програм церковно-парафіяльних шкіл. Постанова справи в лаврській іконописній майстерні має практичний характер, пропонуються гарні іконописні зразки, робляться технічні вказівки, але не викладаються загальні наукові відомості про іконописне мистецтво. Тому дуже бажано Духовному Собору, щоб лаврські іконописні майстерні зі школою були перетворені на таких засадах, які і будуть визнані необхідними Комітетом”. У довідці повідомлялося також, що бракує кваліфікованого викладача рисування та живопису.

Значний внесок у подальший розвиток лаврської живописної школи на початку XX ст. зробив І.С.Їжакевич. Після закінчення Петербурзької академії мистецтв зі званням викладача рисунка він повернувся до Києва і працював у Лаврі як художник. В 1901 році Їжакевич почав розпис Трапезної палати, де і проявилася сформована до того часу власна художня манера митця з нахилом до реалізму. Намальовані на стінах Трапезної палати образи печерських преподобних мають портретні риси конкретних осіб, що були перероблені творчою уявою художника у відповідності з розповідями Києво-Печерського патерика про діяння і духовні подвиги подвижників. За спогадами одного з учнів лаврської школи, Їжакевич доручав йому фотографувати колоритні постаті прочан, які приходили на поклін до лаврських святинь, і потім використовував їх як типажі для розписів Трапезної палати. Композиції, написані І.С.Їжакевичем у приміщенні самої Трапезної церкви – “Різдво Христове”, “Стрітення”, “Хрещення Господнє” і “Воскресіння” – виконано в дусі канонічного віконного живопису. Живопис Їжакевича в Трапезній церкві наочно свідчить про живописця, який набув майстерності в монастирській іконописній школі. Спілкування Їжакевича з учнями лаврської школи почалось ще під час його роботи в Трапезній, коли вони і приходили подивитись на роботу митця.

Влітку 1905 року Їжакевичу надійшла пропозиція від Духовного Собору зайняти вакантне місце викладача в лаврській школі. Заняття з учнями на той час проводив “один рисувальник з братії й вільнонайманий іконописець”. І.С.Їжакевич у відповіді на пропозицію взяти на себе

обов'язки викладача рисування в школі писав: “Маючи на увазі те, що я як колишній вихованець лаврської іконописної школи бажаю на цей час бути корисним Лаврі у відповідь на все минуле її піклування про мене, я згодний вести викладання протягом того часу, як триватиме моя праця в Трапезній церкві, безкоштовно, присвячуючи школі приблизно дві години на день. По закінченні роботи в Трапезній церкві я згоден викладати в школі з оплатою 100 карбованців на місяць, таку винагороду прийнято сплачувати викладачу в рисувальному училищі”.

З приходом їжакевича до школи в заняттях учнів з'явилися такі нововведення, як обов'язкове рисування з натури і по пам'яті, копіювання творів не тільки старих майстрів, але й художників російської реалістичної школи. Відбувались періодичні виставки робіт учнів, Їжакевич включив до навчального процесу лаврської школи багато передових досягнень рисувальної школи Мурашка, де він колись працював репетитором. Іван Сидорович викладав у лаврській школі тільки один 1905/1906 рік. Підсумовуючи роботу Їжакевича за цей короткий термін, доглядач іконописної майстерні ієромонах Володимир писав, що художник “... ставився з великим старанням і любов'ю до учнів, з виключною увагою і простотою, і цим пробудив в них велику енергію до занять, результат з'явився той, що з'явилась можливість своїми силами розписати Економічну церкву”. Розпис Всіхсвятської церкви над Економічною брамою, виконаний винятково силами учнів іконописної школи в 1906 році, є підсумком діяльності І.С.Їжакевича як художньою керівника школи.

Всіхсвятська церква була розписана за 6 місяців, за той термін, що згідно з Уставом школи, відводився для виконання замовлених робіт (з березня по вересень). Художній керівник школи мав відповідати за виконання замовлень. Устав указував, що обов'язком керівника є розроблення ескізів або надання учням знімків з ікон і картин художників як зразків для розпису. В ході роботи керівник мав доглядати за роботою учнів, допомагати їм, в разі необхідності, самому закінчувати її. Приблизно таким чином була організована робота Їжакевича з учнями під час розпису Всіхсвятської церкви, Їжакевич як художній керівник розробив загальний проект розпису храму. Але протягом учбового року кожен учень розробляв ескіз власної композиції, ці ескізи обговорювалися всіма учнями разом з викладачем, якщо їх не приймали, то учень використовував чужий ескіз. Більшість зображень у Всіхсвятській церкві було виконано учнями за власними ескізами. Серед архівних документів школи зберігся список імен художників з переліком

виконаних ними композицій в Економічній церкві та вартістю робіт. Працювали над розписами 20 учнів лаврської школи, 3 послушники і один монах. Один із найкращих учнів, Василь Шуршиков, виконав образ Ісуса Христа в куполі храму. Великі постаті святих Кирила та Мефодія на південній стіні написані послушником Василем Лукіним, образ св. князя Володимира на протилежній стіні – послушником Єпифанієм Хоменським.

Програма розпису Надбрамної церкви відповідає освяченню храму в ім'я Всіх Святих і містить образи окремих святих, які були виділені з усього великого сонму святих православної церкви. Це образи трьох святителів – Іоанна Златоуста, Василя Великого та Григорія Богослова; як упорядники чину літургії вони зображені у вівтарі храму. На південній стіні, при вході в храм, розміщені образи рівноапостольних Кирила та Мефодія, просвітителів слов'янських народів, і на протилежній стіні – постать рівноапостольного князя Володимира, який просвітив Русь хрещенням. На віконних укосах зображені печерські святі. Розміщення зображень у куполах храму, на парусах і арках відповідає традиційним іконографічним схемам розпису храмів. Проект розпису храму не переобтяжений живописними композиціями, він відповідає ясній і лаконічній архітектурній композиції церкви. Як і в розписах Трапезної, велика роль відводиться декоративному елементу, майже вся вільна поверхня стін ніби покрита тканиною вишневого кольору з візерунчастим орнаментом.

У розписах Всіхсвятської церкви помітні ті ж риси, що були властиві живопису стилю модерн на початку ХХ ст.: органічне поєднання живопису з архітектурою, стилізація художніх образів, особлива зацікавленість орнаментом. Художньому напрямку живопису Всіхсвятської церкви притаманна стилізація як прагнення повернутись до витоків давньоруського церковного живопису з його одухотвореністю і лаконічною, ясною художньою мовою. В художніх образах Всіхсвятської церкви помітний також вплив релігійного живопису М.Врубеля, поруч з яким Їжакевич ще учнем лаврської школи працював у Кирилівській церкві. Зображені в медальйонах на арках лики апостолів з великими темними очима нагадують образи Врубеля у Кирилівській церкві.

Характерний взірець живопису модерну – декоративний розпис стін вхідної галереї з архітектурними мотивами казкового града Китежа, з райськими деревами, з орнаментами, що трактовані в дусі народних традицій. Цей розпис виконаний за власним проектом учнем лаврської школи Єфремом Судоморою (1889-1968), який пізніше працював як книжковий графік і набув визнання своїми ілюстраціями до класичних

українських літературних творів. Ще один з учнів Їжакевича, що брав участь у розписах Всіхсвятської церкви, став пізніше також визнаним українським художником, – це Федір Коновалюк. Він написав образи Ієремії та Матвія Прозорливих і деякі орнаменти всередині церкви та в притворі.

І.С.Їжакевич як художній керівник школи відкрив для своїх учнів нові художні напрями, показав їм нові грані церковного живопису. Розписи Всіхсвятської церкви були завершальним етапом його педагогічної діяльності в Києво-Печерській лаврі. Залишення Їжакевичем посади викладача збіглося з реорганізацією іконописної школи на початку нового 1906/1907 навчального року. Духовний Собор Лаври завжди мав практичну точку зору на діяльність школи і намагався, наскільки це було можливо, зменшити витрати на утримання школи й отримати від її діяльності більше практичної віддачі. У своєму зверненні до Духовного Собору у вересні 1906 р. намісник Лаври архимандрит Антоній нагадував, що в лаврській школі перебувають на повному утриманні 20 малолітніх учнів, які навчаються живопису під керівництвом завідуючого школою ієромонаха і викладача-художника. Але учні після навчання залишають Лавру і, не маючи можливості власними силами виконувати замовлення, монастир вимушений передавати ці замовлення міським іконописцям. На цю проблему неодноразово вказували в попередні роки інші доглядачі іконописної майстерні. У вересні 1906 року Духовний Собор прийняв рішення про реорганізацію іконописної школи і перетворення її в іконописну майстерню зі штатом іконописців з братії Лаври. Це рішення не означало припинення навчання живопису в Лаврі, змінився тільки статус школи. При майстерні мали перебувати на утриманні Лаври 10 учнів – пансіонерів (замість колишніх 20) і вільно-найманий викладач рисування.

Їжакевича на цій посаді змінив восени 1906 р. Володимир Димитрович Сонін (1853-19??), якого як “людину працювиту і здібну” рекомендував сам Їжакевич. Живописного мистецтва Сонін навчався у свого батька, професійного художника, який розписував церкви в Чернігівській губернії. 1893 року, в 40-річному віці, Сонін закінчив школу М.І.Мурашка і в 1901 році Академією мистецтв, йому було надано право викладати рисування в середніх навчальних закладах. У Лаврі він почав працювати 1899 року, коли його як міського іконописця Духовний Собор запросив поновити живопис на фасадах Троїцької Надбрамної церкви і на стінах біля Святих воріт.

У 1900 році Сонін з бригадою іконописців написав нові ікони на металі, що прикрашають зовнішні стіни Троїцької церкви. Ці образи, виконані в традиційному канонічному стилі, свідчать про гідний рівень професійної майстерності іконописців.

Дві великі картини біля Святих воріт із зображенням Соборів преподобних Ближніх і Дальніх печер, написані І.С.Їжакевичем за проектом В.Д.Соніна, являють собою нові композиції в традиційній печерській іконографії. Зображені в пейзажі, поміж дерев, дві групи печерських преподобних на чолі з Антонієм і Феодосієм виходять із печер і наближаються до глядача. В цих живописних композиціях поєднується реалістичний пейзаж і образи преподобних, які належать іншому, духовному світу. Художнє рішення композицій нагадує стиль і мотиви деяких картин М.В.Нестерова, з яким на той час В.Д.Сонін підтримував творчі стосунки і дружнє спілкування.

З 1906 по 1910 рік В.Д.Сонін виконував також обов'язки викладача живопису в лаврській школі, дотримуючись у загальних рисах педагогічної методи І.С.Їжакевича. Підсумковою роботою В.Д.Соніна лаврського періоду був розпис храму і створення іконостаса в селі Тернівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, здійснені 1910 року бригадою лаврських іконописців і учнів під його керівництвом. Проект розпису виконувався за замовленням сім'ї поміщиків Головачевих для церкви, яка була в їхньому маєтку. Живописні ескізи Соніна до розписів храму позначено ліричністю і камерністю. Зокрема, це зображення Христа в куполі в оточенні сонму ангелів у хмарах, яке створює відчуття легкості і нематеріальності. В колориті домінують різні відтінки улюбленого художником блакитного кольору. Блакитну гаму доповнюють пастельні бузкові й рожеві тони. Уся вільна поверхня стін суцільно покрита дрібним візерунчастим орнаментом зі стеблами та квітами.

Романтично-сентиментальний бік творчості В.Д.Соніна виявився в його творі "Архангел Гавриїл" початку ХХ ст. Композицію, виконану в блакитній кольоровій гамі, розміщено на вузькому полотні вертикального формату. У верхній частині зображено постать архангела з квітучою гілкою і світильником, яка виникає з блакитного серпанку, що оточує її. Внизу – весняний південний пейзаж у блакитних сутінках. Митцеві можна закинути деяку несаможиттєвість художнього погляду і вказати на ремінісценції, які викликає цей твір. Але дивним є те відчуття безшумного польоту ангела над землею, що зумів передати художник.

В.Д.Сонін був останнім художнім керівником лаврської іконописної майстерні, твори якого нам відомі. У фондах заповідника зберігається чимало його живописних творів, портретів, пейзажів та ін.

Останнім відомим нам з архівних документів керівником лаврської іконописної майстерні був Іван Іванович Міщенко, який займав цю посаду в 1910-1915 роках. Він займався церковним живописом і називав себе “художником Імператорської Академії Мистецтв”. В 1915 році, “через обставини воєнного часу”, заняття з учнями припинились, як і роботи в іконописній майстерні, І.І.Міщенко був звільнений. Діяльність іконописної майстерні поступово згасала і згідно з архівними документами 1918 року в Лаврі залишалося тільки п’ять монахів-іконописців.

Лаврський альманах. Києво-Печерська Лавра в контексті української історії та культури: Збірник наукових праць. – Випуск 5. – 2001. – С.74-87.

**№39. Микола Лисенко (1842-1912) –
композитор, піаніст, педагог, хоровий диригент,
основоположник української класичної музики**

Микола Віталійович Лисенко народився 22.ІІІ.1842 р. в селі Гриньках тепер Глобинського району Полтавської області. З іменем М.В.Лисенка пов’язана епоха становлення української професійної музики, театру та мистецької освіти в Україні.

Рід Лисенків походив з козацької старшини часів Богдана Хмельницького, засновником роду вважається легендарний козацький гайдамацький ватажок Вовгура Лис, сподвижник Максима Кривоноса. З рук Івана Мазепи шляхетство одержав Іван Якович Лисенко – полковник чернігівський і переяславський, наказний гетьман України 1674 р. Його син – Федір Іванович у 1728-41 – Генеральний осавул, а з 1741-51 – Генеральний суддя Війська Запорозького. Серед його синів і зятів було 12 козацьких сотників, а також представників Інших козацьких чинів. У подальших поколіннях роду знову ж переважають військові. Батько М.Лисенка – Віталій Романович служив у Кірасирському Воєнного ордену полку, вийшов у відставку в чині “полковника з мундиром”, обирався Повітовим маршалком (Предводителем дворянства) Таращанського і Сквирського повітів. На схилі віку він займався етнографічними дослідженнями; гарно співав українські пісні, вправно добираючи акомпанемент на фортепіано.

Нащадок давнього шляхетського роду, М.Лисенко поєднав у собі заповідану предками відданість національній ідеї та хист до державницько-

просвітницької діяльності з непересічним музичним обдаруванням, ставши в Україні на чолі мистецьких змагань середини XIX – початку XX ст. За висловом нашого сучасника – лисенкового праправнука, теж Миколи Віталійовича і також музиканта, “Микола Лисенко змінив козацьку шаблю на диригентську паличку, і зброєю в боротьбі за незалежність України зробив народну пісню”.

Від найперших дитячих років світосприйняття майбутнього композитора формується під впливом двох музичних стихій. З одного боку, це салонне музикування матері Ольги Єреміївни (з роду Луценків) – прекрасної піаністки, вихованки Смольного інституту шляхетних дівчат, а отже, прихильниці європейської та якоюсь мірою російської класики. Для малого Миколи ця сфера відкривається через класичні сонати, парафрази і попури на теми популярних опер, модні салонні п’єси на зразок “Сплячого лева” А.Контського. Найголовніше, що в родині, яка добре пам’ятала кріпацький оркестр матиного діда Петра Булюбаша, музичне обдарування, бажання займатись музикою викликали увагу і розуміння. Мати, помітивши музичні здібності сина, вже в 5 років починає сама вчити його гри на фортепіано. Шести років хлопчик вражав усіх музичною пам’яттю, чистотою і легкістю гри. А також “дивовижною легкістю, з якою засвоював мотиви і підбирав їх з гармонізацією на роялі”. В 9 років Микола написав свій перший музичний твір – граційну “Польку”, видану батьком у подарунок до дня народження сина.

Друга музична стихія існує за стінами панського будинку, а часом, як у бабуні Марії Василівни Булюбаш, прямо у світлицях – це українська народна пісня і вся, просякнута до нитки музикою, тканина народного побуту з його театралізованими обрядами, святами, плачами. Фольклорні зацікавлення юного Лисенка знаходили щирий відгук і підтримку і в його дядьків – Андрія Романовича та Олександра Захаровича Лисенків. Олександр Захарович прекрасно грав на бандурі, кохався у козацькій старовині та українській історії.

Остаточно усвідомлення національного самовизначення М.Лисенка відбулося років у 14, коли, гостюючи з троюрідним братом Михайлом Старицьким у дядька Андрія Романовича, вони цілу ніч читали заборонені вірші Тараса Шевченка, “захоплюючись і формою, і словом, і сміливістю змісту”. “Лисенко, що звик до російської чи французької мови, був особливо зачарований музичною звучністю і силою простого народного слова”, – згадував Михайло Старицький.

Основний внесок М.Лисенка в національну культуру становить збирання скарбів народної музики, дослідження та опрацювання їх,

повернення їх народові “у вишуканій мистецькій оправі” і розбудова на основі народного мелосу національної музичної професійної мови.

Перші кроки в музиці робить М.Лисенко як піаніст – спочатку в київських пансіонах Гедуена і Вейля, де вчиться у чехів К.Нейнківча та надзвичайно популярного київського педагога і виконавця Паноччині (Алоїзія Гіоноцного). Далі – в харківській 2-й гімназії його вчителями стають Й.Вільчек і відомий російський піаніст і композитор Микола Дмитрієв. У Харкові юний Лисенко починає навіть концертувати в камерних зібраннях (і як соліст, і в ансамблі з викладачами і співучнями) в домі попечителя Харківського навчального округу Федора Голіцина. Концертну діяльність як піаніст М.В.Лисенко вестиме таким чином з 14–15 років до кінця життя, близько 55 років.

У 1860 р. М.Лисенко вступає на природничий факультет Харківського університету, де вже навчався М.Старицький. Наступного навчального року вони змушені перевестись до Київського університету, щоб уникнути репресій після студентських заворушень у Харкові. Тут юнаки потрапляють у коло прогресивного студентства, що складало так звану київську “Стару громаду”. Відбувається знайомство М.Лисенка з Тадеєм Рильським, Борисом Познанським, Петром Косачем, Михайлом Драгомановим та його сестрою Ольгою, Володимиром Антоновичем, Павлом Житецьким та багатьма іншими, чие самовіддане служіння національній ідеї визначили політичний і культурний розвиток України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

У Києві Лисенко продовжує інтенсивно займатись музикою. Під впливом програми, наміченої “Старою громадою”, інтенсивно починає збирати і обробляти народні пісні, працює над “Словником української мови” і перекладами загальнодоступних підручників, створює студентський хор Київського університету (з 1862 р. існує і дотепер), який починає виконувати народні пісні в лисенкових обробках, бере участь у студентських виставах, створивши, зокрема, у 1864 р. музичний супровід до водевілю В.Гоголя (батька) “Простак”. Разом зі Старицьким робить у 1863 р. першу спробу написати оперу – народну музичну драму “Гаркуша” за повістю Олекси Стороженка. Виступає як піаніст у концертах на користь створюваного в той час Київського відділення Російського музичного товариства, виконуючи з великим успіхом у тих концертах не лише виключно складні сольні твори, але й 2-й Концерт Ф.Шопена та інші твори для фортепіано з оркестром. Бере участь у хорі РМТ при першій постановці в Києві фрагментів опери М.Глинки “Іван Сусанін”.

То ж не дивно, що скінчивши блискуче університет і захистивши у 1865 р. кандидатську дисертацію, М.Лисенко все ж обирає музику і, заробивши трохи грошей, їде у 1867 р. до Лейпцизької консерваторії. Вступивши до неї як піаніст, він одночасно слухає лекції з теоретичних дисциплін і композиції у провідних німецьких професорів. Обмеженість фінансових можливостей (після скасування кріпацтва Лисенки потрапили в таку скруту, що Миколу навіть виключали на другому курсі з університету через несплату за навчання) змушує його досягнути консерваторський курс за 2 роки. М.Лисенко стає першим в Україні і одним з небагатьох серед свого покоління композиторів Російської імперії, хто мав європейську професійну освіту.

В Лейпцигу Лисенко видає свої перші твори – фортепіанну “Сюїту на теми народних пісень у формі старовинних танців”, перші два “Збірники обробок українських народних пісень для голосу в супроводі фортепіано”. За життя він видасть 7 таких збірників по 40 пісень, 12 “Хорових десятків” (обробок для хору); обрядові збірки: “Коломийки”, “Колядки, щедрівки”, два “Вінки веснянок”, “Весілля”, “Купальську справу”, загалом понад 500 обробок для голосу і хорів; дві спеціальні збірки для молоді – “Молодощі” та “Збірник українських народних пісень у хоровому розкладі, пристосованих для учнів молодшого і підстаршого віку в школах народних”.

Тоді ж у Лейпцигу видає композитор і перший випуск “Музики Миколи Лисенка до “Кобзаря” Тараса Шевченка”. Це одна з вершин його творчості. Іван Франко писав: “Між власними композиціями Лисенка поміж його опер і оперет, найкращі і найталановитіші його композиції до многих поезій Шевченка, в яких музикальність вірша він відчув глибше, і зумів віддати її краще від усіх інших багаточисленних композиторів, яких манила до себе Шевченкова муза”. А видатний західноукраїнський композитор ХХ ст. Станіслав Людкевич називав ці твори “правдивими перлинами наскрізь оригінальної лисенкової творчості”.

Понад 90 разів звертався композитор до віршів Кобзаря, інтерпретуючи їх то як солоспіви (іноді цілі розгорнуті вокальні сцени, як, скажімо, “Молітесь, братіє, молітесь” з поеми “Гайдамаки”), то як розгорнуті кантати на зразок “Б’ють пороги” чи “На вічну пам’ять Котляревському”, то як хори а capella або в супроводі фортепіано чи оркестру – як “Іван Гус”, то як вокальні ансамблі. Деякі твори з лисенкової “Музики до “Кобзаря” майже від самого їх створення стали справді народними піснями, зокрема “Ой, одна я, одна як билинонька в полі” чи “Садок

вишневий коло хати”. Поезія Т.Шевченка, ніби вінок, обрамлює творчість М.Лисенка. Маючи вже деякий серйозний творчий доробок, як Опус №1, позначив він “Заповіт”, написаний у Лейпцигу (1868) на прохання Львівського т-ва “Просвіта”, а останнім твором композитора, написаним буквально в переддень смерті, є хор “Боже, нашими ушима / Чули твою славу” (“Псалом Давидів”).

Вокальні твори написав М.Лисенко і на тексти інших поетів, один з них – російською мовою – “Признание” на 4 рядки з вірша С.Надсона. Ця мініатюра була подарунком на останній день народження тяжко хворого поета, який мешкав на дачі в Боярці поруч з Лисенками.

Окремо у спадщині Лисенка слід відзначити і перший в українській музиці вокальний цикл (13 солоспівів і 2 дуети) на вірші Г.Гейне в українських переспівах Лесі Українки, Максима Славинського, Людмили Старицької-Черняхівської та самого М.Лисенка. Саме до цього циклу належить один з найвідоміших у світі його творів – дует “Коли розлучаються двоє”.

Вокально-хорова спадщина М.Лисенка, окрім трьох кантат і 18 хорів на Шевченкові тексти, включає і 12 оригінальних хорових творів на тексти українських поетів. Причому два з них – “Жалібний марш” на слова Лесі Українки і кантата “До 50-х роковин смерті Т.Шевченка” – також присвячені Кобзареві.

Взагалі робота по увічненню пам’яті Т.Шевченка зі студентських років і до останнього подиху була основою громадянсько-просвітницької діяльності Лисенка. Останнім часом документально доведено, що композитор не брав участі у перепохованні Кобзаря. Проте він зробив справу набагато важливішу: слідом за поетом, Лисенко поклав усе творче життя на те, щоб “просвітить рабів німих”, щоб з розірваної двома імперіями людності виховати єдину націю, гідну свого героїчного минулого і здатну творити власне майбутнє.

Від 1862 р. М.Лисенко щорічно організовує концерти пам’яті Т.Шевченка, що, до речі, породжує нову концертну форму – змішаний концерт. Сам Лисенко виступає в цих концертах як піаніст і хоровий диригент. Звучать його обробки і авторські твори, композиції інших авторів на слова Шевченка та інших поетів, вірші Т.Шевченка і фрагменти з вистав за його творами. Нині така концертна форма для нас звична. Але в Україні вона веде початок саме від лисенківських концертів.

Наприкінці життя – у 1908 р. – М.Лисенко очолює першу легальну українську громадсько-політичну організацію Київський український клуб та засновану в 1906 р. першу всеукраїнську організацію – “Об’єднаний

комітет по спорудженню пам'ятника Т.Г.Шевченку в Києві”, на адресу якого надходили кошти від концертів і благодійні внески з Австралії, Америки, Канади, не кажучи вже про всю Європу. Останньою акцією в цій лисенковій роботі було відзначення 50-х роковин смерті Т.Шевченка. Через утиски з боку царської адміністрації на чолі з київським генерал-губернатором В.Треповим і міністром внутрішніх справ Російської імперії П.Столипініним заходи було перенесено з Києва до Москви. Наслідком цього стало відкриття поліційної “Справи про закриття Київського українського клубу” та “притягнення членів ради старійшин на чолі з учителем музики Миколою Віталійовичем Лисенком до кримінальної відповідальності за протиурядову діяльність”. Через 4 дні після оголошення цієї постанови М.В.Лисенко помер від серцевого нападу.

Одним із пунктів звинувачення щодо М.В.Лисенка була його широка просвітницька, в тому числі хорова діяльність.

Сергій Єфремов у некролозі “Інтимна сила” (газета “Рада”, 29.10.1912) напише, що “мистецтво, з легкої руки небіжчика, було [...] ніби тим передовим загоном, авангардом українства, що підготовляв дорогу іншим національним формам і домаганням”.

В цьому полягає головний сенс усієї музично-громадської діяльності Лисенка, в тому числі його роботи з хорами і чотирьох його “хорових подорожей” по Україні (1893, 1897, 1899, 1902 рр.). Починаючи від створеного ним у 1862 р. хору студентів Київського університету, протягом всього життя Лисенко збирав у своїх хорах “не просто тенорів і басів, але найперше свідомих українців”. Не дивно, що в поліційних донесеннях зазначено: “скорее это не хор, а кружок, наиболее вредный в отношении политическом”. За таким звинуваченням було закрито київською адміністрацією Хорове товариство, засноване М.Лисенком у 1871-72 рр.

Взагалі М.Лисенко, де тільки міг, намагався згуртувати людей, особливо мистецьку молодь довкола національної ідеї. Так було і з Київським літературно-артистичним товариством. Відкрите у 1895 р. як форпост російської культури, воно потроху перетворилось на центр пропаганди української ідеї та національної культури, за що і було його закрито у 1905 р.

З цією ж метою виник з легкої Лисенкової руки гурток Молода література, більш відомий як Плеяда молодих українських літераторів, котрий дав путівку в життя Лесі Українці, Людмилі Старицькій-Черняхівській, Максиму Славинському, Сергію Єфремову, Володимирі Самійленку та багатьом іншим талановитим письменникам і громадським діячам початку ХХ ст.

Не меншою за впливом на розвиток української культури була і театральна діяльність М.Лисенка. Він є одним з фундаторів українського професійного театру, в т. ч. й оперного.

Почавши у 1863 р. з незакінченої спроби написати народну героїчну оперу “Гаркуша”, Лисенко, повернувшись з Лейпцига, пише (знову ж з М.Старицьким) оперету “Чорноморці” (за Я.Кухаренком), яку було з успіхом поставлено в помешканні сестер Ліндфорс на Фундуклеївській (тепер вулиця Б.Хмельницького) аматорським гуртком М.Старицького – М.Лисенка у 1872 р.

Визначною подією була наступна спільна робота митців: оперета “Різдвяна ніч” (перероблена пізніше на 4-актну оперу). Прем’єра “Різдвяної ночі” у виконанні аматорського гуртка на сцені Київського міського театру 24 січня 1874 р. стала днем народження українського оперного театру. Провідні партії співали Ольга Олександрівна Лисенко – О’Коннор, яка після одруження з М.Лисенком навчалась у Лейпцигу (Оксана), Олександр Русов (Вакула), Станіслав Габель (Пацюк). Організатори вистави, до складу яких входили М.Драгоманов, П.Чубинський, Ф.Вовк, родина Ліндфорсів, О.Русов і ін. члени “Старої громади”, відкрито задекларували свої політичні симпатії: адже просто перед глядачами серед декорацій, що являли собою інтер’єр української хати, в центрі сволюка, що підтримував дах, “вирізьблена” була дата руйнації Запорозької Січі царськими військами. Власне і сама прем’єра відбулась рівно через 200 років після тієї трагічної для України події. Не дивно, що вже до кінця своїх днів М.Лисенко перебуватиме під недремним поліцейським наглядом.

М.В.Лисенко написав 11 опер, а співпрацюючи з трупами корифеїв українського театру, він уклав музику ще до 10 вистав драматичних.

Історія створення і постановок опер М.В.Лисенка досить різна. Так, без достатніх підстав вважається оперою “Андрішіада” – власне, компіляція популярних мелодій з класичних опер та оперет, такий собі “капусник”, створений на лібрето М.Старицького і М.Драгоманова з приводу видання директором 1-ї київської гімназії Андріяшевим горезвісного “Народного календаря”.

Головне своє дітище – оперу “Тарас Бульба” – композитор так на кону і не побачив, не зважаючи на пропозицію П.І.Чайковського сприяти постановці її на московській сцені. Натомість надзвичайною популярністю користується й досі “Лисенкові” “Наталка Полтавка”, якої він фактично не писав. Композитор зазначає у передмові до першого видання (1886), що лише “уклав клавір” з найпопулярніших

мелодій, які використовувались в улюбленій ще з часів І.Котляревського “народній виставі”. Себто М.В.Лисенко написав розгорнутий фортепіанний супровід та вступ до “Наталки Полтавки”. Питання, чи оркестрував сам Лисенко цю оперу досі залишається відкритим, в усякому разі про існування лисенкового автографа партитури ніхто не згадує.

Решту великих опер: коміко-ліричну, фольклорну “Різдвяна ніч”, феєрію “Утоплена”, народну музичну драму “Тарас Бульба”, оперу-сатиру “Енеїда” композитор оркестрував сам. У клавірі до нас дійшли три перші українські дитячі опери “Коза-Дерева”, “Пан Коцький”, “Зима і Весна”, феєрія “Чарівний сон”, опера у 2-х діях “Сапфо”, і остання опера-хвилюшка “Ноктюрн”. Незакінченими залишились “Таркуша”, “Маруся Богуславка”, “Відьма”, “Літньої ночі”. З останніх листів композитора дізнаємось, що він почав був працювати над балетом.

Оперна спадщина М.Лисенка продовжує своє сценічне життя і сьогодні в різних редакціях, потреба яких обумовлена насамперед тим, що при всій своїй талановитості Лисенко не був все ж “симфоністом”, чого не змінили навіть два роки навчання (1874-76) в Петербурзі у М.А.Римського-Корсакова. Можливо до цього спричинилось і те, що М.В.Лисенку дуже мало доводилось працювати з оркестром.

Натомість у хорових творах і в хоровому диригуванні Лисенко досяг неперевершених у його час вершин. Досить згадати таку перлину хорового поліфонізму, як “Туман хвилями лягає” з опери “Утоплена”. Хоровими диригентами і композиторами стали і його найталановитіші учні – Олександр Кошиць, Кирило Стеценко, Яків Яциневич.

У доробку М.В.Лисенка майже немає симфонічних творів: незакінчена “юнацька” Симфонія – студентська робота періоду навчання в Лейпцигу, увертюра на тему пісні “Ой запив козак”, що увійшла потім в оперету “Чорноморці”, “Російська *riggato*” та оркестровий варіант фортепіанної фантазії “Козак-шумка”. Обмаль у композитора і камерно-інструментальних ансамблів: Квартет і Тріо лейпцизького періоду та кілька п’єс для скрипки, віолончелі, флейти в супроводі фортепіано, написаних на прохання друзів-музикантів М.Сікарда, О.Шевчика, В.Хіміченка, що багато концертували разом з Лисенком.

Один з кращих піаністів-віртуозів свого часу, Лисенко залишив понад 50 фортепіанних творів. На Різдвяні свята 1867 р. студент лейпцизької консерваторії М.Лисенко з величезним успіхом представив у Празі в залі “Умелецької бесіди” власні фортепіанні аранжування 10 українських народних пісень. На жаль, до нас дійшла лише одна з них – “Гей, не дивуйте, добрії люде, що на Вкраїні повстало”. Лейпцизьку

консерваторію закінчив він блискучим виконанням 4-го Бетховенського концерту для фортепіано з оркестром з власною каденцією, про що з повагою писали німецькі часописи. М.В.Лисенку належать перші в українській музиці фортепіанні рапсодії: “Золоті ключі” (1875) та “Думка-шумка” (1877). В доробку його є прелюди, вальси, ноктюрни, мазурки, марші і полонези, пісні без слів. Особливо виразно звучали ці твори у авторському виконанні. Л.Старицька-Черняхівська писала, що зі смертю Лисенка його фортепіанні твори “вмерли наполовину”. Ні до кого іншого прирівнять його гру не можна було. Коли він виконував свої і взагалі українські речі, він надавав їм щось надзвичайне – якесь євшан-зілля: в його грі оживали тисячоліття і чулась глибока, сива, слов’янська старовина. Натхненний, палкий, з силою удару левиної лапи, з гордим поглядом, він цілком перевподоблювався. В житті лагідний, ласкавий, за роялем – Віщий Боян”.

У виконанні Лисенка-піаніста, а також у виконанні камерних ансамблів за його участю, солістів і хорів під його керівництвом звучали не лише його власні чи інших українських музикантів твори, але й всесвітньо відомі шедеври західноєвропейських і російських композиторів. Широкий за обсягом піаністичний і хоровий репертуар, який звучав у концертах М.Лисенка, дає підстави твердити, що митець не просто закладав основи українського професійного виконавства, а всіма засобами намагався вивести своїх слухачів “з хуторянської обстанови у найширший європейський світ”.

М.Лисенко майже не писав духовної музики (вірогідно, через те, що мав би писати на російські тексти, чого принципово уникав усе життя). Але серед шести відомих нині релігійних творів Лисенка, надзвичайно красивих і пронизаних високою духовністю, є такий шедевр, як хоровий концерт “Куди піду від лиця твого, Господи?”, Херувимська пісня, кант “Пречистая Діва, Мати Руського краю”, котрі нині співають майже всі хорові колективи України і діаспори.

Життєвий подвиг Лисенка не обмежується написанням музичних творів. Важливим для нього був і розвиток виконавства, і то не лише в його час. Саме М.Лисенко заклав основи професійної мистецької освіти в Україні, відкривши в Києві у 1904 р. свою Музично-драматичну школу, в якій, окрім музичного, були відділення української та російської драми, і перший на теренах Російської імперії клас гри на народних інструментах – клас бандури, який, попри всі складності його організації, дав перший випуск у квітні 1911 р. Зі Школи Лисенка виріс згодом Музично-драматичний Інститут імені М.В.Лисенка – провідний мистецький

заклад України у 1918-34 рр. Випускники Муздраміну імені М.В.Лисенка заклали підвалини мистецьких досягнень України у ХХ ст.

Не випадково, що у 1903 р. відзначення 35-літньої творчої діяльності М.Лисенка перетворилось на демонстрацію величі української культури, об'єднавши націю від селянина до митця, від зросійщеного чиновника до політичного емігранта.

Відвертою багатотисячною (лише хористів, за підрахунком О.Кошиця, співало близько 1200) політичною демонстрацією став і похорон Батька української музики. Одягнена в студентські однострої українська молодь уперше стала тоді на оборону національної святині, оточивши жалобний похід і не даючи поліції провадити арешти.

Чи не найвагомніше визначення лисенкового місця в українській історії належить С.Єфремову, який, сформувавшись як митець і громадський діяч у лисенковому колі, писав у некролозі: “Знавці музики, спеціалісти, дадуть нам, певне, докладну оцінку Лисенка як композитора та художника, вияснять, чим він був серед творців-музик. Але для нас, широкого кола його послідовників, чи не природнішим, ближчим і далеко зрозумілішим буде цей образ вічно молодої душі, що була Інтимною Силою українського руху, його вогнем і живим зв'язком, що збирала порізаних в єдиний гурт, і звідси, з центра оживляла всіх одною думкою”.

Але найвищою нагородою М.Лисенку є, мабуть, не просто данина пам'яті і шана потомків, а те, що саме йому судилося стати автором двох національних гімнів, котрі утверджують духовну велич Людини і Народу. Перший з них – “Вічний революціонер” (1905) на вірші І.Франка (довго і безпідставно експлуатований радянською владою, хоча славить гімн революцію духовну, а не комуністичний переворот). Другий – “Дитячий гімн” на вірші О.Кониського (1885): всесвітньо відома тепер “Молитва за Україну” – “Боже Великий, Єдиний!”, яка з 1992 р. затверджена офіційним гімном Української православної церкви (Київський патріархат), а наприкінці ХХ ст. стала другим державним Гімном незалежної України.

100 найвідоміших українців. – С.276-283.

№40. Видатний український хормейстер, композитор і диригент Олександр Кошиць про великого українського композитора Миколу Лисенка

Як відомо, Микола Віталійович, крім музичних справ багато своїх сил віддавав громадським справам, а зокрема Українському клубові. Багато довелося йому перетерпіти на останку свого життя через цей клуб, усякі адміністративні заціпки з цього приводу і нарешті закриття клубу. Дуже часто на регулярних концертах-вечірках клубу виступав і Микола Віталійович зі своїми творами. Тут вперше я почув його “Молітесь, Братіє” в чудовім виконанні Карлаша, відомого баса.

Саме помешкання клубу і порядки в ньому робили враження чогось недокривного, а іноді впливали прямо гнітюче на настрої свіжого відвідувача. Хоч горілку в клубі було заборонено, але гвалт стояв завше такий, як у найгіршій корчмі. Ріжні кімнати мали спеціальні назви: читальня, їдальня, зала (для танців та вистав) і т. п., але в усіх кімнатах робилося одне і теж: галас, куріння тютюну, а головне – аматорське ревіння ріжних слів, од которого не можна було нікуди заховатись. Ревіли, хто як і скільки міг: і гуртом, і соло, поодиноці та дуетами. І курили, курили, курили... Навіть в залі для танців курили, причому стояли натовпом під стінами, забираючи три чверті місця від танцюристів, так що ті повинні були товктись однин по одному. І дивно, що кожний з тих людей, котрі туди ходили, яких мені доводилось знати і які ні в одному місці не допускали б такого поведження, в українському клубові чомусь розперізувались, кричали, гандаляпали, одягали якийсь недопустимий у порядному зібранні одяг, гукали і невпинно ревіли “породила молода дівчина хорошого сина”. Особливо гидко й обридно було дивитись на яку-небудь “меншість” або й “малороса”, або й росіянина, котрий своїм розперезаним поведженням вносив течію якоїсь зневаги до всього українського та до клубу. Загальне враження було якоїсь безпорядності й пересадного демократизму.

Часто можна було бачити там й Миколу Віталійовича, найчастіше в ті дні, коли відбувались засідання або був якийсь серйозний концерт. Одного разу стояли ми в їдальні й балакали з приводу нововиставленої опери Вагнера “Валькірія”. Тут я переконався у вагнеризмі Миколи Віталійовича. З надзвичайним захопленням він оповідав мені про провідні мотиви, особливо мотив вогню, що так чудово розроблено в тій опері. На моє здивування, Лисенко, людина майже удвоє старша мене віком, був приклонником нових течій в музиці. Може, я помилився, але тоді я завзято обстоював мелодизм та викінчені форми в опері.

Взагалі, коли мені доводиться чути, що Микола Віталійович в музиці – німець, то для того, хто знає його музичні погляди, його як музику, це виглядає якоюсь невдалою пересадою, бо що в музиці дійсно прекрасне, що заслуговує уваги як дійсне мистецтво, до якої б школи і національності воно не належало, завше знаходило в Миколі Віталійовичу приклонника, заступника і піонера, починаючи від старих творів Гайдна і кінчаючи російським Мусоргським. В старих літографованих нотах із хорового репертуару молодого Лисенка є багато російських творів тільки через те, що вони дійсно є перлами мистецтва. А що на його власних творах відбилась фактура німецької школи, то через те, що він був учнем ляйпцігської школи. Але вже в солових творах ранішніх часів творчості Миколи Віталійовича яскраво виявляється обличчя суто національне, українське, не тільки в мелодиці, а й у самій музичній фактурі. Наприклад, в таких всім відомих речах, як “Гетьмани”, “Ой, Дніпре мій, Дніпре”, “Заповіт”, “Молітесь, Братіє” й ін. Не кажу вже про аранжовку народних пісень, де він прямо ігнорує європейські засоби і творить нове, чисто народне, українське голосоведення. З цього боку Миколу Віталійовича треба вважати дійсним законоположником і творцем української музики. І коли він тепер нам здається застарим в музичній техніці, то основні принципи його – чисто національні – зостануться вічно живі й вічно молоді. Та музика, котра виросла не з цього коріння і приклади якої уже маємо зараз, настільки відрізняється від нашого національного музично-духовного укладу й думання, що є не тільки новою, а цілком чужою для нас. Щоб не зачіпати своїх авторів, візьмім українські мелодії в обробці чужих композиторів. Хто покаже хоч крихту українського елементу в розробці українських мелодій Бетховеном, Лістом або Чайковським (якого деякі наші земляки зараховують по своїй убогості до українських композиторів)? Ті всі мелодії подані в такій обробці, що українського там нема нічого. Замість українських вареників виходять московські пельмені. Тоді як кожна нота творів Лисенка (не кажу про всі) співає вам ту пісню, про яку, здається, мріяла українська душа, перш ніж попала в тіло людини. Слухаючи цю музику, хоча і перший раз, відчуваєш, що чув її давним-давно, що іншою вона бути не може, як не може український дух бути якимось іншим. Почуваєш, що в ній вся наша психіка, наша історія, наші традиції, наші святощі, наші завдання і наші надії. Але полишім це спеціальній критиці. Скажем одно, що коли великі наші поети оперували вже готовим українським словом, то Микола Віталійович одкрив новий національний світ в широкій світовій музичній справі, і що той прекрасний, так би

мовити, ідейно-романтичний настрій суспільства на протязі більш півстоліття виховувався його духом і, ним натхнений, він міг поставити і дати потугу до вирішення тих національних ідеалів, якому ми свідками. Ім'я такої людини не належить лише історії; воно завше буде на устах кожного українця, що далі, то більше, в міру того, як буде зростати наша національна свідомість. Він є великий воістину, навіть більший, ніж його талант, як це не буде парадоксально. Пора вже нам глянути на нього ретроспективно, а не дивитись короткозорими очима сучасників або з телячим завзяттям молоді, як на “старенького” Лисенка.

Кошиць О. Спогади. – К., 1995. – С.368-369.

№41. Михайло Старицький (1840-1904) – письменник, актор і режисер

М.Старицький – один з фундаторів українського професійного театру. Він був одночасно діячем національного і загальноросійського літературного і культурного процесу, людиною прогресивного світогляду і великого самобутнього таланту.

Рід Старицьких походить від полтавського протопопа Луки (XVII ст.). Більш віддалені гілки, за родинними переказами, губляться в давнині, беруть початок від Рюриковичів.

Батько – Петро Іванович, відставний ротмістр, помер, коли хлопчикові було 8 років.

Виховували маленького Михайла мати – Анастасія Захарівна Лисенко та бабуня Єлизавета. В маєтку дядька по матері Олександра Захаровича Лисенка була хороша бібліотека, та й сам він був людиною освіченою і обдарованою. Олександр Захарович був одружений з простою селянкою, кохався у козацькій старовині, прекрасно грав на бандурі, знав багато дум і старовинних пісень. Михайлові він дав не лише початкову освіту, але й виховав у нього любов до народу, інтерес до його історії та народної творчості.

Мати померла, коли хлопчикові було 12 років. Приїхавши до свого опікуна Віталія Романовича Лисенка, Михайло вперше познайомився зі своїм десятирічним троюрідним братом Миколою Лисенком. Відтоді побратимство їхнє життєве і творче триватиме весь час і принесе українській культурі чимало визначних творів і мистецьких здобутків.

З 1859 р. Михайло Старицький вчився у Полтавській гімназії, у 1858 р. вступив до Харківського університету на фізико-математичний, згодом – на юридичний факультет. У 1860 р., після студентських

заворушень, Старицький і Лисенко терміново переводяться до Київського університету, де потрапляють у коло прогресивного українського і польського студентства, що складало так звану Київську (Стару) Громаду. Відбувається знайомство М.Старицького з Михайлом Драгомановим та його сестрою Ольгою, Петром Косачем, Володимиром Антоновичем, Павлом Житецьким, з Тадеєм Рильським, Борисом Познанським та багатьма іншими, чие самовіддане служіння національній ідеї визначили політичний і культурний розвиток України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Студентські збори і мітинги, робота в недільних школах і бібліотеках, участь у театральних, етнографічних і хорових гуртках поглинали час і енергію Старицького. Великий вплив мав на нього, як власне і на ціле покоління, Михайло Петрович Драгоманов, видатний соціолог і публіцист, історик, літературний критик і фольклорист. З університетських часів Драгоманови, М.Старицький, М.Лисенко, П.Косач живуть, якщо не разом, то в близькому сусідстві.

Напровесні 1861 р. М.Старицький, виїхавши на Полтавщину, вступає у володіння батьковою спадщиною, і тоді ж одружується з молодшою сестрою Лисенка – Софією Віталіївною.

М.П.Старицький повертається до Києва лише у 1864 р. і намагається продовжити навчання. Його глибоко вражає “безнадійна зневіра”, яку він застає в громадському житті. Свою потужну енергію М.Старицький витрачає в цей час на вивчення мов.

Скінчивши навчання в університеті у 1865 р., Старицький купує невеличкий маєток на Поділлі – Карпівку, куди переїздить з родиною у 1868 р. На деякий час його поглинає ідилія сімейного життя: чарівна кохана дружина (якій було на час їхнього одруження лише 14 років), народження дітей, упорядкування маєтків, літературна праця.

У 1871 р. М.Старицький знову повертається до Києва і займається літературною і громадсько-культурницькою діяльністю, робить перші перекладацькі спроби, публікує перші власні вірші (під псевдонімом Гетьманець) у львівських виданнях “Правда” і “Нива”.

Активізується в цей час і діяльність Старої Громади. Старицький бере активну участь у її діяльності, в основному у справах перекладу українською мовою творів європейської літератури. Не зважаючи на цензурні заборони, у його перекладах вийшли українською мовою “Казки Г.Андерсена” (1873), “Байки І.Крилова” (1874), “Пісня про купця Калашникова” М.Лермонтова (1875). Результатом подорожі М.Старицького на Балкани стає видання “Сербські народні думи та пісні” (1876).

Разом з М.Лисенком і родиною Ліндфорсів беруться за організацію першого аматорського гуртка, силами якого поставлено спочатку їхню першу оперету “Чорноморці”, а в 1874 р. – оперету “Різдвяна ніч”, від прем’єри якої починається відлік історії українського театру, зокрема оперного. Гурток Старицького-Лисенка перетворюється на Товариство українських акторів, зусиллями якого було поставлено чимало п’єс, опер і оперет.

Тим часом Емським указом 1876 р. було підтверджено в більш категоричній формі заборону перекладати і друкувати твори українською мовою і ставити на сцені українські п’єси. Заборонено було і діяльність Громад, що нібито сприяли поширенню сепаратистських поглядів. Почалися переслідування керівників Громади. Змушений був емігрувати М.П.Драгоманов, потрапив під пильний нагляд М.П.Старицький.

Репресії викликають у відповідь бурхливий потік літературних і драматичних українських творів.

У 1882 р. М.Старицький переклав “Гамлета” У.Шекспіра, ставить фрагменти з нього у домашній виставі і сам грає Гамлета.

На початку 80-х рр. М.Старицький добивається відкриття літературно-художнього журналу. Вихід альманаху “Рада” (перше видання – у 1883 р., друге – 1884 р.), за словами І.Франка, був “...мов перший весняний грім по довгих місяцях морозу, сльоти і занепаду”.

Зустріч у Києві на початку 80-х рр. М.Старицького та М.Лисенка з організаторами елісаветградського аматорського гуртка М.Кропивницьким та М.Садовським поклала початок першій українській професійній трупі під керівництвом М.Старицького. До неї увійшли М.Заньковецька, М.Кропивницький, М.Садовський, П.Саксаганський, І.Карпенко-Карий та ін.

Розуміючи, що сцена – “могутній орудок до розвитку самопізнання народного”, М.Старицький, відмовившись від мрій про кар’єру артистичну, віддає не лише свій талант режисера і театрального педагога та організаторську енергію театральній справі, але й підпорядковує їй життя усієї родини. Продавши маєток у Карпівці, всі свої кошти він віддає на театр: створює прекрасні декорації, костюми і реквізит, набирає досить великий, хор і оркестр, поліпшує умови життя усіх працівників. Артистам щойно виниклого українського театру встановлено гонорари по розцінках імператорських труп.

М.Старицький постійно дбає і про розширення та поглиблення репертуару, намагаючись ставити насамперед високохудожні п’єси. Значну частину репертуару складають твори самого М.Старицького, М.Кропивницького і І.Тобілевича. Музику до багатьох вистав пише

М.Лисенко, він же працює з хором та оркестром, допомагає акторам удосконалюватись у виконанні вокальних фрагментів ролей.

Київський генерал-губернатор заборонив трупі корифеїв (як незабаром почали їх називати) виступати на території свого генерал-губернаторства, тобто Київської, Волинської, Кам'янець-Подільської, Полтавської і Чернігівської губерній. Та молодий український театр дуже швидко набуває величезної популярності не лише в Україні, а і в Росії, Молдавії, Криму, Польщі – скрізь, куди виїжджає на гастролі.

Незабаром трупа розділилася на два колективи, один із яких очолив М.Кропивницький, а другий – переважно молодь – М.Старицький.

Вдумливий і вимогливий режисер, він невдовзі створює колектив, про який голосно заговорила російська періодична преса. Восени 1876 р. актори з тріумфом гастролювали в Москві, а на початку наступного року – в Петербурзі, далі – у Варшаві, Мінську, Вільнюсі, Астрахані, Тифлісі. Про Старицького-режисера писав рецензент газети “Минский листок” (1883): “Народний театр – справа надзвичайно важка, і багато людей на ній провалилось. Потрібно було знати народне життя в такій мірі, щоб на сцені показувати його в правдивому, а не в спотвореному вигляді. Михайло Петрович вірно розумів, як треба показувати життя. Сам він не грав, але постановка кожної нової п'єси у нього завжди була чудово відшліфована, все це – наслідок саме його старання і турбот”.

Та все це має і зворотній бік – постійні сутички з цензурою і владою, безкінечні переїзди, робота в непристосованих приміщеннях, постійна плинність виконавського складу, суперечки з акторами через розподіл ролей та гонорари. Роками Старицький лише уривками бачить дружину та дітей, родинний добробут підірвано – старші дівчата з юності самі мусять заробляти на життя, ще й допомагають батькові в театральних і літературних справах.

У 1893 р. М.Старицький, лишившись фактично без здоров'я (він серйозно хворів на серце ще зі студентських років) і без грошей, залишає трупу і цілком віддається літературній творчості. Дедалі більше допомагає батькові в літературній роботі дочка Людмила. В майбутньому напише вона докладні мемуари “Двадцять п'ять років українського театру (Спогади та думки)”.

У 1894 р. відзначається тридцятиліття літературної і громадської діяльності М.Старицького. З цієї нагоди Російська Академія наук призначає йому персональну пенсію “За літературні праці на рідній мові”.

Широко відомий і шанований в театральних колах Росії, М.Старицький був одним з організаторів Всеросійського театального товариства,

яке у 1897 р. скликало Перший Всеросійський з'їзд діячів сцени, в якому взяли участь найвидатніші актори сучасності.

Появу М.Старицького на трибуні зустріли бурхливою овацією, що довго не вщухала.

В останні роки життя М.Старицький керує драматичним гуртком Київського літературно-артистичного товариства, продовжує літературну, видавничу діяльність. Життя його затьмарюють тяжка недуга і шалене цькування за введення в українську мову неологізмів (“мрія”, “байдужість”, “нестяма”, “страдниця” та багато ін.), за публікацію частини творів російською мовою в російській періодиці, за “плагіат” – використання для своїх найпопулярніших творів сюжетів п’єс інших авторів (“Циганка Аза”, “За двома зайцями” та ін.). На захист М.Старицького виступили видатні діячі культури, письменники і вчені – І.Франко, О.Потебня, Д.Багалій, М.Сумцов.

У 1903 р. М.Старицький почав готувати видання альманаху “Нова рада”, але вже не зміг цей намір завершити.

Життя М.Старицького обірвалося 27 квітня 1904 р. Він похований у Києві на Байковому кладовищі.

М.В.Лисенко сказав, прощаючись з побратимом: “Хоч ти тілом мертвий, так заслуги твої невмирущі. Те діло, якому ти чесно служив, росте, і ти немало втішився б, коли б побачив, як несла тебе на своїх раменах оця молодь, що віддала шану твоїм думкам і твоїй праці і що понесе і в життя віру в те діло, якому служив і віддав сили й ти, брате Михайле”.

У доробку Михайла Старицького – поетичні твори, роман-хроніка “Богдан Хмельницький”, історичні романи “Руїна”, “Останні орли”, “Розбійник Кармалюк”, повісті, оповідання, понад 200 перекладів з російської та європейських літератур. Вершиною його творчості є твори для театру: лібрето опер М.В.Лисенка “Різдвяна ніч”, “Утоплена”, “Чорноморці”, “Тарас Бульба”; інсценізації: “За двома зайцями” – на сюжет маловідомої п’єси І.Нечуя-Левицького “На Кожум’яках”, “Зимовий вечір” – за оповіданням Е.Ожешко, “Циганка Аза” за повістю Ю.Крашевського, “Хатина за селом” та ін.; оригінальні п’єси: “Не судилось”, “У темряві”, “Ой, не ходи Грицю та й на вечорниці”, “Богдан Хмельницький”, “Маруся Богуславка”, “Оборона Буші”, “Остання ніч” (перша п’єса про українських акторів) та ін., які становлять золотий фонд української драматургії.

Окрім самого Михайла Петровича Старицького, відомими діячами української культури стали троє з п’яти його дітей та його онуки.

Це актриса, режисер, перший професор театральної справи в Україні Марія Михайлівна Старицька (1865-1930), видатна письменниця і громадська діячка Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська (1868-1941) та дитяча письменниця Оксана Михайлівна Стешенко (1875-1942), дружина українського громадського діяча і літератора Івана Матвійовича Стешенка. Дочка Людмили Михайлівни та видатного вченого-гістолога О.Г.Черняхівського Вероніка (1900-1980), прекрасна поетеса, загине в катівні НКВС. На засланні закінчиться життя Ярослава Стешенка (1904-1939) – відомого українського бібліографа. Остання з роду Старицьких – Ірина Іванівна Стешенко (1898-1987) – актриса театру “Березіль”, відома перекладачка, публіцистка і нескорена українська патріотка, попри всі бурі, що переслідували родину Старицьких, збереже унікальний багатотисячний родинний архів і подарує його Україні.

100 найвідоміших українців. – С.287-290.

№42. Олена Блаватська (1831-1891) письменниця і теософ

Біографія Олени Блаватської більше нагадує авантюрно-пригодницький роман, і досі ще до кінця не прочитаний. З її ім'ям пов'язано багато легенд, у яких правду надто важко відрізнити від вигадки.

11 серпня 1831 р., у самий розпал жакливної епідемії холери, в Катеринославі (нині – Дніпропетровськ) у сім'ї фон Хан, що об'єднала нащадків історичних родів Франції, Німеччини і Росії, передчасно народилася слабка, квола дівчинка, котру назвали Оленою, її батько походив з можновладних Мекленбурзьких князів. Бабуся по батькові – Єлизавета Максимівна фон Пробсен – була графинею. Прабабця з материнського боку, уроджена Бандре-дю-Плессі, була одружена з князем П.В.Долгоруковим, їхня донька, княгиня О.П.Долгорукова, доводилася рідною бабусею Олені фон Хан. Вирізняючись винятковою для свого часу освіченістю, вона і доньку свою, Олену Андріївну, яку виховувала сама, наділила багатьма талантами. Олена Андріївна писала повісті й романи, вельми популярні в середині 40-х років XIX ст. Популярною в літературних колах була також і її сестра В.П.Желіховська.

З самісінького народження Олену Блаватську супроводжували надзвичайні події, несподівані збіги і непояснювані випадковості. Вже наступного дня після народження, під час обряду хрещення, край одягу священика охопило полум'я. Обпалений священик припинив обряд. Тоді-то Олені й передрекли життя бурхливе і долю зрадливу.

У 1835 р. для маленької Олени почалися нескінченні переїзди з кінця в кінець величезної Російської імперії: Петербург, Астрахань, Одеса, Саратов, Тифліс – і все це впродовж 12 років. Таким було її знайомство з неосяжним світом.

З раннього дитинства Олена нібито жила одразу в двох світах. Відчайдушні витівки завжди закінчувалися для неї благополучно, немов невидима рука в останню мить підхоплювала і рятувала її, як це сталося, коли вона сторч головою мчала на необ'їждженому коні й раптом вилетіла із сідла, а нога залишилась у стремені. Здавалося б, каліцтво неминуче, але 14-літня дівчинка залишилась неушкодженою. Таких випадків у її житті було чимало. І завжди вона відчувала незриму присутність свого янгола-хранителя.

У бібліотеці діда, князя Павла Васильовича Долгорукова, вона знайшла сотні томів з алхімії, магії та інших окультних наук і читала з захватом, що аж ніяк не личило дівиці шляхетної крові із перспективою високого положення у вищому світі.

Недарма всіх рідних здивувала згода 17-річної Олени взяти шлюб із літнім еріванським (єреванським) віце-губернатором Блаватським: уже за кілька місяців вона їде від нього і починає мандрівне життя. З 1848 до 1851 р. О.П.Блаватська подорожує Єгиптом, Грецією і Малою Азією. Невдачею закінчується її перша спроба потрапити в Тибет. У 1851 р. Олена Петрівна приїжджає в Англію, де зустрічає Вчителя, котрий приходив до неї ще в дитячих видіннях. Потім знову мандрує: два роки в Південній Америці, Індії, чергова невдача з Тибетом, в Китаї, Японії і знову Америка. 1853-1856 рр. – час мандрів Північною й Центральною Америкою, потім Англія, але і там Блаватська затрималася недовго. Вона знову вирушає у подорож по Єгипту та Індії і робить третю, теж невдалу спробу потрапити в Тибет. Період із 1858 по 1863 рр. вона провела в Одесі й Тифлісі, у своїх рідних, а в 1864 р. знову вдалася мандрувати дикими краями Закавказзя. Там вона занедужала на дивну хворобу. Крім фізичної недуги, вона пережила сильну психічну кризу, яка призвела до роздвоєння особистості. Олена була при смерті, і тоді єдиний медик у містечку, безсилий щось вдіяти, відправив її на човні річкою вниз, до Тифліса (Тбілісі). І в першу, і в другу, і в третю ніч подорожі човнярі були свідками надприродних подій: хвора вислизала з човна й річкою прямувала до берега, при цьому тіло її залишалося ницьма лежати на дні човна. Тільки мужність старшини не дозволила човнярам розбігтися, і хвору врешті-решт доставили в Тифліс, де завдяки турботам улюбленої тітоньки Надії вона одужала. У листі до

одного з родичів Олена написала: “Я звільнила й очистила себе від того, що робило мене убивчо звабливою для бродячих примар і безплотних спокус”.

Олена вийшла з хвороби цілковитою господинею своїх психічних сил, і, за її словами, “час до і після 1865 року розділяє нездоланна прірва”. Потім знову почалися подорожі: Італія, Росія, Константинополь, Тибет. До 1872 р. Олена Петрівна подорожує по Індії і Центральній Азії, ненадовго з’являючись то в Єгипті, то в Греції, то в Одесі.

У 1873 р. Блаватська, за вказівкою свого Вчителя, вирушає до Америки. Попервах вона бідує, заробляючи на життя шиттям краваток і виготовленням штучних квітів. Незабаром, отримавши з дому гроші, вона їде у штат Вермонт, де в будинку двох фермерів-невігласів, братів Едді, наділених сильними паранормальними здібностями, відбуваються загадкові явища, які розбурхали всю країну. Там Олена зустрілася з полковником Олькоттом, кореспондентом однієї нью-йоркської газети, котрий відтоді стає її вірним соратником. У щоденнику Олькотта наведено лист Блаватської, в якому стверджується, що метою її місії в Америці було підтвердження істинності “спіритичних явищ” і викриття хибності спіритичної теорії, що завойовує дедалі більше прихильників в усьому світі. На доказ реальності невидимих світів і демонстрації можливостей окультистів, які володіють одночасно технікою спіритів, Олена Петрівна проводила досліди з матеріалізації та зникнення людей і предметів. Оскільки спірити вважають феномени, які викликають, духами померлих, Блаватська, матеріалізуючи аналогічні явища без властивих спіритам прийомів і навіть надаючи їм рис кавказців, доводила, що і сама можливість появи феноменів, і їхня форма залежать від сконцентрованості й виразності думки суб’єкта, що їх викликає. Крім того, під час спіритичних сеансів вона наголошувала на небезпеці цих явищ для непідготовлених глядачів. Чудово усвідомлюючи, в яке протиборство з усілякими скептиками, спіритами й християнами ввергає її ця діяльність, Блаватська робила все можливе, щоб запобігти поширенню спіритизму і залучити якомога ширші кола людей до східної езотеричної традиції, філософії, сповненої високої мудрості й духовної чистоти.

У 1875 р. відбулось відкриття Теософічного товариства, яке ставило собі за мету вивчення прихованих законів природи, відомих ще древнім і втрачених нині. У 1878 р. фундатори Теософічного товариства переселяються в Індію, де засновують журнал “Теософіст”, проводять дослідницьку і просвітницьку діяльність. Для цього вони придбали згодом добре відому багатьом головну квартиру товариства Адьяр.

Через погіршення здоров'я Олена Петрівна в 1884 р. переїжджає в Європу, сподіваючись взятися за роботу над “Таємною доктриною”. Але вже наприкінці року їй доводиться повернутися в Індію через скандальний галас навколо діяльності Теософічного товариства і самої Олени Петрівни, що його здійснювали недоброзичливці й роздмухала преса. Комітет із 24 найшанованіших членів товариства, аби не образити почуття Індусів, заперечує можливість захисту від клевети в суді, оскільки недосвідчені в окультизмі та індійській філософії англійські судді тільки ускладнили б стан справ. Блаватська мусить підкоритися й залишити без відповіді несправедливі напади. 31 березня 1885 р. Олена Петрівна Блаватська назавжди залишає Індію на борту корабля “Тібр”.

З Росії надходить звістка про те, що живий перший чоловік О.П.Блаватської: тож тепер її можуть звинуватити у двомужності. Неприємності буквально переслідували її, утім вона знайшла в собі сили завершити в 1887 р. “Таємну доктрину”.

“Таємна доктрина” – це головна праця Олени Блаватської, в якій вона виклала наріжні ідеї теософії.

Теософія (від грецького theos – Бог і sophia – мудрість, знання) – доктрина Богопізнання, основана на езотеричному досвіді. Досліджуючи різні релігійні системи, теософія прагне виявити основи, які їх об’єднують, знаходячи загальний езотеричний смисл у всіх релігійних символах.

Таємна доктрина Блаватської ґрунтується на трьох провідних положеннях:

1. Основу всього сущого становить Всюдисуще, Вічне, Безмежне, Незмінне Начало, з приводу якого неможливі жодні умовиводи. Його не можна “пізнати”, бо воно перевершує сили людського сприйняття і може бути тільки перекручене людиною.

Вищу тріаду складають Безстатевий Непроявлений Логос, Потенційна Мудрість і Всесвітня Мислеоснова. Дух (або Свідомість) і Матерія розглядаються як два аспекти Абсолюту.

2. Вічність Всесвіту загалом уявляється як безмежне поле дії, “арена незліченних світів, які постійно з’являються і зникають”, і йменуються “Проявленими Світилами” або “Іскрами Вічності”. “Поява і зникнення світів подібні до правильного чергування припливу і відпливу”.

Це друге твердження Таємної доктрини виражає універсальний закон чергування, помічений і представниками природничих наук. В основу таких явищ, як день і ніч, життя і смерть, сон і неспання, покладено

один із основних Законів Всесвіту. Цьому закону відповідають День і Ніч Брами – великі періоди Діяльності (Манвантара) і Спокою (Пралайя).

3. Третій закон говорить про тотожність усіх душ із Світовою Наддушею, котра сама є аспектом “Непізнаваного Кореня”, і про неминучі мандри кожної душі – іскри Світової Душі – через цикл Втілення згідно з циклічним і кармічним Законом упродовж певного терміну.

Сходження у Світ божественних енергій відбувається через сферу Проявленого Логосу, духовний, психічний, астральний і матеріальний плани. Відповідно до цієї Доктрини, людина є відбиттям проявленого Бога (Мікрокосм подібний до Макрокосмосу), і її істинне “Я”, або “Самість”, єдине з “Я” Всесвіту.

Еволюція людини відбувається шляхом численних втілень (інкарнацій), у яких вона набуває досвід і знання, вчиться співчуттю і служінню людям.

Філософська концепція Блаватської будується на семеричному принципі: 7 планів буття, 7 еволюційуючих рас тощо.

На шляху вдосконалення і осягнення Божественної Мудрості людина зустрічає безліч перешкод і тільки чиста душа здатна встояти під тиском стихій і негідних бажань і пристрастей.

Основою історичного світогляду Блаватської є вчення про сім людських Рас. Становлення людства тривало сотні мільйонів років, починаючи від ефіроподібних істот (Перша Раса), через Расу “потім народжених” до істот Лемурийського (Третя Раса) і Атлантичного (Четверта Раса) періодів.

Зараз людство являє собою П’яту Расу і наближається до переходу в Шосту, де виявлятимуться божественні здібності, зокрема ясновидіння. Цей перехід пов’язується з настанням Ери Водолія.

Із соціально-історичної точки зору концепція Блаватської ґрунтується на ідеї “Всесвітнього Братерства Людства”.

Теософська концепція Блаватської знайшла відбиття і в інших її працях, зокрема у “Викритій Ісиді”. Теософія Блаватської узагальнила і поглибила ідеї гностицизму, герметизму, розенкрейцерів, Я.Беме, Парацельса, алхіміків та інших, її ідеї розвивали й осмислювали М.Ганді, О.І. та М.К.Реріхи і багато інших.

Ці ідеї були покладені в основу діяльності езотеричного відділу Теософського товариства, де Олена Петрівна познайомилася з Анні Безант і де проводила експерименти з матеріалізації.

Проте критика теорії О.П.Блаватської, що загострилася після публікації “Таємної доктрини”, остаточно знесилила цю жінку, котру

вважають однією з найзагадковіших і найлегендарніших постатей в історії людства.

8 травня 1891 р., близько полудня, Олена Петрівна померла.

На багатьох сучасників Блаватська справляла незабутнє враження, про що до нас дійшло чимало свідчень. Скептики можуть звинувачувати очевидців у хибності й бажанні загальмувати події. І в цьому плані вельми важливими видаються враження, які передав С.Ю.Вітте, її двоюрідний брат, відомий фінансовий геній, автор першої російської конституції, прагматик, наділений чітко вираженим критичним мисленням.

Ставлячись несерйозно як до самої О.П.Блаватської, так і до її теософії, він, утім, пише: “Коли я познайомився з нею ближче, то був вражений її величезним талантом усе схоплювати найшвидшим чином: ніколи не навчаючись музиці, вона сама навчилася грати на фортепіано і давала концерти в Парижі та Лондоні; ніколи не вивчаючи теорію музики, вона стала капельмейстером оркестру і хору у сербського короля Мілана; ніколи серйозно не вивчаючи мов, вона говорила французькою, англійською та іншими європейськими мовами, наче своєю рідною мовою; ніколи не вивчаючи серйозно російську граматику і літературу, неодноразово, на моїх очах, вона писала довжелезні віршовані листи до своїх знайомих і рідних із такою легкістю, з якою я не написав би листа прозою, вона могла писати цілі листи віршами, що лилися наче музика і які не містили нічого серйозного; вона писала з легкістю різноманітні газетні статті з найсерйозніших тем, зовсім не знаючи ґрунтовно того предмета, про який писала; могла, дивлячись в очі, говорити й розповідати незвичайні речі, інакше кажучи, – неправду... Вона, мабуть, сама була впевнена в тому, що все, про що вона говорила, дійсно було, ... тому я не можу не сказати, що в ній було щось демонічне, що було в ній, попросту кажучи, щось чортяче, хоча по суті вона була дуже доброю людиною. Вона мала такі величезні блакитні очі, яких я ніколи в житті ні в кого не бачив, і коли вона починала щось розповідати, а особливо небилицю, вигадку, то ці очі якось дивовижно сяяли, тож мене зовсім не дивує, що вона мала величезний вплив на багатьох людей”.

100 найвідоміших українців. – С.319-323.

№43. Соломія Крушельницька (1872-1952) – співачка, лірико-драматичне сопрано

Серед імен визначних співаків ХІХ – ХХ століття сяє ім'я Соломії Крушельницької, чия відданість і самопосвята музи класичного співу й надзвичайна природна обдарованість ввели її у сузір'я найвидатніших вокалістів, її творчість мала величезний вплив на розвиток вокального і оперного мистецтва в усьому світі.

Як зазначає дослідник творчості С.А.Крушельницької музикознавець М.І.Головащенко, рід Крушельницьких – незвичайний. Прадід співачки був селянином, але дав синові освіту – вивчив його на священника. Василь Крушельницький став парохом у селі Сороках. Його син Амвросій був священником у кількох селах – Петликівцях, Білявинцях, Тисові, Осівцях і в Білій, часом зовсім лишався без парафії. Дитинство Соломії пройшло в Білій, поблизу Тернополя.

Мати її була дочкою галицького поета Григорія Савчинського. Пані Теодора, незважаючи на відчутні нестатки, вміла створити нормальні умови життя для чоловіка і дітей. В родині панували оптимізм, затишок, лунали пісні і сміх. Вона багато сил і знань віддавала на виховання дітей, яких у сім'ї було восьмеро. Мати сама багато працювала і дітей змалечку привчала до роботи, виховувала в них розуміння необхідності щоденної наполегливої праці. Всі вони мали свої обов'язки. Пані Теодора грала на фортепіано, любила поезію, мала гарний голос і співала багато народних пісень, зокрема колискових.

Обов'язки сільського священника вимагали від Амвросія Крушельницького постійного спілкування з простими людьми, знання і розуміння їхніх турбот і прихильностей. Амвросій Крушельницький любив говорити з людьми про їхні справи, радив, щоб навчали дітей хоча б читати і писати, заснував у селі читальню, відніс до неї багато власних книжок. Дружина всіляко намагалась допомагати йому: коли в селі захворіє яка бідна людина, до неї йшла Теодора Крушельницька і не з порожніми руками, хоч у яких нестатках доводилось часом жити їм самим. Діти зростали в природному національному оточенні, звикаючи прислухатись до людських турбот і радостей.

Свого батька Соломія любила все життя, її дитинство пройшло під знаком цієї любові. Спершу він захопив її своєю добротою, а пізніше ерудицією і потягом до знань. Крім богословських книг, у його бібліотеці були твори В.Шекспіра, Г.Гейне, Й.Шіллера (німецькою), Т.Шевченка, І.Франка, журнали, які видавали І.Франко і М.Павлик.

У шість років Соломія уперше сита за фортепіано. Школу не відвідувала, бо її в селі не було. Дітей учив сам батько. Всі в родині любили грати на фортепіано, але найбільше – Соломія, яка просиджувала за інструментом годинами.

Потім з'явилася гувернантка – мадам Бауер, румунка, яка до того служила в різних поміщицьких сім'ях. Гувернантка навчала дітей німецької та французької мов, грі на фортепіано, підбирала літературні твори для читання. Згодом запросили учителя сільської школи Миколу Мороза – студента університету, який учителюванням заробляв на власне навчання.

Одного разу Амвросій Крушельницький зламав ногу і довгий час змушений був не виходити з дому. Якось він зібрав навколо себе дітей і почав перевіряти їхні голоси. Виявилося, що в Соломії був альт, у Юзі – сопрано, в Олені – мецо. Він учив їх читати ноти, співати на голоси. За шість тижнів, поки батько лежав у ліжку, діти навчилися співати подільських народних пісень і галицьких романсів, виконувати твори Ф.Шуберта, Ф.Мендельсона, М.Глинки, Д.Бортнянського та інших. У домашньому хорі брали участь усі діти, а також товариші старшого сина Антона, які приїздили до нього по суботах і неділях. Серед них був і Денис Січинський, пізніше відомий композитор. Виступали не тільки в домашніх концертах і домашніх виставах, співали і в сільському хорі, організованому Амвросієм Крушельницьким. Диригувала тим хором інколи й мала Соломія.

Згодом Соломія з Оленою їздили на уроки музики до Тернополя, а в 10 років Соломія починає співати у концертах хору товариства “Руська бесіда”. 12 років Соломія виступала в концерті на честь Т.Г.Шевченка. Після цього її стали запрошувати до участі в аматорських виставах товариства “Руська бесіда”, в хорових концертах польського товариства “Лютня”, тернопільського “Боян”. Вона з успіхом виконувала твори М.Лисенка, Н.Нижанківського. Читала твори Т.Шевченка, І.Франка, Й.Кобринського.

Старший брат Антон розумів виняткову обдарованість сестри.

Незважаючи на усталену думку міщанства, що, мовляв, порядна дівчина, ще й священикова донька не повинна виступати на сцені, Антон переконав батька, віддати Соломію вчитися. Позичили грошей і восени 1890 р. вона почала навчатись у Львівській консерваторії. Вчилася грі на фортепіано у професора Владислава Вшелячинського, а співу – у професора Валерія Висоцького. Виступала на студентських вечорах, у концертах музичного товариства “Боян”.

Навчання закінчила у 1893 р. зі срібною медаллю і відзнакою. В дипломі молодой співачки є унікальний запис, щоб робить честь далекоглядності її педагогів: – “...Має всі дані, що стати окрасою навіть першорядної сцени... дзвінкий і дуже симпатичний звук голосу її мецо-сопрано, освіта музична, високе почуття краси, природна зовнішність, сценічна постава, усі прикмети, якими обдарувала її природа, заповідають їй в артистичному світі найкращу будучність”.

15 квітня того ж року С.Крушельницька дебютувала на сцені Львівської опери в партії Леонори в опері “Фаворитка” Г.Доніцетті, далі був виступ у партії Сантуцци в опері “Сільська честь” П.Масканьї. Соломія і зовні дуже відповідала образу цієї героїні: була висока, струнка, мала довгі русьві коси, великі сірі очі. У цій виставі доля вперше звела її з всесвітньовідомим українським тенором Олександром Мишугою, котрий чимало допоміг юній дебютантці своїми порадами.

Успіх у глядачів і критики, платня, гідна досвідчених співаків, становище примадонни, – інша б зупинилась на цьому з радістю. Крушельницька прагнула більшого, відчувала недостатність своєї фахової і загальної освіти...

В одній з львівських вистав Соломію почула відома італійська співачка Джемма Беллінчоні, яка саме гастролювала у Львові. Вона порадила їхати до Італії – продовжувати навчання у визнаних майстрів бельканто. Обіцяла, що на час навчання в Мілані Соломія зможе жити в її батьків.

Батько дістав позичку в банку і восени 1893 р. повіз дочку до Мілана, де Соломія почала вчитися у відомого професора вокалу Фаусти Креспі. Вона бере уроки сценічної майстерності і міміки у професора Конті. Ось коли знадобилось вироблене в дитинстві вміння працювати! Щоденно уроки співу, розучування нових творів тривали по шість годин. Вона вивчала також історію музики, мови, літературу, естетику. Невдовзі вона починає виступати в концертах музично-драматичної школи “L’Armonia”, виконуючи з успіхом складні оперні арії. Та гроші швидко вичерпалися, а через нестатки і борги сім’я допомогти їй не могла.

Маючи вже певний успіх в Італії, Крушельницька звертається до Галицького сейму з проханням про допомогу на подальше навчання. Та отримує відмову. На щастя, талантом молодой співачки захопилася багата англійка, яка любила музику і спів. Міс Александер, почувши Соломію на сцені, взяла на себе матеріальні витрати на її навчання в Мілані.

С.Крушельницька, прагнучи систематизовано розвивати свої гуманітарні знання, і зокрема в українській культурі та історії, звертається за порадою до відомого галицького письменника і громадського діяча Михайла Павлика. Листування з ним протягом тривалого часу стає ніби її заочним університетом. Павлик надсилає їй книжки і газети з найцікавішими статтями з питань літератури і мистецтва, радить вивчати історію світової музики, дає різні поради щодо розвитку її таланту і світогляду, завжди морально підтримує. Віддаючи належне досягненням італійської вокальної школи, М.Павлик порадить їй пройти Лисенкову школу української музики, а також і й школу російської музики...

Після року навчання у Ф.Креспі голос Соломії з мецо-сопрано розвинувся до лірико-драматичного сопрано, що більше відповідало його природі. Вона одержала перші запрошення на провідні партії в оперні театри Італії. Дізнавшись про успіх землячки у вимогливої і безкомпромісної італійської публіки, Львівський оперний театр у квітні 1894 р. запросив Крушельницьку на гастрольні виступи. І хоч Креспі не радила переривати навчання, та цього вимагало скрутне фінансове становище сім'ї і співачка дала згоду. У Львові С.Крушельницька співала у "Фаусті" (Фауста співав Олександр Мишуга), "Ащі", "Трубадурі", "Бал-маскарад", "Гальці", "Страшному дворі", "Африканці", "Дочці кардинала", "Тугенотах" тощо.

Восени вона змогла продовжити навчання у Ф.Креспі. Та у січні 1895 повернулась до Львова, де виступила в партії Манон в опері "Манон Леско" Дж. Пуччіні.

Давно зацікавившись творчістю Ріхарда Вагнера, співачка їде до Відня спеціально, щоб вивчити провідні партії в його операх. Це був ризикований крок для молодшої співачки: щойно діставшись перших вершин у мистецтві бельканто, опановувати зовсім іншу манеру співу – німецьку вокальну школу, пробувати себе в партіях, на яких не один співак втратив голос... Ризик виправдався. Більш того – Крушельницька стане найвидатнішою "вагнерівською примадонною" ХХ ст.

В цей час вона приймає на запрошення Краківської опери виступити в операх "Трубадур", "Бал-маскарад" і "Дочка кардинала", бо в Кракові вона мала можливість ще й дебютувати в "Лоенгріні" Р.Вагнера. Успіх був надзвичайний. Тут, серед інших глядачів, її щиро вітали студенти-українці. Серед них – художник Іван Труш і письменник Василь Стефаник, які навчались у Кракові. Обожнювала її і польська молодь. Після Кракова Соломія дала чимало концертів у різних містах Галичини.

Восени повернулася у Мілан, закінчувати навчання. Ставши відомою європейською співачкою, Крушельницька все ще продовжувала опановувати таємниці вокального і сценічного мистецтва.

На зимовий сезон її заангажували в Кремоні, де співачка з 1 січня 1895 р. приступила до репетицій “Манон Леско”. На останній репетиції був присутній Дж. Пуччіні. Знайомство з ним переросло в щиру дружбу, яка тривала довгі роки. Кремонські вистави пройшли так успішно, що через два місяці Крушельницьку запросили на сезони в інші міста Італії. Італійська публіка з захопленням зустрічала кожен виступ надзвичайно емоційної, красивої і бездоганно музикальної співачки.

Як примадонну в складі італійської трупи її запрошує на гастролі Одеський оперний театр. Крім вже співаного репертуару, Крушельницька в Одесі дебютує в “Отелло” Дж.Верді, “Джоконді” А.Понк’єллі, “Тангейзері” Р.Вагнера.

З Одеси співачка спеціально їде до Львова, щоб 10 березня 1897 року взяти участь у концерті з нагоди 36-х роковин смерті Т.Г.Шевченка. Там вона виконувала українські народні пісні в обробці М.В.Лисенка. Після повернення до Італії її запросили на гастролі в Сантьяго у складі “Гранд компанії де лірика італіяніка”.

Після повернення з Чилі в неї були відповідальні виступи в Бергамо – рідному місті Г.Доніцетті, куди її запрошено з нагоди 100-річчя великого композитора. Українська співачка стає дедалі популярнішою в Італії. Вона виступала в Пармі, Брешії, Бергамо, Удіне, в Мілані, Туріні, Барі, Трієсті. В Трієсті в опері “Сила долі” Дж. Верді Соломію почув Іван Білінський – аптекар єгипетського короля з Каїра, який пересилав довіреним людям великі суми грошей для навчання здібної молоді. Він закохався в Крушельницьку з першого погляду на все життя. Короткий вітальний візит після вистави став початком тривалого листування. До І.Білінського зверталася по допомогу у влаштуванні на лікування в Єгипті й Леся Українка, яку він особисто відвідував, привозив їй дефіцитні ліки.

Зростає увага до С.Крушельницької і в слов’янській Європі. Навесні 1898 р. вона виступала з концертами в – Тернополі, Львові, Станіславі, Бережанах, Стрию та інших містах Галичини. На сезони 1898-1902 рр. Крушельницька прийняла ангажемент Великого театру у Варшаві, на сцені якого в той час виступали Карузо, Баттістіні, Адам Дідур та інші уславлені співаки. Захоплено приймаючи кожен її появу на сцені, поляки особливо високо цінували співачку за виступи в польських національних операх “Галька”, “Графиня” та інших.

Наприкінці 1900 року Варшава відзначала своєрідне національне свято – 500 виставу опери С.Монюшка “Галька”. З цієї нагоди Крушельницька виїздила на кілька вистав і до Вільно, де довгий час жив і творив С.Монюшко. Преса багато писала про те, що примадонна С.Крушельницька поцікавилася долею колишньої виконавиці Гальки, обраної самим композитором на цю роль – Валерії Ростовської, яку примхлива доля загнала у добродійний притулок святого Францішка Салезі. Зустріч у притулку цих двох артисток – зірки, яка згасла, із зіркою, котра яскраво світить, була дуже хвилюючою. Крушельницька запросила Ростковську на ювілейну виставу опери до своєї ложі. Перша Галька на сімдесят п’ятому році життя одержала квіти від Гальки нового століття.

Щоправда, частина польської критики не могла вибачити співачці її українського походження та італійської освіти і намагалась повернути проти неї громадську думку. Дедалі складніші стосунки ставали і з адміністрацією польських театрів.

Ігноруючи ворожі виступи в пресі, Крушельницька стає під прапор найпрогресивнішої в Галичині Радикальної партії. Соломія починає надсилати гроші Іванові Франку на потреби партії, на агітацію чи на “Громадський голос”.

Співаючи у Варшаві, Соломія Крушельницька разом з Карузо, Баттістіні, Арімонді, Тетрацціні та іншими зірками італійської трупи щороку приїздила на гастрольні вистави до Петербурга. Серед іншого Соломія співала у січні 1902 р. в Петербурзі партію Тетяни в “Євгенії Онєгіні”. Після її виступів на сцені Марійського театру російська критика назвала її “жінкою-Шаляпіним”. Вищої оцінки в Росії годі було чекати. Запрошена співати у царському палаці, Крушельницька закінчила свій виступ так, як це робила весь час в усіх країнах світу, – українськими піснями. І коли сам імператор запитав “італійську примадонну”, що це за пісні і якою мовою вона їх співала, – відповіла: “Це пісні мого народу, українські пісні...”

В лютому 1902 року вона виступала у Парижі, де разом з видатним польським тенором Яном Решке вони співали в “Лоенґріні”...

Робочий графік співачки був надзвичайно інтенсивним. Співала в операх по 4 – 5 разів на тиждень. До кожної вистави готувалася дуже старанно: навіть знаючи добре роль, виступаючи в ній вже не раз, готувалася до кожного виступу, як уперше.

У січні 1903 р. на 63-му році життя помер Амвросій Крушельницький. Соломія не змогла приїхати на похорон батька. Вона написала матері,

щоб та з Білої переселилася до Львова. Пізніше співачка купила у Львові кам'яний будинок по вулиці Крашевського. Теодора Григорівна померла там в 1907 р. Сестри Емілія і Марія повиходили заміж, а Володимир закінчив юридичний факультет Львівського університету. Наймолодшу сестру свою Ганну, яка мала гарний голос, Соломія взяла до Італії, де та вчилася сольного співу у найкращих педагогів Мілана. Проте Ганна так і не змогла подолати свою невпевненість, викликану славою старшої сестри. Вона так і залишилась сестрою Великої Меа (так називали Крушельницьку у Варшаві).

29 травня 1904 р. С.Крушельницька блискуче виступила при тріумфальному відродженні “Мадам Баттерфляй” Дж.Пуччіні в Брешії у театрі “Гранде”. Кількома місяцями раніше опера зазнала гучного провалу в “Ла Скала”. Співачка вразила всіх силою драматизму і високопрофесійним акторським виконанням. Усі раділи переможному поверненню опери, вітали Дж.Пуччіні. “Українка врятувала Мадам Баттерфляй”, – писала преса...”.

С.Крушельницька виступала в опері “Мадам Баттерфляй” навіть у Каїрі, де диригував сам маестро Пуччіні. Вона тріумфально виконувала роль Баттерфляй у найбільших театрах світу. Після сотої вистави співачка віддала Пуччіні свою, освячену славою, партитуру.

Вдячність композитора С.Крушельницькій виявлялася не лише в щиросердній закоханості. Пуччіні до кінця життя пам'ятав, як вона захистила і відстояла в артистичному світі його “Мадам Баттерфляй”, знехтувану публікою “Ла Скала”. В його кабінеті над письмовим столом висіла єдина фотографія – С.Крушельницької. Після його смерті рідні все так і залишили, як було за життя великого композитора.

Природа обдарувала С.Крушельницьку вмінням з допомогою незвичайної артистичності, сприйнятливості й всепроникливого розуму розкривати таємниці характерів різних театральних персонажів, і вони, такі несхожі один на одного, з незмінним успіхом оживали на оперній сцені.

1904 рік був для уславленої артистки роком творчих випробувань. На неї чекав Рим, театр “Костанці” – місце її перших виступів. “Аїда”, “Валькірія”, “Адріана Лекуврер” – віхи її яскравого успіху. Незабутні були “єгипетська рабіня”, войовнича, пристрасна і водночас сувора постать Брунгільди, блискуча, талановита і запальна Адріана. За цим щасливим сезоном були інші ролі в міланському театрі “Ла Скала”, турінському “Реджо”, неаполітанському “Сан Карло”, палермському “Мессімо”. Потім співачкою захоплювалися в Росії, Польщі, Німеччині,

Австрії, Іспанії, Північній Америці. Живучи в Італії, вона співала в Португалії, Єгипті, Алжирі, Іспанії, Бразилії...

Але найчастіше співала вона в Аргентині – кожного сезону з 1906 по 1911 рік, у 1913 році, а її останній – вже концертний виступ тут у 1923 – став неперевершеним тріумфом навіть в її сповненому визнання і слави житті. Крушельницька стала в цій країні настільки популярною, що саме її було запрошено у 1910 р. виконати на урочистому святкуванні 100-річчя незалежності державний гімн Аргентини!

Довгі роки творчої співпраці і щирої дружби пов'язували Крушельницьку з найвідомішим диригентом ХХ ст. Артуро Тосканіні. Найвимогливіший до музикантів, починаючи з себе, і не дуже приязний до співаків, він схилився перед С.Крушельницькою, вважаючи її винятковою. Голос співачки, за визначенням італійських критиків, – абсолютне сопрано широкого діапазону, що відзначається тільки йому притаманною привабливістю і специфічним чарівним оксамитовим тембром, сильний, запальний, звучний і співучий, Тосканіні вважав неперевершеним музичним інструментом. Крім того, йому імпонував характер особистості й виконавський стиль співачки, котра завжди могла запропонувати щось своє особисте, нове і оригінальне в роботі над кожною партією. Здавалося, що її творчий інтелект безмежний, а вогонь пристрасті мимоволі підкорював слухачів.

А.Тосканіні запросив Соломію на головну роль в опері “Лорелея” А.Каталані (який за 11 років перед тим помер на 39 році життя на руках Тосканіні в Мілані). А через два роки завдяки Тосканіні вона першою виконала в “Ла Скала” головну роль у новій для Італії опері “Саломея” Р.Штрауса, яка пройшла з великим успіхом саме завдяки її блискучій грі. С.Крушельницька сама виконувала “Танок семи серпанків”. Це було сенсацією і справжнім тріумфом.

У 1906 р. С.Крушельницька гастролювала в неаполітанському театрі “Сан Карло”. Несподівано сталося виверження вулкану Везувій, що отруїло атмосферу в місті. Лікар театру через небезпеку для голосових зв'язок співаків порадив залишити Неаполь. Співачка була змушена перервати контракт з театром. Вона повернулася у Віареджо, де її викликали до суду, за порушення контракту. Захищав її адвокат Порціо, який виграв справу, скориставшись при цьому для необхідних контактів із своєю клієнткою, послугами адвоката з Віареджо Чезаре Річчоні, колишнього мера цього містечка. Так С.Крушельницька познайомилася з красивим, культурним чоловіком, знавцем і шанувальником музики, а в 1910 р. одружилася з ним. Крушельницька знайшла

омріяний постійний дім у приморському містечку Віареджо в триповерховій віллі на вулиці Кардуччі. На першому поверсі була велика кімната з фортепіано і нотною бібліотекою, на стінах – картини, портрети Соломії відомих художників і фотографії співачки.

Соломія нарешті мала поруч себе людину, яка не просто була в захваті від неї, як славетної примадонни, але яка глибоко розуміла і поважала її творчі змагання, забезпечувала співачці домашній затишок, підтримувала у нелегкому житті гастролуючої зірки. Вони були завжди нерозлучними, та, на жаль, не мали дітей.

Коли траплялась можливість зробити перерву в гастролях, на віллі “Саломеа” збирались друзі. Серед них бували композитори Дж.Пуччіні, Р.Леонкавалло, співачки Елеонора Дузе, Грація Деледда, професор П’єтріні, Едмундо П’яцціні, відомі партнери співачки – баритони Джузеппе де Лука, Тітта Руффо, тенор Альфредо Касілья, Ерніко Пеа, віолончеліст Моранді, Лоренцо Віані, математик Ернікес, Айседора Дункан, Джімо Роккса, Джоакіно Форцано, Романо Романеллі та інші. С.Крушельницька часто влаштовувала домашні концерти для них. Сюди ж, у Віареджо, надіслав Микола Лисенко із шанобливою посвятою автограф трьох своїх солоспівів – “Я вірую в красу” (слова О.Олеся), “Хіба тільки рожаю цвісти” (слова Дніпрової Чайки) та “Не забудь юних днів” (слова І.Франка), їм так і не судилось зустрітись особисто. Навіть ті автографи згоріли під час пожежі...

У лютому – квітні 1915 р. С.Крушельницька в “Ла Скала” виконувала роль Федри у прем’єрі однойменної опери І.Піццетті. Це було її останнім виступом і тріумфом на цій найуспішнішій в світі оперній сцені. Ще протягом кількох років вона виступала в Монте-Карло (“Євгеній Онєгін”, “Демон”), у Лісабоні (“Мадам Баттерфляй”), в Неаполі (“Лоен-грін”, “Лорелея”). А з 1923 р. присвятила себе тільки концертній діяльності, кілька років перед тим готуючи новий для себе камерний концертний репертуар. Добирала твори композиторів різних епох і народів, переважно романси й пісні (оперні арії, вважала, слід виконувати тільки в супроводі симфонічного оркестру). Всі концерти закінчувала співом українських народних пісень, часто під власний акомпанемент на фортепіано. Виконувала старовинні, класичні, сучасні й народні пісні сімома мовами – італійською, французькою, німецькою, англійською, іспанською, польською і російською. Розуміючи швидкоплинність вокального мистецтва, здійснила записи на грамплатівки крихітної частини свого репертуару (лише оперних провідних партій

нею було проспівано 64). Сьогодні знайдено і відреставровано 36 її грамзаписів, – 4 з них – українські народні пісні.

В Італії Крушельницька прожила близько сорока років. Після смерті чоловіка вирішила повернутись на батьківщину. У серпні 1939 р., коли на обрії вже з'явилися обриси Другої світової війни, всупереч порадам друзів і відмові італійського уряду видати їй закордонний паспорт, вона переїздить до Львова, де мала власний будинок. Після сяючого сонцем і щастям Віареджо її зустрів похмурий Львів, незабаром геть змертвілий після радянського “визволення”. Тяжка хвороба надовго прикувала співачку до ліжка. Гнітючими видались і роки фашистської окупації Львова. Вільна співоча пташка опинилась у тісній клітці... Але вона все ж досить швидко ввійшла в мистецьке життя Львова. У 1942 р. брала участь у святкуванні 100-річчя від дня народження Миколи Лисенка та Крайовому конкурсі аматорських хорів, організованому з цієї нагоди галицькою мистецькою громадою, незважаючи на окупаційні утиски. У 1944 р. С.Крушельницька стала професором Львівської консерваторії імені М.В.Лисенка. Як і співачкою, вона була педагогом унікальним: на заняттях-лекціях багато співала сама, виправляла помилки учнів власним виконанням. Кожну вправу для постановки і техніки голосу, яка співалася поступово на цілому діапазоні, виконувала раз Соломія Амвросіївна під акомпанемент учня, потім співав учень, а вона була за роялем. Своїм студентам вона прищеплювала навички справжньої вокальної культури. На лекціях співу професор була терпелива, але могла часом гостро поіронізувати з якогось недоліку, засуджувала зайві рухи і міміку, неестетичне відкривання рота під час співу.

Подиву гідна сила її волі, енергія, а також лагідна вдача, мужність у душевних незгодах і фізичних стражданнях. С.Крушельницька зламала ногу в стегні, посковзнувшись на тротуарі. Долаючи нестерпний біль, вона зуміла дійти до сестри Емілії Стернюкової. Вона мужньо перенесла дві операції, але весь час кульгала. Щоб подякувати тим, хто її відвідував, вона співала веселих пісень.

Останній концерт С.Крушельницької відбувся наприкінці 1949 р. у Великому залі Львівської філармонії. В залі було пригашено світло. Сцену освітлював лише високий канделябр. Похилого віку сива худенька жінка вийшла на сцену трохи накульгуючи, з паличкою в руках, зупинилась біля фортепіано... І раптом сталося диво: перші акорди ніби повернули їй молодість! Голос звучав сильно в повному діапазоні, постать стала рухливою, пружною – молодою, пломеніли очі, які підкорювали колись

тисячі глядачів у різних країнах світу... Хоч довго витримати таку напругу здоров'я не дозволяло – підводило дихання, співала вона в той вечір багато і, як завжди, закінчила концерт виконанням українських пісень. Соломії Амвросіївні Крушельницькій було тоді вже 77 років...

Серце найславетнішої української співачки, зупинилось 16 листопада 1952 р. Поховано Соломію Крушельницьку на Личаківському кладовищі у Львові. В пам'ять про неї в незалежній Україні засновано Міжнародний конкурс оперних співаків імені Соломії Крушельницької. А настання третього тисячоліття ознаменувалося перейменуванням на її честь Львівського оперного театру.

100 найвідоміших українців. – С.342-350.

№44. Терещенки – меценати та їх внесок у культурну спадщину України

Зростання національної самосвідомості українського народу у другій половині XIX ст., розвиток науки і культури, поява нових напрямків у різних галузях мистецтва – все це стимулювало підвищення інтересу до означеної сфери життя суспільства та розвиток такого феномена, як меценатство. Через меценатство громадсько-корисну справу визначені тогочасні доброчинці продовжували в нових політичних та соціально-економічних умовах виконувати важливі функції впливу на розвиток культури і мистецтва. При цьому філантропічні і культурницькі заняття тісно перепліталися та часто набували органічної єдності. Тобто меценатство – це доброчинство, спрямоване на розвиток науки, культури, мистецтва, основний зміст якого полягає у стимулюванні творчої діяльності їх діячів.

Уже з часів Київської Русі опікою над митцями переймалися відомі державні й церковні діячі, світські феодали. Пізніше цим займалися козацька старшина, як провідна найбільш освічена верства українського народу. В XIX ст. цю благородну традицію продовжили кращі представники тодішньої генерації української еліти – дворянства і торгово-промислового класу. Зростання багатства та економічної могутності окремих підприємців супроводжувалися зміною їх соціального статусу. Вони з часом одворянювалися, ставали високоосвіченими людьми, переймали звички й спосіб життя аристократії. Прилучення до освіти, культури, розвиток естетичних смаків сприяли усвідомленню ними суспільного значення такого феномену, як меценатська діяльність.

Згодом найактивніші з цих людей піднялися вище класових інтересів і взялися сприяти справі розвитку української культури й мистецтва та збереженню для наступних поколінь надбань як вітчизняної, так і зарубіжної культури. “Саме якраз при зіткненні з культурою (а не в економіці), у спілкуванні з творчими людьми – письменниками, художниками, вченими – зароджувалися й уперше широко заявляли про себе у підприємницькому середовищі елементи цивілізованої свідомості, ліберального мислення, справжнього, а не уявного патріотизму”. Серед таких діячів минулого в Україні гідне місце належить родині Терещенків.

Першим у цій родині прилучився до колекціонування творів видатних майстрів живопису Микола Артемович Терещенко ще до переїзду всередині 1870-х рр. до Києва на постійне місце проживання. Крім нього, найвідомішими колекціонерами українського, російського та зарубіжного мистецтва стали його сини Іван й Олександр, донька Варавара і зять Богдан Ханенко, брат Федір. У цілому майже всі члени родини Терещенків служили такій шляхетній меті, вважаючи це справою особистої та родинної честі.

Найвизначнішим колекціонером, меценатом та знавцем мистецтва з родини Терещенків поряд з Богданом Івановичем Ханенком слід вважати Івана Миколайовича. Він належить до молодшого покоління династії підприємців, який виріс і виховувався у шляхетному середовищі, відзначався ґрунтовною освіченістю й широтою інтересів, тонким розумінням естетичної цінності творів мистецтва. Іван Миколайович мав досить приязні стосунки з багатьма видатними майстрами пензля того часу. Про це зокрема свідчить його листування з відомими художниками Н.І.Мурашком, І.І. Шишкіним, В.Д. Полєновим, В.М.Васнецовим, Л.М.Жемчужниковим, В.В.Верещагиним, М.К.Пимоненком та іншими, що проливає світло на людські якості колекціонера, щиру любов до мистецтва, матеріальну підтримку його діячів останнім.

Загальновідома роль І.М.Терещенка в становленні й діяльності Київської рисувальної школи, яку у жовтні 1875 року заснував його глухівський земляк, художник та педагог Микола Іванович Мурашко. До того часу в Києві не було жодного постійно діючого художнього навчального закладу. Існування наприкінці 50-х років XIX ст. рисувальної школи Буяльського, пізніше вечірніх малювальних класів при Університеті, спеціальної школі при Лаврі, недільних художніх класів при першій чоловічій гімназії було короткочасним і мало епізодичний характер. Брак спеціальної художньої освіти заповнювався лише приватними уроками художників.

Наприкінці 1899 р. М.І.Мурашко, звітуючи Петербурзькій Академії мистецтв про успіхи Київської рисувальної школи за весь час її діяльності, підкреслював: "... Не можу обійти також і тієї обставини, що школа знайшла в Івані Миколайовичу Терещенкові не тільки щедрого благодійника, але й чудову людину, яка щиро любить і широко розуміє мистецтво". З 1884 р. навчальний заклад існував виключно на внески учнів за право навчання та субсидію І.Н.Терещенка, яка спочатку 90-х років щорічно становила не менше 9 тис. карб. А всього за чверть століття, за підрахунками М.І.Мурашка, доброчинець пожертвував на користь школи 138 тис. крб.

На жаль, перепорою багатьом задумам мецената стала його тяжка невиліковна хвороба. Але навіть і за таких обставин він не полишав думок про високе мистецтво, створення власного музею. Більша частина колекції І.М.Терещенка розміщувалася в його власному особняку по Бібівському бульварі, 34, схожому на невеликий венеціанський палац, який він придбав у 1879 р. Але після 1892 р., в зв'язку з недугою Іван Миколайович майже весь час проживав на півдні Франції або в улюбленому Волфінському маєтку Сумського повіту, де знаходилась інша частина його колекції. З того часу його активна доброчинна діяльність почала потроху згортатися і через декілька років зовсім припинилася. Але й після смерті І.М.Терещенка величезна художня збірка продовжувала поповнюватися його вдовою Єлизаветою Михайлівною та сином Михайлом Івановичем.

Значною за іменами визнаних майстрів пензля була колекція Федора Артемовича Терещенка, яку він розмістив у картинній галереї у власному палаці по вул. Олексіївській, 9 (нині вулиця Терещенківська). Спочатку Ф.А.Терещенко на цьому місці в травні 1880 р. Придбав двоповерховий будинок М.Т.Чаплинської.

Художня колекція Миколи Артемовича Терещенка розміщувалася в його особняку по Бібівському бульварі, 12. Саме тут з 1949 р. знаходиться Київський державний музей Тараса Шевченка, де зберігаються та експонуються оригінали літературної й мистецької спадщини поета і художника. Сьогоднішній свій вигляд будинок набув тоді, коли належав Миколі Артемовичу. Сам особняк було споруджено на початку 1840-х років. Через два десятиріччя його придбав майбутній київський голова П.П.Демидов, а у 1875 році будинок став власністю М.А.Терещенка. Невдовзі на замовлення останнього, за проектом архітекторів П.О.Федорова та Р.Г.Тустановського, особняк було перебудовано в палац у стилі

Ренесансу, а художник В.О.Котарбінський прикрасив живописом стіни й стелі декількох кімнат.

Колекціонував живопис та староживності, підтримував художників-початківців, спонсорував археологічні розкопки і молодший син Миколи Артемовича – Олександр Миколайович. Зокрема, найталановитіший вихованець Київської рисувальної школи, випускник Петербурзької Академії мистецтв, О.О.Мурашко був запрошений О.М.Терещенком разом з ним взяти участь у подорожі до Франції, Італії й Північної Африки. Після завершення мандрівки чотири великих альбоми живопису, зроблених молодим художником, поповнили колекцію мецената. В 1907 р. М.Ф.Біляшівський на кошти О.М.Терещенка проводив у Канівському повіті розкопки останків церкви Зарубського монастиря XI-XII ст. Згодом предмети з цих розкопок стали власністю Київського художньо-промислового та наукового музею.

Колекція мецената розміщувалася в його власному будинку по вул. Караваєвській, 7 (нині вул. Толстого). Сам особняк був гарним взірцем міської садибної забудови дореволюційного Києва. Розкішний дім-палац з 33 кімнат Олександр Миколайович побудував у 80-х рр. XIX ст., за проектом архітектора П.С.Бойцова. Тепер у цьому будинку розміщується Державна науково-медична бібліотека України.

На жаль, багатьом творам мистецтва, насамперед живопису, які десятками років дбайливо зберігалися представниками трьох поколінь родини Терещенків, не судилося стати надбанням нащадків після страхотливих років революції й громадянської війни. Найповніше з усіх збереглася колекція Федора Артемовича. Художню збірку Олександра Миколайовича у 1919 р. було повністю розкрадено, і дотепер нам мало що відомо про склад та подальшу долю.

Що стосується найбільшої й найціннішої колекції І.М.Терещенка, то спочатку його спадкоємці в 1915 р., побоюючись окупації Києва німцями вивезли найкращу її частину до Петрограда, де вона навесні 1918 у повному складі перейшла до Державного Російського музею (більше 50 картин і понад 5 тис. малюнків, у тому числі до 100 творів Врубеля). Залишається ця унікальна збірка в Росії й до цього часу. А ту частину колекції, що залишилася у Києві, чекали тяжкі випробування. Зокрема, коли в грудні 1917 р. будинок по Бібіковському бульвару, 34 збиралися реквізувати для потреб Генерального секретаріату шляхів сполучення, то нова влада не надала охоронного листа на право звільнення приміщення від нього. Адже було давно відомо, що Михайло Іванович Терещенко збирався, згідно з волею батька, передати колекцію у

розпорядження художнього училища, на заснування якого Іван Миколайович та його родина витратили величезний капітал. Зимового часу художні цінності було зложено разом з домашніми речами в службових приміщеннях і на горищі, що не опалювалися і ніким не охоронялися.

Як згодом виявилося, все це було тільки початком вандалізму. Вже через місяць, у січні 1918 р., під час окупації Києва більшовиками під командуванням М.А.Муравйова, більшість з того, що знаходилося в будинку, було знищено, понівечено або розкрадено, як свідчив документальний опис колекції тих часів історика мистецтва Ф.Л.Ернста. Навесні того ж року майже все, що збереглося із збірки Миколи Артемовича та уціліло з колекції Івана Миколайовича, – картини, альбоми, книги і фотографії передала на зберігання до Київського міського музею вдова останнього – Єлизавета Михайлівна. А вже після закінчення громадянської війни, 12 листопада 1922 р., у будинку Ф.А.Терещенка, по вул. Терещенківська, 9 було відкрито Київську картинну галерею. Її основу склали націоналізована колекція Федора Артемовича й залишки збірок Миколи Артемовича та Івана Миколайовича Терещенків, а також колекції старожитностей, мистецтва і книгозбірня О.Г.Генсена й нечисленні зібрання ще декількох київських колекціонерів. Пізніше, в 1932 р., сюди надійшла також унікальна колекція російського іконопису, зібрана подружжям Б.І. та В.М.Ханенків. У 1936 р. картинну галерею було перейменовано в Київський музей російського мистецтва.

Неоціненною є меценатська діяльність Богдана Івановича і Варвари Миколаївни Ханенків – зятя і доньки Миколи Артемовича Терещенка. Фанатично віддані служінню мистецтву, вони понад сорок років свого життя присвятили збиранню творів українського, російського та зарубіжного живопису, щоб потім заповісти все це разом зі спеціально спорудженим будинком-музеєм рідному місту Києву.

В 1896 р. подружжя видало каталог своєї збірки “Собрание картин итальянской, фламандской, испанской и других школ” (друге, доповнене його видання вийшло у 1899 р.). В останньому налічувалося 396 експонатів: італійська школа – 97, іспанська – 17, фламандська – 59, голландська – 88, німецька – 13, французька – 122 картини. У 1908 р. колекція Ханенків мала великий успіх на виставці творів з палаців та приватних зібрань, організованій часописом “Старые годы” в Петербурзі. Вона отримала високу оцінку у пресі й була названа кращою серед нових приватних збірок. Діяльність Б.І.Ханенка як колекціонера отримала

високу оцінку художньої громадськості: в 1910 р. його обрали почесним членом Петербурзької Академії мистецтв.

У 1913 р. Богдан Іванович відкуповує в Ольги Миколаївни Терещенко сусідню триповерхову будівлю по вул. Терещенківській, 13 і перебудовує її, за проектом архітектора П.С.Авдєєва, у шестиповерховий будинок для майбутніх потреб свого музею. Крім житлових приміщень, тут мали розміститися на перших двох поверхах бібліотека, лекторій, кімнати для роботи наукових працівників. Все йшло до того, щоб невдовзі зробити колекцію надбанням Києва, заснувати загальнодоступний публічний музей. Але на заваді стала Перша світова війна. Ханенки евакуюють частину київського зібрання до Москви і здають її на збереження в Історичний музей. Ще одна частина колекції весь час знаходилась у власній петербурзькій квартирі подружжя.

В квітні 1917 р., за місяць до смерті, Богдан Іванович оформив заповіт, згідно з яким вся мистецька колекція та два будинки по вул. Терещенківській безкоштовно передавалися Києву. Вони дарувалися з єдиною умовою – зібрання має отримати офіційну назву “Музей Імені Ханенків”. Виконавицею заповіту він призначив Варвару Миколаївну, яка мала залишитися довічним розпорядником колекції й будинків і тим самим довести справу їхнього життя – підготувати збірку до перетворення її на міський музей. Будучи людиною вже досить похилого віку, В.М.Ханенко бере на себе весь тягар виконання волі свого чоловіка, яка стає єдиною суттю та головною метою останніх років її життя.

Спочатку вона перевезла до Києва петроградську частину колекції. Для систематизації й опису залучила багатьох відомих мистецтвознавців, насамперед Г.К.Лукомського, який стає першим хранителем музею. Але вже йшла громадянська війна. Невдовзі німці окупували Київ. Незважаючи на великі труднощі, Варвара Миколаївна навідріз відмовляється їхати з колекцією до Німеччини, щоб там на досить прийнятних умовах відкрити музей. Втративши надію на довготривалість будь-якого уряду, В.М.Ханенко готує дарчий акт про передачу вищезгаданого музею Української Академії наук. Цим не порушувалась умова заповіту Богдана Івановича, оскільки остання була державною установою і мала б існувати при будь-якій владі. Тим більше, музей Ханенків із самого початку задумувався та створювався не лише як культурно-просвітницький заклад, а й як наукова установа.

15 грудня 1918 р. Варвара Миколаївна написала заяву до щойно створеної Української Академії наук з проханням прийняти від неї у

дар пам'ятки мистецтва і старовини, бібліотеку та будинок музею по вул. Терещенківській, 15. Але водночас наполягала на дотриманні таких неодмінних умов:

“1. Зазначена збірка пам'яток мистецтва й старовини і бібліотека при ній повинні мати назву “Музей імені Б.І. та В.М.Ханенків”.

2. Зазначена збірка пам'яток мистецтва й старовини... не повинна без мене поповнюватися експонатами, а має зберегтися у тому ж складі, в якому вона надійде від мене до Академії наук...

3. Ні згадана збірка у цілому, ні окремі предмети, ні бібліотека при ній, ні її окремі книги ні в якому разі не можуть бути вивезеними з Києва, а тим більше відчуженими на користь будь-яких закладів, приватних або юридичних осіб...

4. Я залишаю за собою право до самої смерті займати для житла приміщення на мій розсуд....” Усього 10 пунктів.

Нарешті, вже після остаточного утвердження радянської влади в Україні, 7 листопада 1920 р., загальне зібрання Академії наук ухвалило взяти музей до свого відомства. 28 лютого 1921 р. було затверджено статут “Музею мистецтв імені Б.І. та В.М.Ханенків Української Академії наук”, який у загальних рисах збігався з побажаннями його фундаторів. Першим директором музею, як і пропонувала Варвара Миколаївна було затверджено Миколу Омеляновича Макаренка (1921-1925). Незабаром він перевіз з Петрограда й Москви музейні речі з колекції Ханенків, що там до того часу зберігалися. Але 24 картини найвідоміших західноєвропейських художників не повернулися до Києва. Їх у Москві було викрадено та, очевидно, продано. Невдовзі М.О.Макаренко склав і перший путівник по музею, виданий 1924 р. Зокрема автор у вступній статті так написав про цю установу: “Музей мистецтв імені Б.І. та В.М.Ханенків для України – то великий скарб, те ж саме, що для Росії Ермітаж (звичайно, не таких розмірів), охоплюючи собою трохи чи не всі галузі художніх творів усіх європейських і східних народів”.

А самій В.М.Ханенко судилося доживати віку в своїй служниці, бо вирішила, що її проживання у приміщенні музею буде заважати його функціонуванню. Померла Варвара Миколаївна 7 травня 1922 р. й була похована поруч з Богданом Івановичем біля Михайлівської церкви Вдубицького монастиря. Нарешті, в грудні 1923 р. Головпросвіта надіслала Всеукраїнській Академії наук (ВУАН) резолюцію з вимогою відібрати в закладу ім'я його фундаторів “з огляду на відсутність у Ханенків революційних заслуг, пов'язаних так чи інакше зі служінням

пролетарській культурі,... та потурбуватись про відшукування відповідної особи з поміж революційних і культурно-освітніх пролетарських діячів останнього часу...”. Загальне зібрання ВУАН пішло на компроміс і ухвалило йменувати заклад просто “Музей мистецтв при Академії наук”. У 1936 р. він отримав нову назву – Київський музей західного та східного мистецтва.

Отже, жодну з 10 умов під час передачі Ханенками власного музею державі не було виконано. Лише в останні роки зроблено чимало для повернення історичної справедливості. Так, 30 травня 1998 р. після реставраційних робіт було відкрито оновлений Музей західного і східного мистецтва. Завдяки архівним фотодокументам вдалося відродити первісний образ будинку та його інтер’єрів за часів Ханенків. І, нарешті, за розпорядженням Київської міської держадміністрації від 20 липня 1999 р. Музей західного та східного мистецтва перейменовано у Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

Винятково суспільне значення мала цілеспрямована діяльність Богдана Івановича Ханенка, як і багатьох інших членів родини Терещенків щодо заснування та становлення Київського художньо-промислового наукового музею наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Найбільш ранні музейні колекції почали формуватися в Києві ще у першій половині ХІХ ст. Але вони мали дещо специфічний та до того ж напівзакритий характер і тим самим не могли широко відображати розвиток української культури й мистецтва. Зокрема багату колекцію мав Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, що розміщувався в корпусах Братського Богоявленського монастиря. Тут знаходилося цінне зібрання ікон давнього письма, п’ять тисяч першокласних археологічних експонатів, рукописи, книги тощо. Також існували Археологічний музей при Університеті св. Володимира, приватні музеї відомих колекціонерів старожитностей – М.В.Кибальчича, В.В.Тарновського, археолога Т.Хойновського та ін.

Думка про організацію міського музею виникла серед київської громадськості у 1880-х рр. Однак лише в 1894 р. справу було порушено знову, коли київський, волинський і подільський генерал-губернатор О.П.Ігнат’єв та київський віце-губернатор Д.С.Федоров почали протегувати ініціаторам цієї ідеї.

Невдовзі, 13 червня 1894 р. на черговому засіданні комісії було створено особливий розпорядчий комітет на чолі з Б.І.Ханенком, який взяв на себе всі організаційні питання, пов’язані зі спорудженням приміщення музею. Його першочерговим завданням стало визначення

ділянки землі під майбутній заклад. Обговорювалося три варіанти – поряд з будинком купецького зібрання на Царській площі (нині Європейська), в Університетському сквері й по Олександрівській вулиці, навпроти саду “Шато-де-флер”. Саме останній варіант врешті-решт і було визнано найбільш вдалим.

8 квітня 1896 р. міська дума затвердила цей вибір і передала ділянку землі у розпорядження комітету.

Уже у квітні 1897 р. правління Товариства організувало конкурс на кращий проект будинку музею. Богдан Іванович волів бачити майбутній музей на кшталт берлінського, тобто з центральною залогою, оточеною бічними. За основу було взято проект московського архітектора П.С.Бойцова, визнаний кращим на конкурсі. Однак автор невдовзі відмовився від подальшої співпраці з Товариством. Цей проект доопрацював архітектор В.В.Городецький. Він же наглядав і за будівництвом музею. Для врегулювання всіх питань, пов’язаних безпосередньо із спорудженням приміщення останнього, було створено будівельну комісію також на чолі з Б.І.Ханенком. У грудні 1897 р. комісія ухвалила: “Будівництво музею здійснити якнайскоріше та визначити крайній термін, враховуючи оздоблення, осінь 1899 р., щоб у 1899 р. зробити відкриття музею.” Проте в означений термін не вдалося вкластися, й усі роботи було завершено пізніше, у 1901 р.

Але вже 1 серпня 1899 р. в залах на другому поверсі музею було відкрито археологічну виставку з нагоди XI Всеросійського археологічного з’їзду, що проходив у ті дні в Києві. Серед багатьох експонатів, які привернули особливу увагу учасників з’їзду, виділялася колекція пам’яток, що належала археологу В.В.Хвойці. Знахідки її відносилися до епохи палеоліту і неоліту з так званої Кирилівської стоянки у Києві та околиць Трипілля. Невдовзі колекція стала власністю музею завдяки М.А.Терещенку, який на її придбання пожертвував 5 тис. крб. Крім того, він надав ще 3 тис. крб. на двотомне видання “Трудов XI Археологического съезда...”. Отже, 5 серпня 1899 р. слід вважати датою заснування Київського музею старожитностей і мистецтв. Так він неофіційно називався в перші роки своєї роботи.

Офіційне освячення і відкриття музею відбулося 30 грудня 1904 р. Відтепер він мав назву “Київський художньо-промисловий і науковий музей імені Государя Імператора Миколи Олександровича”. З нагоди урочистостей до закладу знову надійшли багаті колекції від меценатів. Насамперед виділялася унікальна археологічна збірка подружжя Б.І. та В.М.Ханенків. До її складу ввійшли пам’ятки Наддніпрянщини

різних історичних епох, колекція хрестів і образків перших віків християнства на Русі, старожитності античної доби грецьких колоній Причорномор'я, колекція давньоєгипетських пам'яток. Вся збірка налічувала 3145 предметів, оцінених у 71 тис. крб., що становило майже половину вартості всіх музейних археологічних експонатів. Подружжя О.М. і Є.М.Терещенків разом з В.М.Ханенко пожертвували колекцію старожитностей слов'янської епохи, що налічувала 900 одиниць. Особисто Олександр Миколайович подарував дев'ять ескізів та малюнків М.О.Врубеля.

У дореволюційний час Київський музей став одним з найкращих наукових і культурних Центрів тодішньої України. Загальне керівництво музейними справами здійснював комітет на чолі з Б.І.Ханенком. Водночас він залишався також головою правління Товариства старожитностей і мистецтв, членами якого в ті роки були В.М.Ханенко й інші особи, тісно пов'язані з родиною Терещенків, – В.М.Сахновський і О.В.Іващенко.

Після встановлення радянської влади заклад 1919 р. було націоналізовано й названо Першим Державним Музеєм, у 1924 р. – Всеукраїнським історичним музеєм ім. Т.Г.Шевченка. А вже в 1936 р. на його основі було організовано два музеї – Історичний та Українського мистецтва. З 1936 р. у будинку колишнього міського музею знаходився саме Київський державний музей українського образотворчого мистецтва, в 1964 р. перейменований у Державний музей українського образотворчого мистецтва. З 1996 р. він має сучасну назву – Національний художній музей України.

Звичайно, люди такого духовного рівня, як Терещенки, усвідомлювали, що майбутнє нації – за високими культурними здобутками і моральними цінностями. Велику роль у зміцненні духовності та моралі в суспільстві відігравала релігія. Будучи глибоко віруючими людьми, Терещенки постійно підтримували матеріально-православні храми не тільки Києва, а й багатьох інших міст України. Навіть важко перелічити кількість храмів, що з'явилися завдяки їм при багатьох навчальних закладах, лікарнях притулках, сільських громадах.

Київ, як усталений духовний центр України, привертав особливу увагу меценатів, насамперед М.А.Терещенка. Так, протягом майже чверті століття (1862-1896) у Києві велося будівництво Володимирського собору. Його поява стала помітною віхою в релігійному і мистецькому житті не лише України. Собор у першу чергу відзначався високим рівнем декоративно-художнього оформлення та багатством опоряджувальних матеріалів.

Володимирський собор знаходився неподалік від особняків Терещенків. Вони, звісно, постійно стежили за ходом оздоблювальних робіт. Зокрема, М.А.Терещенко зробив значний внесок у цю справу. Безпосередній учасник розписів В.М.Нестеров згадував: “Немало Терещенко пожертвував і на Володимирський собор. Я повинен був зробити йому малюнок для срібного престолу в соборі, на який він пожертвував 10 тис. крб.”. Крім цього, Микола Артемович асигнував 25 тис. крб. Також на позолоту куполів собору.

У 1889 р. в Києві, за проектом архітектора В.М.Ніколаєва, на тому місці, де тепер знаходиться пам’ятник М.Ф.Ватутіну, завдяки пожертвуванням багатьох киян постала Олександрівсько-Невська церква. Серед них, насамперед, виділялися внески М.А. та Ф.А.Терещенків. Вони також робили пожертвування на будівництво або ремонт ще декількох київських церков – пам’яток історії та культури; Георгіївської – у старій частині міста, Покровської – на Солом’янці, Йорданської та Введенської – на Подолі. Всі вони, на жаль, були знищені в роки радянської влади.

Таким чином, підприємці – поміщики Терещенки, зайнявши найвищу дворянську сходинку в ієрархічній структурі суспільства, прилучилися й до традиційних занять аристократичного світу: меценатства та колекціонування творів мистецтва і старожитностей. З роками, виходячи з власних мистецько-естетичних запитів, така їх діяльність набула широкого розмаху й суспільного значення. Внаслідок цього члени родини Терещенків, до яких належало і подружжя Б.І. та В.М.Ханенків, не тільки колекціонували твори вітчизняного й зарубіжного мистецтва, а й створювали: власні картинні галереї або навіть музеї, які перетворились в всезегальне надбання. Терещенки, купуючи картини живописців, підтримували тим самим їх матеріально та стимулювали подальшу мистецьку діяльність. Перебування картин у колекції цих меценатів було престижним для майстрів пензля, оскільки вони були визнаними знавцями мистецтва. Саме Терещенкам і Ханенкам ми маємо завдячувати за ті неоціненні художньо-мистецькі колекції, які увійшли до наших вітчизняних музеїв та стали їх гордістю. Це – Музей мистецтв Богдана та Варвари Ханенків, Київський музей російського мистецтва, Національний художній музей України. Перші два з них, а також Державний музей Тараса Шевченка знаходяться в будинках-палацах, що належали їх родини, а останній – споруджений за їх безпосередньою організацією і фінансовою участю. Отже, Терещенки та Ханенки сприяли розвитку музейної справи в Україні.

Члени родини Терещенки були одними з найперших збирачів українського мистецтва, у тому числі творів Т.Г.Шевченка. Вони матеріально підтримували і сприяли творчій самореалізації талановитої молоді, насамперед вихованців Київської рисувальної школи, вносили свою частку в спорудження храмів та навіть будували їх, надавали кошти на встановлення пам'ятників не тільки російським державним діячам, а й українцям. Тим самим родина Терещенків зробила значний внесок у розвиток мистецтва, духовності, культури України другої половини XIX – початку XX ст. Своєю меценатською діяльністю вони засвідчили розуміння високого призначення мистецтва в житті суспільства. На їх збірках нетлінних скарбів, що прийшли до нас з минулого, гартують свою духовність уже декілька поколінь українців.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск II. – К., 2001. – С.149-175.

№45. Внесок родини Терещенків у збагачення традицій православної духовності в Україні

Історична пам'ять кожного народу закарбовує чесноти, які несуть у собі високі моральні здобутки, свідчать про етичні норми людей, характеризують пріоритети й цінності суспільства. І саме до них належить благодійність та її складова частина – меценатство.

В Україні традиції благодійності мають тисячолітню історію – з часу прийняття християнства і заснування церковної організації, коли поширюється цілеспрямоване опікування стражденими і немічними. Така діяльність визнається нормою християнської моралі та втіленням чеснот справжнього християнина. Релігія стає основою, рушійною силою в розвитку милосердя і благодійності, яка вже з раннього дитинства формувала моральну основу поведінки та світогляду людини. Найбільшими осередками благодійної допомоги стають церкви й монастирі, де виникають притулки, безплатні лікарні, шпиталі тощо.

У той же час добродійство знаходить свій вияв і в духовно-культурній сфері життя суспільства. Як відомо, крім традиційної благодійності, становленням і розвитком духовності, національної культури, опікуванням її митців переймалися державні й церковні діячі, світські магнати, згодом козацька старшина, адже дозволити собі розкіш такої діяльності могли досить заможні й освічені члени суспільства.

У XIX ст. цю благородну справу продовжили кращі представники тодішньої генерації української еліти: дворянства і торгово-промислового

класу. Саме з рук ділових людей різні сфери громадського життя суспільства отримали міцну матеріально-фінансову і моральну підтримку, а отже, й новий розмах. Вийшовши в переважній більшості ще зовсім недавно з низів, найкращі представники підприємства і купецтва зберегли в собі традиції й релігійність народу. А релігійність була саме тим моральним стрижнем, без якого вітчизняна духовність і культура взагалі немислимі. До того ж багатство в ті часи в суспільній думці асоціювалось з таким моральним поняттям, як відповідальність. “Існувала думка, що Бог за нього потребуватиме відповіді”. Тому доброчинність серед ділового світу розглядалась як особлива місія, як виконання призначеного Всевишнім обов’язку. Щасливе поєднання розуму, релігійності, суспільної відповідальності з багатством робили заможну людину гуманною і милосердною, вона вже дбала як про сьогодення, так і про майбутнє свого народу, його духовність, освіту, культуру. В цьому контексті належної уваги з боку нащадків – співвітчизників заслуговує широка і багатогранна благодійна й меценатська діяльність відомої родини підприємців – землевласників Терещенків і, зокрема, їхній внесок у спадщину християнської духовності, опікування православними святинами.

Звичайно, люди такого духовного рівня, як родина Терещенків, усвідомлювали, що майбутнє нації – за високими культурними здобутками і моральними цінностями. Велику роль тут відігравала релігія. Досить релігійними були представники найстаршого покоління родини Терещенків. Православні храми не тільки Києва, а й багатьох інших міст України постійно відчували підтримку підприємств – меценатів.

Київ як усталений духовний центр тодішньої України привертав особливу увагу меценатів, насамперед М.А.Терещенка. Так, упродовж майже чверті століття (1862-1896) в Києві велось будівництво Володимирського собору. Його поява стала помітною віхою в релігійному й мистецькому житті не лише України. Собор, у першу чергу відзначався високим рівнем декоративно-мистецького, оформлення і багатством опоряджувальних матеріалів. Відповідно до задуму керівника оздоблювальних робіт А.В.Прахова та його однодумця художника В.М.Васнецова, Володимирський собор мав стати не тільки християнським храмом, але й своєрідною пам’яткою епохи Київської Русі та історичного становлення державності на східнослов’янських землях. Автори настінного розпису, серед яких були й українські малярі – М.К.Пимоненко, С.П.Костенко, В.Д.Замирайло, С.П.Яремич та інші, – створили ансамбль історико-релігійного живопису національного звучання. Монументально-декоративний живопис, виконаний видатними художниками, певною мірою відродив давні національні

традиції і послужив взірцем для багатьох храмових розписів кінця XIX – початку XX ст.

Володимирський собор зводили неподалік від особняків Терещенків, і вони, звісно, постійно стежили за ходом оздоблювальних робіт. Зокрема, М.А.Терещенко зробив значний внесок у цю справу. Безпосередній учасник розписів В.М.Нестеров згадував: “Немало Терещенко пожертвував і на Володимирський собор. Я повинен був зробити йому малюнок для срібного престолу в соборі, на який він пожертвував 10 тис. крб.”. Крім цього, Микола Артемович пожертвував 25 тис. крб. і на позолоту куполів собору.

1889 р. на Вознесенському схилі в Києві було засновано Свято-Покровський жіночий монастир. Невдовзі тут з’явилося ціле містечко з релігійними і доброчинними закладами – лікарнею, амбулаторією, аптекою, притулком для дітей, а також келіями і головним храмом обителі – церквою Покрови Божої Матері. Все це було влаштовано стараннями і коштом великої княгині Олександри Петрівни з дому Романових, яка прийняла постриг під іменем Анастасії. Монастир у народі називали “княгининим” і його слава як релігійно-доброчинного закладу розходилась далеко за межі Києва.

Окрасою монастиря став новий соборний Миколаївський храм, закладений 21 серпня 1896 р. і освячений 9 травня 1911 р. Він був найбільшим київським храмом, заввишки 64 метри, з 15 позолоченими куполами. Головний престол було виконано завдяки М.А.Терещенку, який у січні 1899 р. пожертвував “20 тисяч карбованців, з них 10 тисяч – для позолоти куполів і 10 тисяч – на срібний одяг престолу на подобі пожертвованого в собор Св. Володимира...”. Крім цього, Микола Артемович додав ще 30 тис. крб. на позолоту куполів і влаштування хрестів та 700 пудів дахового заліза. Для завершення будівництва храму робили пожертвування й подружжя О.М. і Є.В.Терещенків.

1889 року в Києві за проектом архітектора В.М.Ніколаєва на тому місці, де тепер стоїть пам’ятник М.Ф.Ватутіну, постала Олександро-Невська церква завдяки пожертвуванням багатьох киян. Серед них, насамперед, виділялися внески М.А. і Ф.А.Терещенків. Також брати Терещенки робили пожертвування на будівництво або ремонт ще декількох київських церков, пам’яток історії і культури: Георгіївської – в старій частині міста, Покровської – на Солом’янці, Йорданської і Введенської на Подолі. Всі вони, на жаль, були знищені в роки радянської влади.

На початку 80-х років XIX ст., коли брати Терещенки перебували в найвищому стані своєї фінансової могутності, було вирішено побудувати в рідному Глухові муровану Трьох-Анастасіївську церкву – замість однойменної дерев'яної. Нова церква споруджувалася в 1884-1893 роках у неовізантійському стилі за проектом архітектора А.Л.Гуна, який вдало вписав її в досить строкату архітектуру міста. Глухівський Анастасіївський собор нагадував Володимирський у Києві – як зовні, так і за внутрішнім розкішним та витонченим оздобленням. В інтер'єрі велику цінність становили розписи, виконані в 1893 р. під керівництвом відомих художників – Павла й Олександра Сведомських, які також брали участь у київських розписах. Між іншим, очолити художні роботи М.А.Терещенко спершу запрошував В.М.Васнецова і М.В.Нестерова, але ті відмовилися з особистих причин.

У Глухові брати Сведомські повторили свої київські композиції та використали деякі твори В.М.Васнецова. Іконостас було виконано за проектом іконописця О.І.Мурашка, уродженця Глухівщини. Декілька ікон написали В.В.Верещагін і М.К.Пимоненко. Храм було забезпечено багатою різницею та розкішним начинням. Загалом будівництво й оформлення храму обійшлося фундаторам у більш ніж 500 тис. крб. Недарма Анастасіївська церква стала сімейним склепом родини Терещенків. Нещодавно храм було відреставровано, і на його стіні з'явилася пам'ятна дошка: "Побудований 1884-1893 років на кошти братів М.А., Ф.А., С.А.Терещенків". На думку сучасного мистецтвознавця В.Д.Віроцького, "Анастасіївський собор, звичайно, не є шедевром мистецтва і архітектури, він тільки презентує один з епізодів її розвитку – історичні стилі, але завдяки розмірам, багатству внутрішнього оздоблення є гордістю мешканців міста".

Чернігівський Спасо-Преображенський собор, ця найдавніша пам'ятка архітектури Київської Русі, що дійшла до нашого часу, теж був удостоєний уваги родини Терещенків. Чернігівський князь Мстислав Тмутараканський заклав собор на кілька років раніше (близько 1030 р.), ніж його брат Ярослав Мудрий почав будувати в Києві Софійський собор. З відтоді храм став головною святинею Чернігово-Сіверської землі, тут зберігалися чудотворні ікони і мощі святих. Зокрема, в 1896 р., за рішенням Синоду, Феодосій Углицький (архієпископ чернігівський в 1692-1696 рр.) був офіційно канонізований – прилучений до лику святих. 8 вересня означеного року його мощі, з якими пов'язувались чудеса зцілення, перенесено до Спасо-Преображенського собору. Ці реліквії поклали в нову раку, зроблену на кошти подружжя М.А. і П.Г.Терещенків

(понад 20 тис. крб.). Срібна рака вагою за 16 пудів (260 кг) на високому мистецькому рівні була виготовлена в Москві й стала окрасою собору.

Крім зазначених вище відомих релігійних закладів, навіть не злічити тих багатьох храмів, що були опікувані або з'явилися, завдячуючи Терещенкам: при навчальних закладах, лікарнях, притулках, сільських громадах по всій Україні.

Так, у Києві, поруч із садибою на Бібіковському бульварі, 121 тепер – бульвар Тараса Шевченка), де оселилася в середині 70-х р. XIX ст. родина М.А.Терещенка, містилась 1-а чоловіча гімназія. Микола Артемович відразу встановив тісні зв'язки з навчальним закладом коли у 1876 р. його було обрано старостою гімназійної церкви Св. Миколая.

Річ у тім, що уряд Російської імперії надавав першочергового значення релігійно-моральному вихованню молоді в дусі християнсько-православних норм, особливо вихованців гімназій і реальних училищ. За офіційно затвердженими правилами, учні мали в недільні та святкові дні обов'язково відвідувати гімназійну або іншу, закріплену за певним навчальним закладом, церкву. Значна увага приділялась і особі старости, який мав піклуватися добробутом ввіреного йому храму. Протягом 26 років (довічно) Микола Артемович залишався націй посаді. За означений час, опікуючи церкву своєю домашньою, він тричі її оновлював, прикрашав дорогим церковним начинням, серед якого вирізнялись високомистецької роботи: напрестольне Євангеліє, образ Спасителя роботи художника В.Котарбінського та ін. Добродійник постійно брав участь у житті притчу й усіляко сприяв організації церковних служб. Крім того, у 1903 р. Микола Артемович заповів на потреби цього храму ще й 5 тис. крб. Потім обов'язки старости перебрав на себе його син – Олександр Миколайович, який теж багато допомагав релігійному закладу.

З 1881 р. і до кінця століття почесним попечителем 2-ї чоловічої гімназії, розташованої поруч із вищезгаданою 1-ю гімназією, був Федір Артемович Терещенко. Крім сумлінного виконання безпосередніх обов'язків почесного попечителя освітнього закладу, він у 1887 р. на власні кошти облаштував гімназійну церкву Св. Олександра Невського. Витонченістю та художнім оформленням церква належала до кращих домових храмів Києва. Іконний живопис був виконаний за особливим замовленням у візантійському стилі. Різьблений іконостас із темного дуба і дорогоцінні церковні речі також придбав благодійник. І надалі Федір Артемович піклувався його добробутом, зокрема, у 1893 р. подарував дорогоцінний одяг для священників та церковне убрання.

У 1891 р. Іван Миколайович, який був почесним попечителем Київського реального училища, разом з Миколою Артемовичем пожертвували кошти на облаштування при цьому навчальному закладі церкви, іконостас якої оформляв відомий майстер О.І.Мурашко.

Улітку 1914 р. в с. Плютах, під Києвом, де раніше, завдяки Олександрові Миколайовичу Терещенку, був організований літній санаторій для учнів київських гімназій, розпочалося богослужіння в новій церкві Святих Петра і Павла. На її зведення свій значний внесок зробила й родина О.М.Терещенка. Вшановуючи доброчинців, місцеві жителі навіть розпочали клопотання щодо перейменування с. Плюти у с. Олександрово, але з початком Першої світової війни цю справу так і не було доведено до кінця.

Крім цього, вже Микола Артемович Терещенко за власний рахунок облаштував церкву при Глухівській чоловічій гімназії, надав кошти на будівництво церков у Києві при 4-й чоловічій гімназії, Рубежівській колонії малолітніх правопорушників на Брест-Литовському шосе, Маріїнському дитячому притулку та ін. У своєму духовному заповіті доброчинець згадав десятки православних храмів по всій Україні й за її межами, залишивши на їхню користь значні кошти.

Сьогодні, на зламі століть, у незалежній Україні ми віддаємо належне своїм славним співвітчизникам – родині Терещенків. Необхідно уважно вивчати, використовувати і поширювати цей непересічний досвід їхньої благодійної діяльності на теренах доброчинності та меценатства, відроджуючи ідеали християнської духовності, загальнолюдських моральних цінностей, неоціненну культурну спадщину українського народу.

Могилянські читання // Збірник наукових праць. – К.: КМ “Academia”, 2001. – С.110-115.

**№46. Михайло Туган-Барановський (1865-1919) –
економіст, громадський і політичний діяч,
один із засновників Української академії наук**

Михайло Іванович Туган-Барановський народився 8 січня 1865 року в селі Солоному Куп'янського повіту Харківської губернії у дворянській родині. Його батько був артилерійським генералом і мав давні кримськотатарські корені, а мати належала до роду українських інтелігентів. У дитячі роки Михайло з батьками переїхав до Києва, де навчався в Першій класичній гімназії. Закінчував гімназичну освіту в Харкові, де

в 1884 році вступив на фізико-математичний факультет університету, який закінчив у 1888 році. Паралельно він освоював правознавство й наступного року здав екстерном іспити на звання юриста.

По закінченні університету М.І.Туган-Барановський усе більше заглиблювався в економічну науку, жваво сприймаючи марксистський погляд на відносини праці й капіталу, що домінував у той час у політекономії. В ті роки народницька ідеологія в Росії переживала глибоку кризу, і багато чесних мислячих молодих людей, які не приймали офіційної самодержавно-церковної доктрини, обурювалися соціальною несправедливістю і політичним безправ'ям, що панували в країні, сприймали марксизм як останнє слово західної соціально-економічної думки.

Глибоко цікавлячись також питаннями соціально-економічної теорії, М.І.Туган-Барановський на початку 90-х років публікує книги про життя, наукову і суспільну діяльність таких відомих європейських інтелектуалів ХІХ століття, як П.Ж.Прудон і Д.С.Міллз. Вони принесли йому авторитет у наукових колах. Дослідник стає співробітником таких відомих періодичних видань, як “Нове слово”, “Початок”, “Вісник Європи” і “Світ Божий”.

У 1892 році М.І.Туган-Барановський вирушив на стажування до Англії. Тут він уважно вивчав новітні на той час економічні концепції і конкретне функціонування економіки найбільш розвинутої капіталістичної країни. Марксистські погляди молодого вченого знайшли вияв в його праці “Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і вплив на народне життя”, опублікованій в 1894 році і незабаром захищеній як магістерська дисертація в Московському університеті. В наступні роки це дослідження в доповненому виді було видано всіма основними європейськими мовами і навіть перекладено на японську.

Але, ознайомившись з реаліями західного господарського життя й усе більш вивчаючи процеси, що відбувалися в його рідній країні, М.І.Туган-Барановський протягом 90-х років ХІХ століття істотно переглядає своє ставлення до марксизму і поступово формує власний погляд на соціально-економічні проблеми.

Критичний перегляд політекономії марксизму був проведений М.І.Туган-Барановським у книзі “Основна помилка абстрактної теорії капіталізму К.Маркса” (1898) і в наступних працях: “Нариси з новітньої історії політекономії і соціалізму” (1903), “Теоретичні основи марксизму” (1905) і “Основи політичної економії” (1909). У них учений рішуче виступає проти теорії класової боротьби як двигуна прогресу, що

пропагувалася в той час російськими марксистами, надаючи усе більшого значення етико-психологічним підставам суспільного прогресу. Цими книгами він започаткував переорієнтацію політекономії в Росії на позиції неоліберально-суб'єктивістської школи, що утверджувалася у світовій науці на початку XX століття.

Аналізуючи фактори, що зумовлюють господарську активність, в основу свого економічного вчення М.І.Туган-Барановський поклав ідею про взаємозв'язок коливань виробництва з періодичним зростанням основного капіталу, висунуту наприкінці XIX століття американським економістом Е.Хансеном. Особливу увагу в цьому зв'язку він приділяє питанням ролі інвестицій в економічному рості.

Учений, зокрема, першим сформулював основний закон, що лежить в основі теорії інвестиційних циклів. Згідно з ним, фази промислового циклу визначаються насамперед законами інвестування. Збільшення інвестицій у сферу виробництва викликає самовільне зростання усіх елементів економічної активності. Ці та інші ідеї М.І.Туган-Барановського були сприйняті згодом найбільшим економістом-теоретиком XX століття англійцем Дж. Кейнсом, який добре знав основні положення концепції М.Туган-Барановського.

Повернувшись до Росії уже відомим ученим, М.І.Туган-Барановський приступає до активної викладацької діяльності й читає курси економіки у вищих навчальних закладах Москви і Петербурга. Велику увагу в ці роки він приділяв осмисленню розвитку капіталізму в Росії – головної проблеми вітчизняної економічної науки кінця XIX століття.

У 1898 році була опублікована його капітальна праця “Російська фабрика в минулому і сучасні. Історико-економічне дослідження”, захищена у Московському університеті як докторська дисертація. У найближчі роки він видав “Нариси з історії політичної економії” (1901-1902) і “Нариси з новітньої історії політичної економії” (1903). До рубежу XIX-XX століть належить його енергійна полеміка з такими авторитетними представниками пізньої народницької школи в російському суспільствознавстві, як М.К.Михайловський і М.І.Карєєв, які не приділяли достатньої уваги розвитку капіталістичного підприємництва в Росії.

Вивчаючи становлення капіталістичного сектора виробництва і пов'язані з цим соціальні проблеми, учений вважав, що полегшення участі працівників можливе завдяки розвитку кооперативних форм виробництва і власності. У цьому він убачав компроміс, деякий “середній шлях” розвитку між “диким” капіталізмом з його диктатом ринкової

кон'юнктури і соціалістичною доктриною, що здавалася вченому у її класичній формі усе більш утопічною.

Не пориваючи з вищими навчальними закладами російських столиць, М.І.Туган-Барановський у 1901-1905 роках жив переважно на Полтавщині, співробітничав з місцевими земськими установами в справі економічного розвитку і вирішення соціальних проблем губернії. У ці й наступні роки він зробив великий практичний внесок у розвиток кооперативних структур губернії.

З 1906 року М.І.Туган-Барановський, будучи приват-доцентом, а потім професором політичної економії Петербурзького університету і Петербурзького політехнічного інституту, виступає головним редактором журналу “Вісник кооперації”, поєднуючи цю роботу з редагуванням капітального серійного видання “Нові ідеї в економіці” (усього вийшло 5 томів). Свої теоретичні викладення щодо значення кооперації він зміг перевіряти і застосовувати на практиці в Україні. Результати цього поєднання теорії та практики були узагальнені в книзі “Соціальні основи кооперації” (1916). Незабаром була опублікована і його теоретична праця “Паперові гроші і метал” (1917).

У 1905 році Туган-Барановський, як і багато інших представників російської, у тому числі й української, наукової інтелігенції активно включається в роботу партії конституційних демократів – носія ідей волі і прав особистості. У ході першої російської революції 1905-1907 років у багатьох книгах, брошурах і статтях він розробляє і пропагує нові, засновані на новітніх політекономічних розробках, кроки з подолання суспільно-політичної кризи, що охопила країну, шляхом відмови від насильства і поваги до прав і свобод людини. Цьому присвячені праці “Земельна реформа” (1905), “Сучасний соціалізм у своєму історичному розвитку” (1906), а також написані в наступні роки “До кращого майбутнього” (1912) і “У пошуках нового світу” (1913).

Цілком переборовши марксизм як економічну теорію, М.І.Туган-Барановський залишався вірним соціалізму, вбачаючи в ньому ідеал соціальної справедливості. У цьому відношенні він був органічно близький до українських кадетів і помірних соціалістів, таких як М.П.Василенко, Д.І. Дорошенко чи С.О.Єфремов.

Усі роки після повернення з Англії і захисту докторської дисертації вчений був безпосередньо зв'язаний з ліберально-соціалістичним крилом українського національного руху, поділяючи його установку щодо необхідності реорганізації держави Російської на федеративних засадах з наданням Україні, як і іншим її самобутнім частинам, широких

автономних прав. Він зробив і вагомий внесок в українознавство. Зокрема, М.І.Туган-Барановський разом з М.С.Грушевським, А.Ю.Кримським і М.М.Ковалевським редагував авторитетне довідкове видання “Український народ у його минулому і сьогоденні” (1914-1916).

Тому не дивно, що незабаром після Лютневої революції 1917 року, коли в Києві друзі і співробітники вченого створили Центральну Раду, М.І.Туган-Барановський повертається в Україну і приєднується до ліберально-соціалістичного крила її суспільно-політичного руху – партії українських соціалістів-федералістів. Улітку 1917 року, після визнання Тимчасовим урядом Центральної Ради як крайового органу влади автономної України, учений бере діяльну участь у формуванні українських фінансових установ і пише прийнятту Центральною Радою як програмний документ декларацію “Економічна політика”.

У вересні 1917 року М.І.Туган-Барановський був призначений генеральним секретарем (міністром) фінансів в уряді Центральної Ради. Однак лівий крен, що створювали українські соціал-демократи, які домінували в Центральній Раді, і соціалісти-революціонери, був йому органічно неприйнятний? Згубність курсу, який вони проводили, як і нездатність українських соціалістів до планомірної, послідовної повсякденної роботи з побудови основ нового державного життя, була йому цілком зрозумілою. До того ж його соратники по партії соціалістів-федералістів поступово відтискувалися на другі ролі більш радикальними діячами, а спільної мови з В.К.Винниченком, що очолював у ті місяці виконавчу владу, учений не знаходив. Тому в середині грудня 1917 року він подав у відставку. Відхід від політики дозволив М.І.Туган-Барановському знову зосередити всі сили на педагогічній, науковій і науково-публіцистичній роботі. Він читає лекції в Київському університеті і редагує журнал “Київська кооперація”, що виходив у 1918 році.

Головним завданням вченого в останній період життя стає розробка теорії і пропаганда кооперативного руху, що сполучить ринкові й соціально-гуманістичні регулятори народно-господарського життя. Він публікує працю “Про кооперативний ідеал” (1918), а незабаром після його смерті, у 1919 році, другим, переробленим виданням вийшла книга “Соціальні основи кооперації” і написана українською мовою “Кооперація, її природа і мета”.

Улітку 1918 року, під час нетривалої стабілізації в Україні, М.І.Туган-Барановський повертається до практичної роботи. У перші дні вересня 1918 року він керує роботою з’їзду українських кооператорів і очолює керівний орган цього руху, що ставав усе більш масовим.

Водночас разом з В.І.Вернадським, М.П.Василенком і А.Ю.Кримським він працював над організацією Української академії наук у листопаді 1918 року і виявився серед її 12 перших дійсних членів-засновників, незабаром очоливши соціально-економічне відділення Академії.

Однак грізні події, що розгорталися в Україні в роки громадянської війни, не дозволяли вченому зосередитися на академічній роботі. У січні 1919 року, коли влада вже перейшла до Директорії, М.І.Туган-Барановський у складі української делегації відбув на Паризьку мирну конференцію, де вирішувалася доля Європи після закінчення Першої світової війни. Смерть наздогнала його в потязі неподалік від Одеси 20, 21 чи 22 січня (з приводу точної дати дані розходяться) того ж року. В Одесі він і був похований.

Почавши, як і багато хто з його сучасників творчої інтелігенції, з марксистського розуміння соціально-економічних питань, М.І.Туган-Барановський на рубежі XIX-XX століть, подібно до П.Б.Струве, С.М.Булгакова, М.О.Бердяєва, дійшов думки про обмеженість марксизму і необхідність його доповнення етичним ученням у дусі неокантіанства. Подальша його ідейна еволюція проходила під знаком орієнтації на ліберально-гуманістичні цінності, що органічно поєднуються з високими ідеалами соціальної справедливості.

М.І.Туган-Барановський був одним з перших у світовому масштабі, хто, усвідомлюючи обмеженість і недостатність як суто ринкових, так і планових регуляторів, що пропонував ортодоксальний марксизм, висунув концепцію їхнього синтезу. У цьому плані він надавав особливого значення кооперативному руху, що швидко поширювався на початку XX століття, особливо в українських губерніях, виступав ведучим теоретиком та одним з організаторів і керівників, мав чимало прихильників і продовжувачів в Україні й Росії. Його ідеї відіграли важливу роль у відродженні нормального економічного життя в роки непу, однак наприкінці 20-х років пов'язаний з його ім'ям напрямок був розгромлений більшовицькою владою.

100 найвідоміших українців. – С.357-361.

**№47. Агатангел Кримський (1871-1942) –
сходознавець, історик, мовознавець, літературознавець,
фольклорист, етнограф, письменник, перекладач**

Серед учених початку XX століття, чиє життя було нерозривно пов'язане з Україною, дуже яскравою особистістю є видатний сходознавець і

славіст Агатангел Юхимович Кримський. Людина феноменальної пам'яті, глибоких знань і тонкої інтуїції, на питання, якими мовами він володіє, жартував зазвичай, що легше перелічити ті, котрими він не володіє.

Провідний орієнталіст і славіст Російської імперії, А.Кримський стояв біля витоків створення української сходознавчої школи, практично знищеної в роки сталінських репресій. Напружену працю вченого, педагога й адміністратора він поєднував із літературно-художньою творчістю, ввійшовши в історію української літератури як оригінальний поет і самобутній прозаїк.

Агатангел Кримський народився 3 січня 1871 року в провінційному містечку Новоград-Волинському в родині переселенців тюркського походження з Криму. Його батько викладав у місцевій гімназії історію і географію. Незабаром після народження Агатангела родина переїхала до Звенигородки на півдні Київської губернії (нині – Черкаської області), де з юного віку хлопчик перебував в атмосфері української глибинки, яка все життя була для нього рідною.

Після закінчення Острозької прогімназії його влаштували до Другої київської гімназії, з якої він перейшов у Колегію Павла Галагана, де провчився чотири роки й у 1889 році закінчив її на відмінно. Цей приватний навчальний заклад, заснований відомим українським меценатом Г.Галаганом (у пам'ять про померлого в юні роки сина), представляв гімназію-пансіон із прекрасною бібліотекою, природничо-науковим музеєм і навіть власною лікарнею.

На відміну від державних гімназій, у Колегії викладалися й українознавчі дисципліни. В різні роки в її стінах працювало багато неординарних особистостей: видатний філолог П.Житецький, знаменитий російський поет, літературний критик і перекладач І.Анненський, майбутні академіки живопису М.Пимоненко й О.Мурашко. Рівень викладання тут був надзвичайно високим, навчання головним чином орієнтувалося на опанування гуманітарних наук і мов.

У роки навчання в Колегії Павла Галагана в А.Кримського – багато в чому під впливом П.Житецького – сформувався стійкий професійний інтерес до української філології, слов'янознавства й мовознавства. Від природи наділений унікальними здібностями до мов, Агатангел з легкістю засвоїв основні древні й нові мови. У цей же час він близько зійшовся з Іваном Франком, який частенько зупинявся в Колегії під час приїздів до Києва. На рубежі століть І.Франко був найбільшою і талановитою фігурою в західно-українському культурному житті. Дружба і листування цих людей тривали до самої смерті Івана

Яковича. Органічно вписавшись у коло української інтелігенції, А.Кримський уже в молоді роки зайняв у ньому гідне місце.

В останніх класах Колегії А.Кримський цілком захопився мовами й культурами східних, насамперед мусульманських народів. Але оскільки в Києві в ті роки орієнталістика не розвивалася, він, одержавши атестат про середню освіту, відправився до Москви, у Лазаревський інститут східних мов. Одержавши достатню філологічну підготовку в галузі орієнталістики, А.Кримський у 1892 році поступає на історико-філологічний факультет Московського університету, продовжує спеціалізуватися в галузі історії літератури і культури мусульманських народів. Опинившись далеко від України, він сильно тужив за батьківщиною. Тоді ж починає писати вірші українською мовою й невеликі прозаїчні твори, незабаром опубліковані в збірнику “Повісті й ескізи з українського життя” (1895).

Після закінчення Московського університету в 1896 році Агатангела направили на стажування до Сирії й Лівану. Оселившись у Бейруті, він безперервно роз’їжджає по містах Близького Сходу, з ентузіазмом вивчає стародавні рукописи в місцевих книгосховищах і вдосконалюється в живій арабській мові, осягаючи тонкощі її численних діалектів. Результати своїх пошукувань він пише різними мовами й публікує в місцевих наукових журналах.

У 1901 році молодий учений видає принципово новий для української поезії ліричний збірник віршів “Пальмова гілка”, навіяний екзотикою Близького Сходу. Частина віршів із цього збірника в російському перекладі відомої київської поетеси Л.Старицької-Черняхівської була надрукована в солідному журналі “Русская жизнь”. В перші роки ХХ століття А.Кримський написав повість “Андрій Лаговський”, виданий у Львові в 1905 році, а роком пізніше – “Бейрутські оповідання”, опубліковані в Києві.

Повернувшись із Близького Сходу, А.Кримський у 1898 році стає приват-доцентом, а в 1900-му – професором Московського університету. Одночасно він викладає в Лазаревському інституті, де з 1901 року очолює кафедру арабської лінгвістики, будучи професором арабської літератури й історії мусульманського Сходу. Його увага все більше зосереджується на сходознавчих дослідженнях в галузі літератури і її розуміння в загальному духовному контексті мусульманського світу та доісламського Ірану. У Москві виходять його “Історія мусульманства” у трьох частинах (1904-1912), “Аршакіди, Сасаніди і завоювання Ірану арабами” (1905), “Лекції з Корану” (1905), двотомна “Історія

Туреччини та її літератури” (1910- 1912), пізніше перевидана в більш повному обсязі; “Історія арабів і арабської літератури, світської і духовної” у трьох частинах (1911-1913), “Історія Персії, її літератури і дервішської теософії” (1903-1915). Українською мовою у Львові друкуються “Мусульманство і його будучність” (1904), а також переклади з “Шахнаме” (1896).

У ці ж роки, підтримуючи тісні контакти з національними науковими колами Києва і Львова, А. Кримський публікує серію праць з давньоруського й українського мовознавства: “Критерії для діалектологічної класифікації давньоруських рукописів” (1905), “Філологія і погодінська гіпотеза. Чи дає філологія якнайменші підстави підтримувати гіпотезу п. Погодіна і п. Соболевського про галицько-волинське походження малоросів?” (1904), “Давньокиївський говір” (1907). У цих роботах учений з погляду філології обґрунтовує те, що в історичному ракурсі доводив М.Грушевський, – безперервність і наступність розвитку слов'янського населення України за Середньовіччя і Нового часу. На великому мовному матеріалі Кримський довів глибоке вкорінення основних особливостей української мови в діалектному середовищі південних земель Київської Русі.

На початку ХХ століття А.Кримський уже мав високий науковий авторитет сходознавця і славіста. Багато робіт ученого перекладаються основними європейськими мовами. Його запрошують у редакцію Енциклопедичного словника Брокгауза й Єфрона вести рубрики арабістики, іраністики і тюркології. Значною мірою завдяки дослідженням А.Кримського історію і культуру народів Сходу у вітчизняній і світовій науці почали розглядати як органічну складову всесвітнього соціокультурного процесу.

Лютий 1917 року застав Агатангела Юхимовича в Москві, де він обіймав посаду професора і секретаря професорської ради Лазаревського інституту східних мов (що незабаром став базою для формування Інституту сходознавства АН СРСР і нинішньої Російської Академії наук). А.Кримський гаряче вітав демократичні зміни, однак швидко відчув їх непевність і ненадійність. Його все більше тягло до рідного Києва, де було багато друзів і колег, провідних українських учених і громадсько-культурних діячів, які разом із лідерами українських соціалістичних партій увійшли до Центральної Ради, очолюваної М.Грушевським.

Як тільки на початку листопада 1917 року в Москві затихли вуличні бої і влада перейшла до рук більшовиків, Кримський як керівник Лазаревського інституту змушений був проявляти максимум дипломатичних здібностей, щоб довести лояльність цієї установи до нової влади. Але,

не маючи особливих симпатій до “партії нового типу”, він за першої ж нагоди навесні 1918 року виїхав до Києва, на той час звільненого від більшовиків німцями, які підтримали Центральну Раду.

У квітні 1918 року влада в Україні переходить до помірковано-консервативного уряду гетьмана Павла Скоропадського. Питаннями освіти, науки й культури в гетьманському кабінеті займався відомий історик М.Василенко, з яким А.Кримський був близько знайомий. Користуючись повною підтримкою гетьмана, вони розгорнули велику роботу з організації в Києві Української Академії наук. Очікуваний на посаду її голови М.Грушевський відмовився брати участь у цій акції, зате до роботи вдалося залучити відомого ученого В.Вернадського.

14 листопада 1918 року була заснована Українська Академія наук. Володимир Вернадський був обраний президентом, а Агатангел Кримський – її “незмінним секретарем”. Обидва вони стали першими дійсними членами, академіками УАН, згодом – ВУАН, потім – АН УРСР, нині – Національної академії наук України.

За умов громадянської війни і складних перипетій перших років миру А. Кримському доводилося працювати на тлі безупинної зміни влади і перетасування в більшовицькому керівництві: він піклувався про збереження будівель, виплату мізерних зарплат співробітникам, збільшення бібліотечних і музейних фондів. Йому часто доводилося домагатися, щоб більшовицькі репресивні органи звільняли арештованих учених. Для збереження і розвитку академії в цих конче важких умовах були потрібні гнучкість і дипломатичність у стосунках із владою, що й давало до кінця 20-х років позитивні результати.

Напружену адміністративну діяльність яка забирала безліч часу, Агатангел Кримський поєднував із педагогічною і дослідницькою роботою. У 1918-1921 роках він читає курс всесвітньої історії в Київському університеті. В наступні роки, коли матеріальне становище академічної науки трохи стабілізувалося і з’явилася можливість публікувати наукові праці, він пише й видає в Києві “Історію Персії і її літератур” (1923), “Перський театр, звідки він узявся і як розвивавсь” (1925), “Хафіз та його пісні (бл. 1300-1389) в його рідній Персії XIV в. та в Європі” (1924) українською мовою. У співавторстві з видатним російським мовознавцем і істориком давньої писемності О.Шахматовим друкує “Нарис історії українського правопису до 1927 р.” (1929), публікує численні статті, редагує наукові збірники й журнали.

Спочатку більшовики ставилися до А.Кримського, як і до більшості відомих українських учених його кола цілком терпимо. Вони були

зацікавлені в тому, щоб продемонструвати українському народові й світовій громадськості можливість розвитку національної науки й освіти за нової влади. Але з кінця 20-х років умови життя і діяльності вчених України стали різко погіршуватися.

Хоча А.Кримський не був репресований у 30-і роки, коли “вирубувався” цвіт української наукової і художньої інтелігенції, проте численні грубі нападки й обвинувачення обрушувалися і на нього. У 1929 році він не одержав від уряду підтвердження своїх повноважень академіка-секретаря Академії наук.

Після кривавого “чищення” ВУАН (у зв’язку зі сфабрикованою справою “Союзу звільнення України” 1929-1930 років, де головним обвинуваченим виступив близький А.Кримському відомий літературознавець та історик української літератури академік С.Єфремов), пішла її “ідеологічна перебудова”. У 1931 році Агатангела Юхимовича відсторонили від науково-організаційної роботи і зняли з усіх посад. Він опинився майже в цілковитій ізоляції, практично без засобів до існування. Вчений важко переносив арешти і загибель своїх друзів, колег і учнів. Трагізм становища А.Кримського поглиблювався й тому, що в результаті багаторічної кропіткої роботи він майже втратив зір.

Серед людей, котрі у цей час були поруч із ним, слід назвати Наталю Дмитрівну Полонську-Василенко, вдову загиблого внаслідок багаторічного цькування історика і громадського діяча В.Василенка, з яким Кримський у травні 1918 року разом починав роботу зі створення Української академії наук. Н.Полонська-Василенко матеріально підтримувала літнього вченого, а також виконувала величезну роботу з обробки його рукописів. Під час Другої світової війни, опинившись на Заході, вона утвердилася як самостійний глибокий історик, автор капітальної двотомної історії України й історії Української академії наук довоєнного періоду, написаних усупереч ідеологічним установкам і фальсифікаціям офіційної радянської історіографії.

Становище Агатангела Кримського трохи поліпшилося напередодні Великої вітчизняної війни, коли більшовицьке керівництво вирішило використати його авторитет для посилення свого впливу на західно-українську інтелігенцію. Після окупації Західної України радянськими військами восени 1939 року Кримський виїхав у добре йому знайомий Львів, де взяв діяльну участь в організації українських наукових установ. У січні 1941 року в країні урочисто відзначався ювілей ученого, і він був нагороджений орденом Леніна.

З початком війни обставини життя Агатангела Юхимовича різко змінилися. У липні 1941 року він потрапив до списку неблагонадійних, був заарештований і без суду і слідства відправлений у табір у Кустанайську область. Перед загрозою фашистської навали співробітники НКВД не знайшли важливішого заняття, аніж відправити на вірну загибель всесвітньо відомого, майже сліпого вченого. У таборі під Кустанаєм 25 січня 1942 року Агатангел Кримський і помер.

А.Кримський, який усе своє життя присвятив широкомасштабній науковій та організаційній діяльності, був одним із фундаторів і перших керівників Української академії наук. Багатогранність таланту, феноменальні лінгвістичні здібності (знав понад п'ятдесят мов) і незвичайна працездатність цієї людини просто вражають! У повоєнні десятиліття про нього майже не згадували. У наші дні ситуація змінилася: його ім'ям названо створений у системі НАН України Інститут сходознавства, але величезна наукова спадщина Агатангела Кримського ще чекає на глибоке і ретельне вивчення.

100 найвідоміших українців. – С.387-391.

**№48. Сергій Єфремов (1876-1939) –
історик української літератури, письменник,
публіцист, громадсько-політичний діяч**

Сергій Єфремов належить до когорти найбільш виразних, характерних і трагічних фігур України перших десятиліть ХХ століття. Полум'яний патріот, людина ліберально-демократичних переконань, він унікав на той час модного радикалізму і, віддавши всі сили розвиткові української культури, мужньо переносив найтяжчі випробування, що випали на його долю наприкінці життя.

Сергій Олександрович Єфремов народився 6 жовтня 1876 року в селі Пальчик Звенигородського повіту на Київщині, у родині священика. До духовного сану в багатьох поколіннях належали його прадіди з роду Охріменків. Їхнє прізвище в офіційних документах середини ХІХ століття було русифіковане – змінене на Єфремова. П'ять років прочився Сергій в Уманському духовному училищі, у 1891 році приїхав до Києва і поступив у духовну семінарію. Опинившись у великому місті, вразливий і гостро відчуючи соціальну несправедливість, що панувала в країні, юнак занурюється в гущавину ідейно-політичного життя, позначеного гострою полемікою між прихильникам народницької і марксистської ідеологій.

Під впливом видатного теоретика того часу М.Михайловського, Сергій Єфремов схиляється до ліберально-народницького світогляду, близькому його самовідчуттю, і не сприймає марксистських ідейних побудов. Ще семінаристом він став активним членом українського гуртка Л.Скачковського, майбутнього дяка Йорданської церкви на Подолі. Завдяки Скачковському, юнак познайомився з уже літніми лідерами київської Старої Громади В.Антоновичем і О.Кониським, а також із представниками національно-настроєної творчої молоді Києва, зокрема з Михайлом Грушевським.

У 1893 році С.Єфремов почав писати оповідання в народницькому дусі українською мовою, що з 1895 року друкувалися у Львові. Поступово він стає помітною фігурою в національно-культурних колах Києва. У 1896 році за участь в українському громадському русі, переслідуваному владою, юнак був змушений залишити семінарію. Через рік, склавши екстерном випускні іспити в Першій київській гімназії, С.Єфремов поступив на юридичний факультет Київського університету св. Володимира.

Навчання у вузі молодий літератор поєднав із громадсько-просвітницькою роботою. До того ж, як згодом з'ясувалося, до правознавства його аж ніяк не тягло.

В перші роки ХХ століття С.Єфремов разом з іншими молодими українськими діячами виступив співзасновником видавництва “Століття”. Метою видавництва була організація багатотиражного видання і поширення української художньої літератури, насамперед надбавь українських класиків І.Котляревського і Т.Шевченка. У 1902 році видавництво випустило складену С.Єфремовим тритомну антологію української літератури ХІХ століття з численними біографічними даними про письменників, твори яких сюди ввійшли.

З публікації цього тритомника почалася систематична науково-дослідна робота Сергія Олександровича над історією української літератури. Закінчивши в 1901 році університет і ніколи більш не згадуючи про отриманий диплом юриста, С.Єфремов цілком присвятив себе літературознавчій і публіцистичній діяльності. Він багато друкувався в авторитетному історико-культурологічному журналі “Київська старовина”, у “Київських відгуках”, “Літературно-науковому віснику”, “Записках НТШ”, “Російському багатстві”.

Вважаючи головним покликанням художника служіння народу, С.Єфремов виступає за реалістичну літературу, критично ставлячись до тоді новомодних модерністських віянь, у тому числі і до символізму,

що набирав сили, вбачаючи в них відірвані від життя інтелігентсько-снобістські напрямки.

Єфремову завжди було властиве скептичне ставлення до віянь, що приходили із Заходу: чи то декаданс, чи то марксизм, про що він на повний голос заявив у своїй програмній статті “У пошуках нової краси” (1902). Подібна позиція ускладнила його стосунки з такими українськими поетами і письменниками як І.Франко, Леся Українка й О.Кобилянська, творчість яких розвивалася в руслі загальноєвропейського літературного процесу.

Складний, наполегливий, принциповий характер С.Єфремова не сприяв встановленню теплих стосунків з іншими, досить амбіційними лідерами українського руху початку ХХ століття, зокрема з М.Грушевським і В.Винниченком. Органічно не сприймаючи марксистського космополітизму, Єфремов підозріло ставився до соціал-демократичної орієнтації, сформованої в 1900-1902 роках Революційною українською партією (РУП), особливо, – до згодом створеного на її ґрунті провідного ядра Української соціал-демократичної робочої партії (УСДРП), очолюваної В.Винниченком, Д.Антоновичем і М.Поршем. Але, слідуючи їхньому прикладу, С.Єфремов сам починає займатися “партійним будівництвом” і виступає одним із засновників створеної восени 1904 року малопомітної Української демократичної партії (УДП). Ця організація швидко розкололася на помірну Українську демократичну і ліву Українську радикальну (з якою залишився і Єфремов) партії, що восени 1905 року об’єдналися на платформі боротьби за широку українську автономію в межах оновленої демократичної федеративної Росії.

Під час революції 1905 року С.Єфремов розгорнув широку публіцистичну роботу. Він опублікував кілька брошур для народного читання, входив до складу редколегії україномовного журналу “Громадська думка”. Арештований наприкінці грудня 1905 року за національно-політичну діяльність, Сергій Олександрович майже рік провів у київській Лук’янівській в’язниці. Після звільнення, у період спаду революційного ентузіазму в суспільстві, він продовжував виступати з публіцистичними статтями з українського питання, редагував велику кількість книг, поширюваних видавництвом “Століття”, супроводжуючи їх біографічними статтями про авторів.

Але основним заняттям Сергія Олександровича поступово стає історико-літературна робота. За кілька років після поразки Першої російської революції, він став активним членом заснованого в 1908 році Товариства українських прогресистів (Товариства українських

поступовців – ТУП), що об'єднало провідних представників творчої інтелігенції Києва, а також інших українських культурно-громадських організацій. Крім численних статей в українській і російській періодиці, українською мовою виходять його літературознавчі книги “Шевченко й українська література” (1907), “Марко Вовчок” (1907), “Тарас Шевченко, його життя і праця” (1908), а також брошури із суспільно-політичних питань: “Єврейська справа на Україні” (1908), “Із суспільного життя на Україні” (1909) та інші.

У 1911 році в Києві була видана фундаментальна праця С.Єфремова “Історія української літератури”, яка надалі неодноразово перевидавалася. У цьому дослідженні вперше був зібраний, упорядкований і узагальнений колосальний різноплановий матеріал, осмислений, однак, уже в трохи старомодному як на початок ХХ століття народницькому ідейному контексті.

Основним змістом українського літературного процесу дослідник вважав розкриття національно-визвольних ідей, ґрунтуючись на принципах народності. Цим обумовлена його недооцінка самотнього значення української книжної літератури епохи бароко і модерністських течій на межі ХІХ-ХХ століть. Загалом, книгу українська громадськість сприйняла схвально, хоча не обійшлося і без полемічних відгуків, один із яких належав історикові Д.Дорошенку.

За цією узагальнюючою працею з'явилися нові літературознавчі монографії, написані в тому ж народницькому дусі: “Шевченко” (1914), “Борис Грінченко” (1913), присвячена І.Франку книга “Співець боротьби і контрастів” (1913), літературознавчий огляд “За рік 1912” (1913). Ці видання закріпили за С.Єфремовим позиції провідного історика української літератури. Можна стверджувати напевне, що він розробив базову концепцію розвитку історії української літератури, принципово переглянута лише через три десятиліття групою українських учених в еміграції, насамперед Д.Чижевським.

З початком Першої світової війни публікуватися українською мовою стало надзвичайно важко, оскільки більшість українських журналів і газет була закрита через підозру в нелояльності до російського уряду. С.Єфремов опинився у скрутному матеріальному становищі. Війну він сприймав як трагедію українського народу, розділеного між двома ворогуючими імперіями і який не має у ній власних інтересів. При цьому літературознавець гостро і справедливо засуджував грубу й неоковирну українофобську, русифікаторську політику російської військової адміністрації на окупованих західноукраїнських землях.

Ця бездумна, примітивна політика боротьби з усім українським і репресії щодо греко-католицького духовенства мала негативні наслідки і на далеке майбутнє, надовго настроївши проти Росії широкі кола галицької громадськості, які до цього досить подружньому ставилися до неї.

В роки Першої світової війни публіцистичний голос С.Єфремова, провідного українського літературознавця й одного з лідерів національно-культурного руху, ставав усе гучнішим. У січні 1917 року Єфремов від імені ТУП направляє лист президентові США В.Вільсону з підтримкою його плану закінчення війни, за яким передбачалося визнання за всіма народами Європи права на самовизначення.

Довідавшись про перемогу Лютневої революції, Сергій Олександрович із головою поринає в громадсько-політичну роботу. Він виступає одним з ініціаторів створення Центральної Ради, обирається головою Союзу українських автономістів-федералістів (перетвореного з ТУП), а в червні 1917 року стає головою Української партії соціалістів-федералістів, яка стояла на помірних, ліберально-демократичних позиціях, об'єднуючи у своїх лавах численних представників української творчої інтелігенції. Членами цієї партії були Д.Дорошенко, Л.Старицька-Черняхівська, А.Ніковський і багато інших.

Особливо помітним у першій половині 1917 року була участь Єфремова в роботі Центральної Ради, стрімке зростання популярності і вплив якої багато в чому було зобов'язане його неординарній особистості. У березні 1917 року С. Єфремов був обраний до Комітету Центральної Ради, у квітні разом із В.Винниченком став заступником її голови (М.Грушевського), входив до складу делегації Центральної Ради на переговорах з Тимчасовим урядом у Петрограді (у травні 1917-го), надсилаючи до київської газети "Нова Рада" репортажі про хід цих переговорів. Єфремов був одним із авторів і Універсалу Центральної Ради.

Однак у середині літа 1917 року С.Єфремов відійшов від активної роботи в Центральній Раді. Він не погоджувався із курсом, що нав'язувався Раді лівим крилом представлених у ній партій – українськими соціал-демократами й українськими соціалістами-революціонерами. Певну роль зіграло і погіршення особистісних стосунків С.Єфремова з лідерами цих партій М.Грушевським і В.Винниченком.

З другої половини 1917-го Сергій Олександрович, розчарований практикою щоденної і марної політичної боротьби (переважно за міністерські портфелі, а не за вибір політичного курсу), знову зосередився на публіцистиці.

Шквал обурення викликала в Єфремова кривава вакханалія, влаштована в Києві червоними військами, що взяли місто в останні дні січня 1918 року. В полум'яному листі одному з більшовицьких командирів, Юрію Коцюбинському, синові видатного українського письменника М.Коцюбинського, Сергій Олександрович виклав гнівний протест і особисті докори. Абсолютно неприйнятною для С.Єфремова була й ідея націоналізації землі, що на практиці означала знищення основ життя і культури українського селянства. Жахи пережитого ним у Києві червоного терору Єфремов описав у публіцистичному нарисі "Під обухом. Більшовики в Києві". Гостро критикував Єфремов і безпорадність есерівського Уряду В.Голубовича в березні-квітні 1918 року.

Не сприйняв С.Єфремов і влаштований Павлом Скоропадським переворот 29 квітня 1918 року, відмовившись увійти до складу нового уряду, загалом центристського за своїм первинним складом. Більше того, Д.Дорошенко, який очолив Міністерство закордонних справ у гетьманській Раді Міністрів, з ініціативи С.Єфремова був виключений із Партії соціалістів-федералістів.

Разом з іншими членами своєї партії в травні 1918 року С.Єфремов увійшов до антигетьманського Українського національного союзу, спочатку очолюваного соціалістом-федералістом А.Ніковським. Але після того, як 18 вересня організацію очолив В.Винниченко і розгорнув діяльність із дестабілізації ситуації в Україні (з метою скинення гетьмана), С.Єфремов відійшов від активної участі в союзі.

З лідерами Директорії, В.Винниченком і С.Петлюрою, у Сергія Олександровича були принципові розбіжності в політичному й особистому планах. Перебуваючи в опозиції до влади П.Скоропадського, С.Єфремов усе-таки розумів, що падіння гетьманату в даній ситуації остаточно знищить Україну як державу й відкриє більшовикам шлях до влади. Проте у розпалі сутички, що мала місце в листопаді-грудні 1918 року між гетьманом і Директорією, він не пристав до жодної зі сторін.

Наприкінці 1918 року С.Єфремов остаточно відійшов від політичної діяльності, цілком зосередившись на науково-дослідницькій роботі. У січні 1919 року його обрали дійсним членом знов утвореної Української Академії наук і запропонували обійняти посаду секретаря історико-філологічного відділення. Під час другої більшовицької окупації Києва в березні-квітні 1919-го Сергій Олександрович перебував у в'язниці, але за клопотання керівництва Української Академії наук, в якій тоді керівну роль грав А.Кримський, був звільнений, хоча в наступні місяці утиски продовжувалися, але тепер уже з боку адміністрації Добровольчої

армії, яка закрила відновлену Єфремовим під старою назвою “Рада” газету “Нова Рада”.

Після остаточного переходу Києва під владу більшовиків у червні 1920 року, С.Єфремову (як провідному українському громадсько-політичному діячеві ліберально-демократичного напрямку) певний час довелося хорітися поблизу столиці, у Боярці. Але, знову за клопотання керівний Академії наук, насамперед її “незмінного секретаря” Агатангела Кримського, йому вдалося отримати амністію і вернутися до наукової діяльності. Усвідомлюючи повну поразку, якої дійшов український визвольний рух, Єфремов примирився з більшовицьким пануванням, хоча за ідейними й моральними переконаннями не сприймав нової влади.

У 1922 році С.Єфремов був обраний віце-президентом Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Здавалося б, найстрашніші роки залишилися позаду. Більшовицька влада для зміцнення позицій у непокірній республіці демонструвала свої спекулятивні наміри підтримувати українську мов культуру, але, водночас, усе рішучіше нав’язувала творчій інтелігенції свою ідеологію, неприйнятну для більшості її представників, у тому числі й для Сергія Єфремова.

Ще в 1919 році С.Єфремов очолив авторитетну комісію з видання творів українських класиків літератури і науки (Т.Шевченка, М.Драгоманов, В.Антоновича та ін.), паралельно працюючи в інших комісіях, зокрема в Археографічній і постійній комісії для складання Біографічного словника діячів України, яку й очолював у 1923-1929 роках. У 20-х виходять його монографії, присвячені М.Коцюбинському (1922), І.Нечуй-Левицькому (1924), І.Карпенку-Карому (1924), Панасу Мирному (1928). У 1924 році побачило світ хронологічно доведене до перших пореволюційних років четверте видання “Історії українського письменства”, а два роки по тому – перероблена доповнена праця про життя і творчість І.Франка.

Але політичні буревії, і в першу чергу репресії проти українських громадських і культурних діячів, усе відчутніше торкалися і С.Єфремова. У сфабрикованій владою справі “Центр дії” у 1923-1924 роках Сергій Олександрович підтримував обвинувачених, і особливо – президента Української Академії наук М.Василенка.

Наприкінці 20-х років об’єктом відвертого цькування і грубих звинувачень в антирадянській діяльності і “буржуазному націоналізмі” став і сам Сергій Олександрович. Проти нього виступив надзвичайно впливовий у ті роки націонал-комуніст, нарком юстиції і генеральний прокурор УРСР, із 1927 року – нарком освіти УРСР М.Скрипник, що

погрожував поставити вченого навколішки, якщо той не покається у скоєних ним злочинах.

С.Єфремов, цілком усвідомлюючи свою приреченість, поведився відкрито і мужньо. 21 липня 1929 року його заарештували, інкримінувавши керівництво вигаданим більшовицькими репресивними органами “контр-революційним Союзом звільнення України” (“Спілка визволення України” – СВУ). За цією справою в березні-квітні 1930 року після виснажливих допитів, шантажу і тиску Єфремов став перед показовим судом, що відбувався у залі оперного театру в Харкові (тоді – столиці УРСР).

Обвинувачення в справі СВУ було пред’явлено 45 представникам української інтелігенції, у тому числі близьким друзям С.Єфремова А.Ніковському і Л.Старицькій-Черняхівській. Усього в справі СВУ було репресовано понад 5 тисяч людей (переважно наукових співробітників, вузівських викладачів, шкільних учителів, лікарів, студентів). “Відділення” цієї “організації”, крім Києва і Харкова, були “виявлені” в Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Вінниці й Миколаєві. Процес “СВУ”, що проходив на тлі масових репресій українського селянства в ході колективізації і розкуркулювання, був прологом до великого терору 30-х років в Україні. Його метою було знищення ядра української національної інтелігенції, яка зберігала опозиційний щодо нової влади дух і обурювалася звірчаними методами колективізації та розкуркулення. І С.Єфремов, і багато хто з його друзів, і мало кому відомі скромні люди різних професій із більшості міст України, притягнуті за безпідставними й дутими обвинуваченнями, прийняли на себе перший масований удар сталінської репресивної машини.

Багатьох обвинувачених і притягнутих у справі (як свідків) удалося примусити до дачі брехливих показань, але деяких, наприклад М.Грушевського, зламати не вдалося. Мужньо і гордо поведився на слідстві й у залі суду також Сергій Єфремов. 19 квітня 1930 року він був засуджений до страти, заміненої потім 10-ма роками таборів. Покарання Єфремов відбував у Ярославському і Володимирському ізоляторах, а через сім років був переданий у систему таборів ГУЛАГ, в одному з яких він і загинув 31 березня 1939 року, розділивши трагічну долю багатьох кращих синів і дочок Українського народу.

Значення С.Єфремова в культурному і науковому житті України першої третини ХХ століття надзвичайно велике. Він не був на передових рубежах збройної боротьби, не займав високих державних посад. Але своєю безкомпромісною позицією він демонстрував совість української інтелігенції, що не сприймала насильницьких методів

будь-якої влади, і насамперед більшовицької – найбільш кривавої і лицемірної.

Неоціненною науковою заслугою С.Єфремова стало створення ним першої фундаментальної історії української літератури, дослідженню якої вчений присвятив усе своє життя. Його життєвий шлях багато в чому символічний і типовий для цілого покоління українських інтелігентів початку XX століття.

100 найвідоміших українців. – С.392-398.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Велика історія України: У 2-т. / Вид. Іван Тиктор. – К., 1993.
2. Грицак Ярослав. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття: Навчальний посібник для вузів. – К., 1996.
3. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991.
4. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К., 1991.
5. Євнух В., Камінський Є., Ковальчук П., Трощанський В. Зберігаючи українську самобутність. – К., 1992.
6. Кирило-Мефодієвське товариство: Зб. документів і матеріалів: У 3-т. / АН УРСР, Археогр. Коміс. та ін.; Редкол. П.С.Сохань та ін. – К., 1990.
7. Коваленко-Журбенко О. Одинадцять днів на панцернику “Князь Потемкін Таврический” // Літературно-науковий вісник. – 1906. – №33.
8. Кошиць О. Спогади. – К., 1995.
9. Кравчук П. Українці в Канаді. – К., 1981.
10. Лаврський альманах. Києво-Печерська Лавра в контексті української історії та культури: Збірник наукових праць. – Випуск 5. – 2001.
11. Липа І. Світильник неугасимий. Тринадцять притч. – К., 1994.
12. Могилянські читання // Збірник наукових праць. – К., 2001.
13. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 2001.
14. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск II. – К., 2001.
15. Революція 1905-1907 років на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К. 1947.
16. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994.
17. Русалка Дністрова. Документи і матеріали. – К., 1989.
18. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX століття / Упоряд. О.Федьков. – Тернопіль, 1991.
19. 100 найвідоміших українців. – К. – М., 2002.
20. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Збірник документів. – К., 1948.
21. Хрестоматія з історії України XIX – початку XX століття / Упор. В.Г.Сарбей. – К., 2000.

Навчальне видання

Путро Олексій Іванович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Частина 2

XIX – поч. XX століття

Хрестоматія

Відповідальний за випуск Т.Б.Борисова

Редактор

С.В.Бондар

Комп'ютерна верстка

Я.М.Стеценко

Підп. до друку _____. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Облік.-вид. арк. _____. Зам. _____. Тираж 500

Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, Київ, вул. Січневого повстання, 21

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

Путро О.І.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Частина 2

XIX – поч. XX століття

Хрестоматія

КИЇВ ДАКККиМ 2003